

НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ОМЕЛЬЧЕНКО Людмила Миколаївна

УДК 159.964.21:316.356.2:37.013.44

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ У
МОЛОДІЙ СІМ'Ї**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Стахневич Валентина Іванівна,

кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник, доцент

Київ

2007

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні аспекти вивчення проблеми подолання конфліктів у молодій сім'ї	14
1.1. Молода сім'я як об'єкт соціально-педагогічного дослідження	14
1.2. Виявлення психолого-педагогічних особливостей подружніх конфліктів, засобів їх діагностики та форм і методів подолання	50
1.3 Теоретичне обґрунтування готовності членів молодих подружніх пар до подолання конфліктів	88
Висновки до першого розділу	108
РОЗДІЛ II. Експериментальне дослідження соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї	109
2.1. Технологія організації соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї	109
2.2. Реалізація соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї	138
2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи	158
Висновки до другого розділу	170
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	180
ДОДАТКИ	207

ВСТУП

Сім'я – первинна соціальна група, що детермінується загальнолюдським розвитком: вона відображає найменші зміни соціуму. У свою чергу, сімейні стосунки – це складова суспільних взаємозв'язків, важливий компонент людської культури. Відтак дана мала соціальна група має фундаментальне значення як для цілого суспільства, так і для окремої особистості.

Виходячи із вищезазначеного, можна зауважити, що зміни, яких зазнала українська громадськість унаслідок трансформації соціально-культурної сфери, демократизації політичних, економічних та ідеологічних засад державотворення впливають і на процеси життєдіяльності української сім'ї, цінність якої як особистісно значущої системи набуває виняткової ваги.

Неабияку роль у розвитку сучасного українського соціуму відіграє молода сім'я, адже саме на цей період життєдіяльності родини припадає народження дітей, процес первинної соціалізації особистості, задоволення її фізіологічних та духовних потреб, реалізація значущих індивідуальних якостей. Одним словом, стан молоді сім'ї визначає рівень майбутнього українського суспільства.

Однак прогресивна динаміка сучасної молоді родини пов'язана з численними об'єктивними й суб'єктивними труднощами, зумовленими соціальними, психологічними та педагогічними чинниками. До них ми відносимо: зміну соціальних стереотипів, раціоналізацію суспільства, фемінізацію соціуму, диференціацію та спеціалізацію діяльності соціальних інститутів, підвищення освітнього рівня молоді, особливості індивідуальної психіки членів молодого подружжя, модифікації соціально-психологічного статусу сім'ї, перебудову репродуктивних настанов, матеріальне становище. Труднощі спричиняють появу конфліктів, які часто руйнують сприятливий психологічний клімат сім'ї, негативно позначаються на здоров'ї членів родини, а нерідко зумовлюють розлучення, питома вага яких є досить високою.

Таким чином, молода сім'я як соціальний інститут, з яким пов'язуються подальші суспільні перетворення в країні, вимагає уважного вивчення та глибокого аналізу її основних проблем і потреб, розробки системи соціально-педагогічних умов її становлення й розвитку. Означені фактори свідчать про необхідність глибокого дослідження явищ, що зумовлюють негативні тенденції молоді родини.

Актуальність теми. Численні наукові дослідження (Е. Берн, Ю. Азаров, В. Сисенко, М. Обозов, Т. Жаровцева, Г. Батищева, З. Зайцева, Л. Коваль, І. Зверєва, С. Хлебик, Г. Бевз, І. Пеша та ін.) свідчать про актуальність потреби особистісного та соціально-педагогічного вивчення сім'ї та шлюбу, пошуку закономірностей функціонування сучасних молодих родин.

До проблем молоді сім'ї зверталися такі науковці, як от: А. Макаренко, В. Постовий, Т. Алексеєнко, Ю. Хямяляйнен, Н. Рибокова, О. Черкасова (формування педагогічної культури молодих батьків); В. Сухомлинський, З. Зайцева, Д. Луцик, Л. Верб, В. Кравець, В. Стахневич (підготовка молоді до сімейного життя); А. Алексюк, І. Зверєва, А. Капська, Л. Коваль, А. Терещенко, Г. Батищева, З. Зайцева (науково-педагогічні засади існування системи соціальних служб для молоді сім'ї); Н. Гордєєва, А. Бєсєдін, О. Безщотнова, Н. Лавриченко, (девіації сімейно-шлюбних відносин), А. Дмитренко, А. Обозова, Ю. Олейник, (психологічні основи факторів подружньої сумісності), Д. Пащенко, С. Пальчевський, І. Ковчина (зарубіжний досвід соціально-педагогічної роботи з сім'єю).

Однак, незважаючи на широкий спектр наукових досліджень у галузі профілактики сімейних розладів, варто зазначити, що проблема подолання конфліктів у молодій сім'ї є недостатньо дослідженою. Зазвичай, науковці розглядають або окремі аспекти життєдіяльності молоді сім'ї, що впливають на ступінь її конфліктності (О. Язвінська – рівні подружніх очікувань; М. Мушкевич – вплив батьківської сім'ї на стабільність молодого подружжя; Р. Федоренко – особливості сімейних криз; Є. Потапчук – психопрофілактика міжособистісних конфліктів у сім'ях військовослужбовців; І. Дементьєва –

вплив соціальних факторів; М. Птаха – значення особистісних рис у виборі шлюбного партнера; В. Лисенко – значення потреб у сфері міжособистісної взаємодії тощо), або ж визначають коло проблем молоді родини спільно з труднощами сім'ї як такої, зводячи вирішення конфліктів до практичних порад. Не розглянутими залишаються проблеми залучення молодих сімей, що потребують психолого-педагогічної допомоги, до роботи центрів соціальної служби для дітей, сім'ї та молоді, виявлення оптимальних соціально-педагогічних умов, що сприяють системотворчим процесам молоді подружньої пари. Відсутні дослідження, які б узагальнювали набутий досвід, спрямований на подолання сімейних конфліктів у молодому подружжі.

Помітні дослідження, присвячені сімейним питанням, засвідчують той факт, що проблема подолання подружніх конфліктів набула наукового розвитку, розширюється її методологія, категоріальний апарат, виявлені нові підходи до розгляду зазначеного питання, одним із яких може бути дослідження й корекція обставин життєдіяльності молоді подружньої пари.

Сім'ю ми розглядаємо як надзвичайно важливий феномен у житті особистості, оскільки вона є однією із визначальних соціальних груп, до якої входить індивід. Родинні події мають вагомий вплив на самопочуття людини, ніж аналогічні явища сфери трудової діяльності тощо (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс), сім'я задовольняє потреби людини в коханні, повазі, взаєморозумінні, спілкуванні, дає змогу створювати оптимальні умови для задоволення потреби відтворення роду, забезпечує сприятливі форми організації власного господарства, облаштування побуту, проведення дозвілля; зрештою, родина дає можливість реалізації важливих особистісних якостей при виконанні сімейних ролей дружини, чоловіка; батька, матері. Таким чином, члени шлюбних пар фактично створюють своєрідну мікросферу та мікрокультуру.

Життєдіяльність молоді сім'ї – важливий етап розвитку й становлення родини: саме на цей період припадає вироблення спільної мети сімейного

життя молодого подружжя, народження дітей, активна стадія соціалізації особистостей дорослих, що входять до складу молодої родини, та пасивна – для їх дітей. Тому неабиякого значення набуває фактор сімейної атмосфери.

Розглядаючи сім'ю як малу соціальну групу, можна припустити, що цінності, вироблені в процесі життєдіяльності молодої родини, є визначальними для подальшого життя не лише чоловіка й дружини, а і їхніх нащадків. Ця „родинна культура“ впливатиме у подальшому на стереотипні уявлення дітей про сім'ю, а отже, зумовлюватиме рівень благополучності майбутніх родин.

Однак аналіз наукових джерел, присвячених проблемам молодої сім'ї, дає підстави класифікувати її сучасний стан як кризовий (О. Антонов, В. Борисов, В. Медков, М. Сьоміна, Т. Парсонс, Л. Руссель та ін.). У трактуванні поняття „криза“ ми взяли за основу визначення О. Антонова, який тлумачить це явище як наслідок невиконання сім'єю своїх основних функцій.

Свідченням цього є збільшення кількості розлучень, значна частина яких припадає на перші роки подружнього життя; зростання числа сімей, утворених унаслідок небажаної вагітності жінок; збільшення питомої ваги дітей, народжених поза шлюбом; небажання молодого подружжя реєструвати шлюб; темпи зростання пияцтва та наркоманії серед молодих батьків. Негативні наслідки такої ситуації очевидні: поширення явища соціального сирітства дітей, відчуження особистостей, що пережили розлучення, зменшення народжуваності.

Беручи до уваги той факт, що сучасний шлюб заснований на сумісності членів подружжя як особистостей (В. Левкович, О. Зуськова, Є. Потапчук, С. Голод, С. Комісарова, М. Білогорка, М. Шаплавський та ін.), ураховуючи зміни функціональної сфери сучасної сім'ї, виходимо з того, що однією з головних причин появи дестабілізаційних явищ є невміння членів молодого шлюбної пари знаходити правильні способи корекції конфліктних стосунків.

Таким чином, актуальність означеної проблеми, недостатня її теоретична, методична розробленість зумовили вибір теми дисертаційного

дослідження: „Соціально-педагогічні умови подолання конфліктів у молодій сім'ї”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження здійснювалося у межах науково-дослідної теми „Формування гендерної рівності: гендерні відносини у сферах сімейного життя та суспільства“ (110102ПР) кафедри культурології Національного аграрного університету.

Тема дисертації затверджена вченою радою Природничо-гуманітарного навчально-наукового інституту Національного аграрного університету (протокол № 9 від 22 травня 2005 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 28 лютого 2006 р.).

Об'єкт дослідження – процес становлення молоді сім'ї.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні умови формування готовності молодих сімей до подолання конфліктів.

Мета – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї.

Гіпотеза дослідження – гармонізація подружніх стосунків у молодій сім'ї зумовлена соціально-педагогічним впливом, ефективність якого передбачає врахування таких умов: гуманізація взаємин у субсистемі подружньої пари; реалізація методики консультування молодих сімей, що забезпечує мотивацію вибору конструктивних стратегій подолання конфліктів; інтеграція діяльності соціальних інституцій соціалізації особистості з метою надання психолого-педагогічної допомоги молодим сім'ям; популяризація позитивного іміджу сучасної молоді сім'ї; відкритість молоді родини.

Згідно з поставленою метою та висунутою гіпотезою було визначено завдання дослідження:

- розкрити соціально-педагогічну сутність поняття „молода сім'я“ та здійснити аналіз психолого-педагогічних процесів у молодій сім'ї;
- виявити та узагальнити ефективні засоби діагностики, а також форми й методи подолання конфліктів у сучасній українській молодій сім'ї, дослідити феноменологічні ознаки, причини, функції і динаміку подружніх конфліктів;
- обґрунтувати структуру готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів, визначити критерії її вимірювання;
- виокремити, експериментально перевірити соціально-педагогічні умови, що сприяють подоланню конфліктів у молодій сім'ї;
- розробити методичні рекомендації щодо соціально-педагогічного консультування молодих шлюбних пар.

Методологічною основою дослідження стали системний підхід до вивчення психолого-педагогічних процесів сім'ї, мотиваційна теорія діяльності людини, концепція про зумовленість розвитку людини внутрішніми властивостями та зовнішніми умовами, теорія взаємодії процесів виховання і самовиховання, положення про гуманізацію взаємин батьків та дітей, теза про безперервність процесу соціалізації особистості, про спілкування як основний вид людської діяльності, положення про здатність сім'ї до саморозвитку, самовідновлення, про прояви та функції конфліктів у міжособистісній діяльності.

Теоретичною базою дослідження є концептуальне положення про готовність до сімейного життя як одну з головних умов благополучності родини (В. Сухомлинський, А. Макаренко, В. Кравець, І. Гребенніков, В. Коваль, З. Білоусова), ідея про зумовленість сучасного шлюбу сумісністю членів подружжя як особистостей (С. Голод, В. Левкович, О. Зуськова, Л. Шнейдер, Є. Потапчук, С. Комісарова, М. Білогорка, М. Шаплавський), положення про специфіку життєдіяльності молоді сім'ї (В. Постовий, Т. Алексеєнко, Л. Іванова, Т. Андрєєва, В. Кравець, В. Зацепін), концепція про сім'ю як систему, що водночас характеризується як стабільністю, так і

динамічністю (І. Трубавіна, Г. Навайтіс), теза про взаємодію двох сімейних субкультур у процесі формування кожної нової сім'ї (А. Харчев, М. Мацковський, Н. Малярова, Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс), положення про конфлікт як рушійну силу розвитку сім'ї (Дж. Хейлі, М. Еріксон, С. Мінухін, Ч. Фішман, С. Васьковська, П. Горностай, О. Бодальов), залежність характеру динаміки конфлікту від уміння правильного вибору тактики поведінки в конфліктній ситуації (Г. Навайтіс, А. Єлізаров, В. Кравець).

Для виконання поставлених завдань і перевірки гіпотези використано такі **методи дослідження:**

теоретичні – теоретичний аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної літератури, пов'язаної з досліджуваною темою; синтез психолого-педагогічних концепцій дослідження; абстрагування та конкретизація; теоретичне моделювання (мислений експеримент); індукція; дедукція та узагальнення;

емпіричні – спостереження, порівняння, анкетування, співбесіда, вимірювання, педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний), тестування; методи математичної статистики (оцінка статистичної значущості різниці даних за критерієм Ст'юдента, визначення коефіцієнта парної кореляції між показниками, застосування *F*-критерію Фішера, порівняння теоретичних та дослідних даних).

Дослідження проводилося впродовж 2003 – 2006 рр., охоплювало три взаємопов'язані та взаємозумовлені етапи.

На I етапі (2003 р.) у процесі творчого аналізу теорії та вивчення практики залагодження сімейних конфліктів визначався зміст та структура понять „молода сім'я“, „подружній конфлікт“, розроблялося методологічне підґрунтя подальшого вивчення соціально-педагогічних умов, що сприяють налагодженню подружніх стосунків у молодій сім'ї, визначалися об'єкт, предмет, мета, гіпотеза, завдання та методи експериментального дослідження.

На II етапі (2004 – 2005 рр.) проводився констатувальний експеримент, розроблялися критерії вимірювання конфліктологічної готовності сім'ї, моделювались та здійснювались умови, закладені в загальній гіпотезі, що забезпечували стабілізацію міжособистісних стосунків членів подружжя в молодій родині, удосконалювалася в процесі перебігу формувального експерименту методика дослідження.

На III етапі (2006 р.) здійснено експериментальну перевірку соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї, систематизацію й теоретичне узагальнення отриманого матеріалу, перевірено окремі концептуальні положення й висновки, уточнено методичні рекомендації щодо консультування молодих сімей та молоді шлюбного віку, розроблені у процесі проведення дослідження.

Експериментальна база дослідження. Дослідницька діяльність здійснювалася на базі Національного аграрного університету, Голосіївського районного в м. Києві центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, дитячого дошкільного закладу № 1 („Сонечко“) Відділу освіти Ємільчинської РДА (Житомирська область), ВАТ „Обухівське автотранспортне підприємство 13238“ (Київська область). Загальна кількість опитаних сімей (N) становила 150 (300 осіб), число молодих родин (n) контрольної та експериментальної груп було однаковим – 36.

Наукова новизна дослідження:

- *вперше обґрунтовано* соціально-педагогічні умови подолання конфліктів у молодій сім'ї;
- *обґрунтовано* структуру готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів в єдності мотиваційного, когнітивного, операційно-процесуального, емоційно-вольового і соціального компонентів;
- *розроблено* критерії визначення рівнів готовності членів молодих родин до подолання конфліктів (наявність соціальних мотивів, рівень конфліктологічних знань, задоволеність шлюбом, рівень прояву

конфліктності, стратегія виходу із конфлікту, узгодження особистісних сімейних цінностей чоловіків та дружин);

- *конкретизовано* сутність поняття „молода сім'я“ в аспекті з'ясування її соціально-педагогічних характеристик (становлення подружності та батьківства); виявлено специфіку подружніх конфліктів у молодій сім'ї.

Теоретичне значення дослідження полягає в науковій розробці актуальної проблеми соціальної педагогіки, розширенні теоретичних основ соціально-педагогічної роботи із молодією сім'єю; у збагаченні методичних засад соціально-педагогічного консультування проблемних сімей, поглибленні соціально-педагогічного розуміння молоді сім'ї як суспільної інституції.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у розробці методичних рекомендацій щодо консультування молодих сімей та молоді шлюбного віку у сфері подружньої взаємодії та впровадженні їх у педагогічну діяльність соціальних працівників, вихователів дитячих дошкільних закладів, викладачів вищих навчальних закладів, підгрунтям яких є створені: програма групового консультування молодих сімей, методичні рекомендації щодо проведення семінару „Основи сімейних стосунків“. Результати дослідження можуть бути використані соціальними педагогами та практичними психологами центрів соціальних служб для дітей сім'ї та молоді, вихователями дитячих дошкільних закладів, вчителями середніх шкіл, викладачами, працівниками відділів виховної роботи закладів освіти I – IV рівнів акредитації.

Упровадження результатів дослідження здійснено в навчально-виховний процес Національного аграрного університету (довідка № 96 від 26 травня 2006 р.), педагогічну діяльність соціальних працівників Голо-сїївського районного в місті Києві центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (довідка № 115 від 14 березня 2006 р.), навчально-виховний процес дитячого дошкільного закладу № 1 Відділу освіти Ємільчинської РДА (довідка № 15 від 29 березня 2006 р.), просвітницько-виховну діяльність

профспілкового комітету ВАТ „Обухівське автотранспортне підприємство 13238“ (довідка № 24 від 5 квітня 2006 р.).

Вірогідність результатів дослідження забезпечується обґрунтованістю концептуальних положень дослідження, доцільним об'єднанням філософських, соціально-педагогічних, психологічних інтерпретацій аналізованої проблеми, застосуванням взаємозумовлених та взаємопов'язаних методів дослідження, що відповідають визначенням об'єкту, меті й завданням, репрезентативністю вибірки, застосуванням кількісного та якісного аналізу дослідних даних проведеного експерименту, апробацією основних тез дисертації.

Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні критеріїв визначення молоді сім'ї, висвітленні підходів до аналізу подружніх конфліктів та їх функцій у частині статті „Подружній конфлікт у молодій сім'ї“, написаній у співавторстві з В. Стахневич; у з'ясуванні впливу гендерно-рольових стереотипів на життєдіяльність молоді сім'ї у статті „Гендерно-рольові стереотипи як чинники конфліктів у молодій сім'ї“, написаній у співавторстві з В. Стахневич.

Апробація результатів дослідження. Основні матеріали дисертації апробовані та схвалені на:

- міжнародних конференціях: Третій міжнародній конференції „Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє“ (Київ, 2005), Третій міжнародній науково-практичній конференції „Інновації у вищій освіті“ (Ніжин, 2005);
- всеукраїнській конференції: Всеукраїнській науково-практичній конференції „Реформування системи аграрної вищої освіти в Україні: досвід і перспективи“ (Київ, 2005).
- щорічних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Національного аграрного університету (Київ, 2004 – 2006 рр.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертації висвітлено у 12 публікаціях, з них – 10 одноосібні, 7 надруковано у наукових фахових виданнях

Структура та обсяг дисертації зумовлені логікою наукового дослідження. Робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (273 найменування, із них – 4 іноземною мовою), 9 таблиць (на 9 сторінках), 4 рисунків (на 4 сторінках), 9 додатків (на 38 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 250 сторінок, із них основного тексту – 179.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ У МОЛОДІЙ СІМ'Ї

1.1. Молода сім'я як об'єкт соціально-педагогічного дослідження

Практика засвідчує, що провідним мікрофактором соціалізації особистості є сім'я, оскільки дана суспільна інституція є первинним соціальним середовищем, що забезпечує життєдіяльність та розвиток людини. Інакше кажучи, сім'я – єднальна ланка між особистістю та соціумом. Відтак саме родина нині повинна реалізувати нагальні потреби відновлення моральних засад суспільства, його культурного, економічного розвитку. Однак численні труднощі зумовлюють кризовий стан сучасної української сім'ї, що визначає її центром соціально-педагогічних досліджень. Окрім того, процес нуклеаризації сучасної молодшої сім'ї зумовив „розрив поколінь“, що, у свою чергу, спричинило неможливість передачі символічного досвіду генетичної пари (сімейних традицій, основ подружньої взаємодії, знань про догляд немовляти, принципів виховання дитини тощо) членам молодого подружжя. Тому постає необхідність розробки соціально-педагогічних програм, спрямованих на надання інформаційно-консультативної допомоги молодим сім'ям.

Поняття „сім'я“ та „родина“ мають різний зміст, однак ми в дослідженні живимо їх як контекстуальні синоніми з метою уникнення тавтології.

Одним зі складних етапів становлення сім'ї є початковий період життєдіяльності шлюбної пари, оскільки він позначається труднощами первинної адаптації молодих чоловіка й дружини один до одного та порівняно швидкою у часі (для значної частини молодих сімейних груп) появою дитини. У зв'язку з цим перед молодшою сім'єю нерідко постають проблеми, що зумовлюють порушення процесів її життєдіяльності – зростання рівня конфліктності у взаєминах чоловіка й дружини, зниження ступеня задоволеності шлюбом і як наслідок – виховного потенціалу родини, розхитування згуртованості тощо. Саме тому значна кількість наукових досліджень присвячена першим рокам

життєтворчості молодого подружжя [6; 12; 29; 150; 152; 164; 165; 171; 173; 174; 242; 243; 265 та ін].

Наявність значного обсягу наукового матеріалу засвідчує актуальність вивчення проблем молоді родини й водночас багатогранність її сутності, адже відчувається потреба в подальшому розвитку соціально-педагогічної теорії сім'ї, спричинена необхідністю більш ґрунтовного наукового опису даної суспільної структури.

Досліджуючи проблему подолання конфліктів у молодому подружжі, вважаємо за необхідне охарактеризувати психолого-педагогічні процеси молоді сім'ї, що сприятиме обґрунтуванню адекватної технології соціально-педагогічного впливу. Тому насамперед потрібно розглянути суть поняття „молода сім'я“. Аналіз наукових джерел дає можливість зробити висновок про відсутність єдиного підходу до його визначення. Це пояснюється поліфункціональністю сім'ї як суспільної системи, що розглядається і як соціальна група (первинна), і як соціальний інститут. Звідси й різні ракурси поглядів на важливість змінних, котрі характеризують початковий етап життєдіяльності молоді подружньої пари. До одиниць виміру молоді сім'ї відносять: подружній стаж (В. Сисенко, М. Мацковський, Т. Алексєєнко); наявність/відсутність дітей (Л. Іванова, О. Антонов); віковий ценз дітей (Т. Алексєєнко); черговість шлюбу – перший (Н. Мдинарадзе); вік дружини (до 35 років) (Н. Мдинарадзе); зміну умов життєдіяльності (духовної, господарської, репродуктивної) особистостей, що складають подружжя (В. Постовий).

Виділення одного „найважливішого“ критерію виміру молоді сім'ї зумовлює певне ігнорування присутніх психолого-педагогічних характеристик молодого подружжя. Так, подружній стаж не охоплює в цілому значення сучасної молоді сім'ї, оскільки наявні тенденції до відстрочування моменту появи первістка можуть розширювати хронологічні межі початкового подружнього періоду. Саме ж поняття „сім'я“ передбачає наявність складного системного взаємозв'язку подружності – батьківства – кровної спорідненості. Так, О. Антонов та В. Медков зауважують: „Тільки наявність триєдиного вза-

емозв'язку подружності – батьківства – кровної спорідненості дозволяє говорити про конструювання сім'ї як такої в її чіткій формі. Факт одного чи двох із названих складових характеризує фрагментарність сімейних груп“ [16, 66].

Значна частина вчених (наприклад, В. Ружже, І. Єлисеєва, Т. Кадибур та ін.) однією з важливих характеристик молоді сім'ї вважають бездітність: „Об'єднує їх (молоді сім'ї) спільність поведінки в сімейній групі, що визначається, з одного боку, бездітністю, з іншого – суспільною активністю старшого покоління“ [203, 73]. Однак вони самі визнають існування того факту, що бездітна сім'я може мати як мінімальний, так і значний (досить тривалий) стаж подружнього життя. Підтримується дана теза й З. Білоусовою та В. Коваль, які виділяють одну з ознак сучасної молоді сім'ї – можливість бездітності [180]. Водночас і критерій наявності дітей дошкільного віку з огляду на виникнення тенденції до народження немовлят поза шлюбом не розкриває ні соціальної, ні психолого-педагогічної зумовленості сім'ї.

Віковий ценз шлюбної пари традиційно визначається тридцятиліттям обох чи одного із сімейної діади. Даний критерій має логічну прив'язку до наукового обґрунтування вікового періоду життя людини – молодості. Однак визначення даної змінної як основної одиниці виміру молоді сім'ї не враховує іншої тенденції, що виникла серед юнацтва з вищою освітою – відстрочку моменту укладення шлюбу, спричинену потребою особистісної професійної реалізації.

Звичайно, ми погоджуємося із думкою Н. Мдинарадзе [142] про те, що молодією можна вважати тільки ту сім'ю, котра створена в результаті укладення першого шлюбу. Однак саме поняття „шлюб“ за сучасних умов потребує додаткового пояснення з огляду на поширення так званих альтернативних сімейних форм, зокрема „цивільного“, „пробного“, „консенсуального“ (тобто „на віру“, за згодою, за домовленістю сторін, але без реєстрації) шлюбів [62; 158]. Як зазначають С. Мінухін та Ч. Фішман, початком існування сім'ї заведено вважати той момент, коли двоє дорослих, чоловік і жінка, поєднуються, щоб створити родину. Така угода не втрачає сили й у тих

випадках, якщо вона не оформлена юридично [144, 22]. Відтак процес первинної адаптації у сім'ї, один чи обидва члени якої вже мали попередній досвід „альтернативного шлюбу“, буде розгортатися за іншими сценаріями, ніж у молодих шлюбних парах, що не мали подібної практики.

Щодо вікового цензу дружини (не старша 35 років), то дана ознака може бути характерною і для сім'ї, діти якої досягли підліткового віку, а це є свідченням настання періоду зрілості шлюбної пари. Таким чином, метод побудови визначення шляхом обґрунтування однієї характеристики молодого подружжя є неефективним.

Ближче підійшов до втілення у дефініції соціально-педагогічної суті молоді сім'ї як первинної суспільної групи В. Постовий, оскільки поєднав у такій характеристиці як „зміни“ декілька сфер життєдіяльності молоді подружньої пари: духовну (царину комунікативних інтеракцій), матеріальну (спільність економічної діяльності двох людей), репродуктивну (активне дітонародження). Однак, на нашу думку, перший період життєдіяльності сім'ї характеризується не лише мінливістю (яка обов'язково присутня), а й здатністю формувати нові якісні утворення, такі як: загальну мету теперішнього й майбутнього співжиття; ціннісну ієрархію подружжя; норми сімейного спілкування; стиль сімейної поведінки; рольову структуру сім'ї; стратегію виховання дітей; правила взаємодії із генетичними родинами; структуру соціальних зв'язків з іншими групами; сімейний бюджет; спільне господарство тощо.

Вищезазначені поняття охоплюються змістом двох властивостей молоді сім'ї – подружності та батьківства. У цьому припущенні ми спираємося на положення С. Голода про те, що подружність – особистісна взаємодія шлюбних партнерів – є одним із факторів стабілізації сім'ї [62], на тезу Н. Малярової про домінування якоїсь однієї функції сім'ї на певному етапі розвитку родини [140]. А загальновідомим фактом є те, що основною функцією початкового етапу життєдіяльності молоді сімейної пари є народження й виховання дітей. Отже, такі поняття як подружність та батьківство можуть

охоплювати суть нових якісних утворень, характерних для процесу становлення, що використовуватимуться як критерії виміру молодого сім'ї.

Свідченням того, що подружність і батьківство є значущими й близькими характеристиками описуваного нами періоду життєдіяльності родини, є неможливість встановлення чіткої межі між ними у системі взаємозв'язків умов функціонування молодого сім'ї (рис. 1.1).

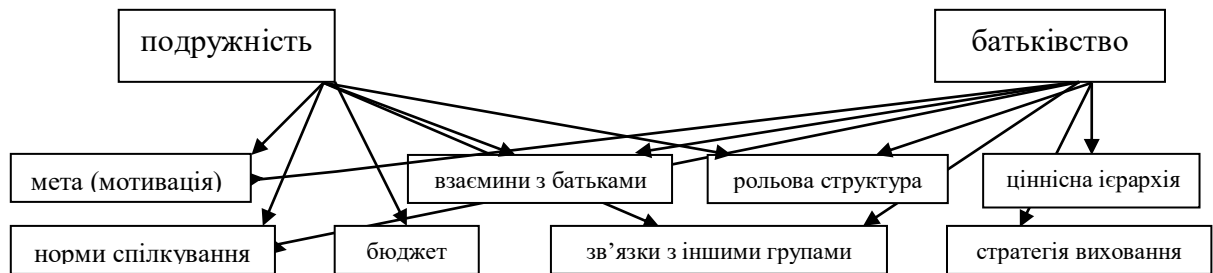

Рис. 1.1 Зв'язок подружності й батьківства в системі життєдіяльності сім'ї

Отже, молода сім'я – це перший початковий період життєдіяльності чоловіка й дружини (що можуть мати дітей дошкільного віку), сімейна активність яких характеризується формуванням подружності та батьківства. При чому батьківство ми розглядаємо як соціально-педагогічну характеристику, що передбачає освоєння чоловіком та дружиною екзистенційної (за забезпечення фізіологічних потреб дитини та її безпеки) та соціалізуючої функцій.

Відмежовуючись від обґрунтування вікового цензу, виходимо із припущення, що молоді сім'ї різного життєвого досвіду на початковому періоді співжиття проходять однакові стадії становлення. Звичайно, не заперчуємо того факту, що дані процеси в шлюбних парах різного віку матимуть свою специфіку: якщо головним чинником адаптаційних труднощів більш молодого подружжя є поєднання юнацького максималізму та деякої інфантильності з неготовністю до сімейного життя, то для молодого сім'ї більш зрілого віку характерна висока взаємна вимогливість, що, у свою чергу, може зумовити складність перебігу початкового періоду шлюбного життя.

Аналіз наукової літератури (В. Меньшутін, А. Добрович, О. Бодальов та ін.) дає можливість через інтерпретацію поняття „досвід“ пояснити наявність

ще декількох особливостей, що поєднують різновікові молоді сім'ї в один тип. Так, В. Меньшутін виділяє такі характеристики досвіду [143]: для більшості людей життєвий досвід – уже наявний особистий досвід рішення найрізноманітніших проблем, із якими людина зіштовхується в житті (подібну думку відстоює й А. Добрович); життєвий досвід охоплює в собі суму безпосередніх знань, вражень і роздумів про досягнення бажаної мети іншими людьми, тобто, не лише власний, а й досвід інших у подоланні схожих проблем; досвід – це не лише „інформаційна“, а й чуттєва, емоційна, несвідома пам'ять; життєвий досвід утримує найрізноманітніші, однак глибоко засвоєні знання, що пройшли мислену „обробку“ у людини для різних ситуацій і хоча б потенційно придатні для практичного застосування.

Узагальнивши ці положення, можна зробити висновок про те, що й пари молодшого віку, і старші у віковому плані молоді сім'ї характеризуватимуться такими особливостями досвіду сімейного співжиття, як відсутність: практичних навичок вирішення подружніх проблем; чуттєвої, емоційної пам'яті, що зберігає відомості про характер перебігу сімейної кризи, уміння догляду немовляти, чітких принципів виховання дитини тощо.

Наявні знання членів молодого шлюбної пари про розв'язання подібних проблем іншими сімейними діадами (символічний досвід) можуть по-різному впливати на процес формування стилю подружнього спілкування в окремо взятій молодій сім'ї – як позитивно: сприяти подоланню адаптаційних труднощів, так і навпаки: перешкоджати становленню механізму їх переборювання. Причому зауважимо, що йдеться не лише про негативний досвід батьківської сімейної пари (чи шлюбної практики близьких та знайомих): нерідко причиною виникнення дестабілізаційних процесів може бути позитивний, часто розцінюваний як ідеальний, спосіб життя інших, що в уяві одного чи обох членів молодого подружжя може здатися недосяжним для їхніх сімейних взаємин.

Таким чином, різновікові молоді сім'ї можна відносити до одного типу за наступними характеристиками: формування матеріальної бази спільного

подружнього життя; нетривала бездітність (у більшості випадків); становлення подружності (сімейної ієрархії цінностей, загальної мети подружньої взаємодії, сімейної згуртованості – єдиного образу „Ми“, стилю подружнього життя, правил взаємодії, схем подолання конфліктів, розподілу сімейних ролей тощо); вироблення правил взаємодії з батьківськими родинами; народження дітей; опанування ролей батька та матері, що супроводжується психолого-педагогічними процесами набуття нової ідентичності особистостями батьків і формування їх практичних навичок догляду дитини та її виховання; узгодження професійних та сімейних настанов; налагодження стосунків з іншими соціальними групами та інститутами; порівняно високою соціальною активністю членів молодого подружжя тощо.

Деякі вчені [60; 228 та ін.] виділяють окремий тип молодого сім'ї – студентську. Специфіка її життєдіяльності полягає в тому, що обидва члени подружжя є студентами денної форми навчання вищого навчального закладу. Це молода сім'я, вік членів подружжя якої не переважає 28, а стаж сімейного життя – 5 років. Вона характеризується такими ознаками: низький рівень матеріального забезпечення (з огляду на невисокі стипендії та додаткові прибутки через відсутність професійної кваліфікації та відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня), високий ступінь зайнятості навчальною діяльністю, більший рівень завантаженості у порівнянні з іншими молодими сім'ями, значна залежність від батьківських сімей, поєднання процесів особистісного та сімейного становлення.

Для студентського подружжя неабиякого значення набувають фактори матеріального становища, адже й спільна діяльність членів молодого студентської пари, і поява дітей (що нерідко стає причиною укладення шлюбу) потребують значних фінансових затрат. Однак тимчасова матеріальна криза, як правило, студентами переживається за рахунок „соціального оптимізму“ – надії на покращення у результаті майбутнього працевлаштування.

Утім, поєднання навчання з процесом формування сім'ї характерне не лише для студентської молоді родини. Як зазначає І. Дементьєва, для молоді етап навчального процесу практично співпадає зі створенням сім'ї. Відтак, можна виділити ще одну властивість сучасного молодого подружжя – поєднання професійного становлення з періодом формування власної сім'ї.

Глибоке усвідомлення закономірностей розвитку молодого подружжя неможливе без аналізу мотивів укладення шлюбу. Поняття „мотив“ С. Занюк трактує як спонукання до діяльності, заохочувальну причину дій і вчинків (тобто те, що примушує людину до дій). Він наголошує: „Результативний складник мотивації, з одного боку, пов'язаний з окресленням далеких перспективних цілей, а з іншого – зі сприйняттям людиною цілей і завдань у самій діяльності. Результативна мотиваційна установка відіграє провідну роль у детермінації діяльності, особливо якщо її процесуальний компонент (тобто процес діяльності) викликає негативні емоції“ [94, 9].

На думку С. Ковальова, мотивація шлюбу охоплює такі складові: кохання, духовну близькість, матеріальний розрахунок, психологічну відповідність, моральні принципи [109]. У свою чергу Дж. Мюріел відповідно до мотивації подружніх стосунків виділив такі типи шлюбів: шлюб із розрахунку; одруження задля духовної спілки; романтичний шлюб; шлюб-побратимство; одруження за коханням [155].

Результати наших досліджень свідчать про те, що більшість сучасних молодих сімей (140 – 93% опитаних) основним мотивом створення сім'ї вважає наявність почуття кохання. Цей факт підтверджується й попередніми науковими дослідженнями (В. Зацепін, Л. Філюкова, А. Обозова, В. Штільбанс, та ін.), що вказує на сформованість підвищеної емоційності. Як зазначає Л. Філюкова, переважна кількість шлюбів укладається за коханням, а отже, зростають і взаємні морально-етичні вимоги членів подружжя [247].

Значущість даного мотиву підтверджується історичним розвитком міжособистісних взаємостосунків. Уже давні греки визнавали наявність декількох різновидів кохання: („ерос“) тлумачили як почуття до об'єкта, що задо-

вольняє якісь потреби суб'єкта, інакше кажучи, це кохання „за щось“ чи „для чогось“ [212]. Сучасні вчені називають його „власницьким“ (В. Зацепін) [97].

Інший різновид – „агапе“ – визначався як жертвне почуття: заради кохання людина здатна відмовитися від усього. Таким чином, це безкорисливе почуття (саме таку назву воно отримало в сучасній науці), що характеризується зацікавленістю закоханого в благополуччі об'єкта своїх почуттів.

Визнається в науці існування взаємозалежності між описаними різновидами кохання. Обґрунтовується ця теза положенням про те, що кохання першого різновиду є природною властивістю кожної людини („воно зріднює нас із природою“), на підґрунті якої виростає „абсолютно людське кохання“, котре вже не є типовою властивістю кожної людини, оскільки з'являється вона далеко не у всіх [97].

Розглядаючи природу вищезазначеного феномена як вияв людських почуттів, В. Зацепін вводить поняття „динамічної межі кохання“ [96, 19], що є важливим аспектом опису особливостей перебігу першої подружньої кризи у молодій сім'ї. Це поняття він розуміє як найвищий прояв даного почуття, який може виразити людина взагалі. Динамічна межа кохання припадає на перші місяці подружнього життя.

А. Добрович та О. Ясицька пропонують розрізняти поняття „закоханість“ та „кохання“ [78, 18 – 20]. За їхнім трактуванням, закоханість – це „святкове почуття“, що перетворює світосприйняття людини. Її підґрунтям може бути один із таких факторів: потяг, вплив оточення (оцінки, очікування), занижена / завищена самооцінка особистості тощо. У результаті прояву закоханості виникає ефект неусвідомлення недоліків об'єкта почуттів. Відтак людина може потрапити до однієї із таких видів пасток: „взаємне акторство“; „спільність інтересів“; „вражене самолюбство“; „неповноцінність“; „інтимний успіх“; „взаємна легкодоступність“; „жаль“; „порядність“; „користь“ чи „пристановище“ [78, 22 – 25].

Близьким по суті до закоханості є один із видів кохання – романтичне, виділене Т. Кемпером. Воно інтерпретується як сильне збудження, що може

бути результатом чого завгодно, однак нерідко межує з небезпекою, смертю, страхом. Це почуття є нестійким і нестабільним, оскільки: причини збудження у звичайних ситуаціях швидко зникають; воно пов'язане з постійним переживанням сильних (як позитивних, так і негативних) емоцій, котрі швидко стомлюють людей; орієнтоване на стійку ідеалізацію партнера, за наявності якої реальна людина стає фантомом [266, 416].

Аналізуючи особливості розвитку кохання, науковці дійшли висновку про динамічний характер даного стану. Розгляд міжособистісних інтеракцій членів подружжя через призму спілкування, дає можливість визначити значущість настанов чоловіка та дружини на сприйняття один одного: „...потрібно із раннього дитинства у кожної людини виховувати...особливу активно-позитивну гуманістичну настанову на сприйняття інших людей... Особливо необхідна вона для врегулювання взаємостосунків між членами подружжя, для спілкування в сім'ї“ [97, 153].

Окрім того подружнє спілкування, а отже, й кохання чоловіка та дружини, відповідаючи основним законам комунікації людей, має свої особливості: сутність першої – інтенсивність. Впливовість даної риси шлюбних інтеракцій свого часу відмітили М. Монтень („Досліди“), Ж.-Ж. Руссо („Еміль або Про виховання“).

Другою особливістю подружнього спілкування є інтимність, яка позначається на взаєминах: чоловік і дружина зріднюються, зближуються, розкривають свої таємниці. І третя риса, що відрізняє просто закоханих від подружжя, – ревності, бо після укладення законного шлюбу „ступінь ревностей“ підвищується.

Подібної думки притримується й І. Гребенніков: специфіка сімейного спілкування зумовлена багатоаспектністю стосунків (економічні, ідеологічні, емоційно-психологічні, статеві, морально-родинні), їх природністю, постійністю, сердечністю, інтимністю, взаємозацікавленістю, спрямованістю на забезпечення всіх сторін життєдіяльності членів сім'ї; багатоманіттю зв'язків родини з оточенням; характером впливу оточення на сім'ю; своєрідністю

сприйняття цих впливів сім'єю [70]. Комунікація виконує такі функції: регулятивну, пізнавальну, соціального контролю, експресивну, соціалізації, емоційної підтримки.

Ураховуючи вищезазначені особливості спілкування членів шлюбної пари, деякі вчені вважають, що комунікативна активність чоловіка й дружини характеризується періодичністю емоційних стосунків [97; 130]. У міжособистісних стосунках багатьох сімейних пар простежується досить чітка черговість: смуга суперечностей змінюється етапом взаєморозуміння, період байдужості й жорстоких сварок – спалахами пристрасті. Відтак, виділяють п'ять стадій, що відрізняються одна від одної величиною емоційного збудження, спрямованістю емоцій, характером поведінки членів подружжя, значенням їх безпосередньої близькості й контакту у взаємостосунках [97]:

1. Період пристрасної закоханості – вплив позитивної настанови на члена подружжя, уся увага спрямована на чоловіка / дружину.

2. Стадія певного охолодження: образ коханого все рідше з'являється перед очима за його відсутності, однак його поява ще викликає потужний приплив позитивних емоцій, кохання, ніжності.

3. Етап подальшого охолодження емоційних стосунків. Це стадія звикання: для спалаху пристрасті тепер потрібен стимул, доказ кохання.

4. Людина починає потрапляти під вплив негативної настанови – присутність чоловіка/дружини викликає неусвідомлене роздратування, особливості його поведінки сприймаються як недоліки, з'являються чинники сварок та конфліктів.

5. Один із подружжя повністю знаходиться під впливом негативної настанови: образ шлюбного партнера у свідомості пов'язується із несправедливістю, розчаруванням; у поведінці помічається тільки негативне. Спілкування на деякий час може припинятися, що сприяє подальшій стабілізації стосунків.

Окрім того, „ритми кохання“ чоловіка та дружини можуть узагалі не співпадати. Ці періодичні охолодження у взаємостосунках – природні явища

за своїм походженням, тому, як будь-який природний феномен, вони не можуть бути ні однозначно позитивними, ні негативними.

Визначаючи важливість пам'яті, динаміки інтелектуальної активності для процесів адаптації членів подружжя учені звертають увагу на вагомість такого психологічного феномена як емоції, які сприяють пристосуванню людського організму до оточення. Коли один і той же предмет (у тому разі й чоловік/дружина) постійно діє на нас упродовж тривалого часу, настає стан емоційної втоми від однотипних психологічних зв'язків. Відтак, періодичність зміни емоційного ставлення до певного об'єкта „зумовлюється наявністю ефекту „стомленості“ відповідного ланцюга нервових зв'язків“ [97, 170].

Подібні роздуми про особливості кохання як феномену людського буття сприяли виробленню типології даного почуття. Узагалі, науковці виділяють декілька видів кохання: платонічне (Платон), романтичне, харизматичне, нерозділене (Т. Кемпер), братське, еротичне (Е. Фромм), лицарське; кохання-пристрасть, кохання-жаль, кохання-потреба, кохання-дар (Л. Шнейдер) та ін. Відмінність даних видів полягає в трактуванні їх оцінювального параметра, який визначається песимістичною чи оптимістичною спрямованістю почуття.

Усвідомлення власної індивідуальності є досить важливим елементом налагодження міжособистісних зв'язків, однак занадто посилена увага до власної особистості може зумовити формування егоїстичних рис характеру, завищеної самооцінки, що породжує труднощі міжперсональних інтеракцій. Отже, можемо зробити висновок про те, що любов до самого себе може бути лише складовою базису кохання. Тому у своїх міркуваннях про витоки даного людського почуття ми схилиємося до думки А. Макаренка, який підкреслював, що кохання не може бути вирощеним просто із надр звичайного зоологічного статевого потягу [138]. Сили його можуть бути знайдені лише в досвіді нестатевої людської симпатії.

Безумовно, людське почуття кохання є складним конструктом, у якому можна виділити й біологічні, і соціальні, і моральні, і психологічні складові.

Тільки їх гармонійне поєднання може спричинити позитивну динаміку та стабільність кохання.

Молоді сімейні пари, мотивовані вищим рівнем даного почуття, мають значний самовідновлювальний потенціал, проте пов'язувати поняття стабільності шлюбу лише з наявністю вищезазначеного емоційного стану не можна. Наші міркування підтверджуються висновками С. Голода, який, виділяючи п'ять основних типів мотивації одруження: кохання, духовна близькість, розрахунок, психологічна адекватність, моральні міркування, наголошував на неможливості ідеалізації шлюбу за коханням, оскільки така інтерпретація сучасної шлюбності є насамперед бажаним, а не істинним станом справ [63, 25 – 26].

У свій час ще К. Юнг звертав увагу на певну обмеженість здатності молодій людині розуміти себе та інших. У своїй статті „Шлюб як психологічні стосунки“ він зазначає: „У дитини свідомість виринає із глибин несвідомого душевного життя спочатку у вигляді окремих острівців, які поступово об'єднуються в один „континент“ – зв'язну свідомість“ наявність такої свідомості свідчить про можливість створення психологічних стосунків, оскільки зв'язна свідомість завжди є „Я“-свідомістю. А для усвідомлення самої себе, людина повинна вміти відрізнити себе від інших. Ця різниця зумовлює появу стосунків. Хоча статево зрілі молоді люди уже характеризуються наявністю „Я“-свідомості, однак „минуло не так уже й багато часу з того моменту, коли вони вийшли із туману несвідомого“, а отже, вони ніби перебувають у „затінку“ несвідомого – мають доступ лише до неповного пізнання як іншого, так і самого себе. Тому вести мову про усвідомлення мотивів інших і своїх власних у юнацькому віці передчасно“ [267]. Відтак вибір шлюбного партнера часто може здійснюватися несвідомо.

Говорячи про мотиви вибору шлюбного партнера, відомий вчений особливу увагу звертає на роль батьківського впливу. Пояснюючи його значущість, визначальним фактором називає ставлення до батьків, яке поділяє на два типи: свідоме й несвідоме. Свідома любов до батька й матері

сприяє вибору партнера схожого на батька чи матір. Несвідомий зв'язок (який не може свідомо виявлятися у вигляді любові) ускладнює такий вибір.

Відтак, можна визначити умову, що спричинюватиме певні особливості (як позитивні, так і негативні) періоду первинної адаптації, – це вплив прабацьківської (генетичної) сім'ї. Він може виявлятися у виборі шлюбного партнера, у виробленні правил міжособистісного спілкування, у становленні сімейного сценарію, розподілі ролей, виборі методів виховання дітей, формуванні матеріальної бази молодій подружній парі тощо.

Виокремлюють сфери стосунків, які склалися між батьками та дорослими дітьми, що створили власну сім'ю, а саме: взаємодія у сфері спілкування; нормативний контроль батьків над дітьми; емоційний зв'язок та солідарність; економічна залежність чи незалежність [150].

На значущість впливу прабацьківської сімейної пари звертав увагу й О. Кронік. Зокрема він відмічав, що психологічна суть шлюбу полягає в узгодженні стосунків сімейної пари з іншими взаємозв'язками, які вже підтримувалися майбутніми чоловіком та дружиною. Звичайно, інколи неготовими до шлюбу (тобто до процесу налагодження міжособистісного й міжгрупового спілкування) бувають самі молоді сімейні пари, проте нерідко причиною вагомих труднощів може ставати несхвалення шлюбу оточенням. Тому навіть вирішення проблеми вибору шлюбного партнера не є гарантією стабільності життєтворчості молодій сім'ї [125].

Такою перешкодою нерідко стає незгода батьків майбутніх чоловіка та дружини на шлюб. Природа розходження думок батьків і дітей вченими трактується по-різному. Так, К. Юнг однією із можливих причин називає прив'язаність одного з батьків до своєї дитини (перенесення) [267]. Л. Шнейдер існування такої незгоди пов'язує із педагогічними причинами: контролем поведінки дітей, вибір яких, на думку батьків, не може бути виваженим [266]. Як на нашу думку, то й перша, і друга причини можуть негативно впливати на оцінку майбутнього шлюбу батьками, що несприятливо позначиться на формуванні мотиваційної сфери молодого подружжя.

Відбиток активності прабатьківської шлюбної пари виявляється і в спробах одного чи обох членів молодого подружжя „перетягувати“ звичний сімейний сценарій на терени власної нової сім'ї (про що вже говорили вище). Так, М. Мушкевич у своєму дослідженні довела, що на третьому – п'ятому році сімейного подружжя починає діяти модель батьківських структурно-функціональних відносин [154]. Такі прагнення підтримувати стиль життя генетичної сім'ї часто супроводжуються процесом перевиховання іншого члена шлюбної пари, небажанням відмовитися від звичних привілеїв чи інтересів, що зумовлює появу конфліктних ситуацій.

Результати нашого дослідження свідчать про прагнення сучасної молоді сім'ї до встановлення взаємозв'язків із прабатьківськими сім'ями на основі принципів рівності, взаємної співпраці, кооперації. Переважна більшість опитаних (147 сімей – 98%) називає окреме проживання молоді сім'ї оптимальною умовою для налагодження подружніх стосунків, моральну допомогу вважають доречною тільки у випадку безпосереднього звернення молодого подружжя (111 – 74%). Однак значна частина респондентів (101 – 67%) на початковому періоді сімейної життєдіяльності опиратиметься на матеріальну допомогу батьків, яка, у свою чергу, може стати підґрунтям залежності одного чи обох членів подружжя. Тому наявне бажання молодих сімей відокремитися від батьківської родини є ймовірно свідченням закріплення нового типу сім'ї в українському соціумі – нуклеарної, а не повного відмежування від впливу генетичних родин, що є нехарактерним і для власне української ментальності.

Ще однією із суттєвих особливостей сучасної молоді сім'ї є досить висока професійна зайнятість дружин. Результати наших досліджень свідчать: 85% (128) опитаних жінок оволоділи професійною освітою (вищою чи середньою спеціальною), із них 69% (104) уже мають невеликий трудовий стаж, а 78% (117) вважають можливим поєднання функцій матері із подальшим розвитком власної кар'єри.

Процес включення жінок у суспільне виробництво є одним із виявів фемінізму, котрий, за визначенням російського вченого В. Хвостова, є „повстанням жінки проти себе самої чи, точніше, проти тих недоліків, які їй були прищеплені попереднім невільним становищем. Це зумовило прогрес не лише жінки, а й чоловіка, який перевиховується під впливом вільної жінки“ [62, 16]. Схожі міркування висловлює й І. Дементьєва: „Чоловік сьогодні не є годувальником, безумовним головою сімейної групи. У низці випадків заробітна плата дружини навіть перевищує розмір платні чоловіка. Це обов'язково призводить до зміни ролевих настанов у сім'ї: подружні стосунки в значній мірі характеризуються рівністю прав і обов'язків” [74, 15]. Відтак описаний процес вплинув значною мірою й на функціональні зміни сім'ї.

Однозначного ставлення до участі жінки в суспільному виробництві в науці не існує. Так, одні дослідники розглядають його як можливість повної особистісної реалізації обох членів подружньої пари в однаковій мірі (С. Голод, Н. Лавриненко, І. Дементьєва, О. Гончаренко та ін.), інші не приховують свого розчарування від його негативних наслідків (А. Харчев, М. Мацковський, Л. Іванова та ін.), адже суперечності між професійною та сімейними ролями жінки породжують напругу й конфлікти у внутрішньосімейних стосунках, спричинюють ослаблення контролю поведінки дітей і погіршення їх виховання тощо [255].

Дані вчені аналізують явище „двокар'єрної сім'ї“, характеризуючи цей тип родини як такий, що домашню роботу, дозвілля та виховання дітей відносить до периферійних завдань: „Фактично кожен із подружжя має якусь потребу у виконанні домашньої роботи, проте хоче, щоб ця робота виконувалася іншим. Подібні розходження в потребах та характері їх реалізації є серйозною основою для дестабілізації сім'ї“ [255, 50].

Зміна соціального статусу жінки спричинила появу ще одного феномена – розуміння дружиною розлучення як одного зі способів вирішення будь-яких конфліктних ситуацій у сім'ї. Однак нерідко прийняття подібного

рішення відбувається під впливом емоцій, спрямоване на вирішення власних проблем, не узгоджене з позиціями інших членів сім'ї. Участь жінки в суспільному виробництві забезпечила їй соціальну роль не лише матері, а й виробника, тому дружина не має колишньої матеріальної та моральної залежності від свого чоловіка.

Проведене нами дослідження дає можливість зробити висновок про те, що процес залучення жінок до суспільного виробництва зумовив досить суттєві зрушення в ієрархії цінностей членів подружжя: якщо раніше в центрі сімейної структури стояла лише особистість чоловіка, то тепер індивідуальність жінки є не менш значущою. Проблеми ж сучасної молодшої сім'ї пов'язані не з професійною зайнятістю жінки-матері, а з нерозумінням принципу „сімейної демократії“, який передбачає не механічне заміщення одного з подружжя іншим, а повагу до особистості кожного з сімейної пари, урахування їх інтересів, потреб, смаків, принципів, переконань тощо.

Аналізуючи принципи побудови стосунків у системі „чоловік – дружина“, більшість вчених [7; 70; 110; 120; 228] виділяють декілька типів сімей: егалітарна; авторитарна (патріархальна, матріархальна); анархічна. Сім'ї егалітарного типу характеризуються справедливим розподілом обов'язків між усіма їх членами (рольова симетрія), урахуванням інтересів кожного представника родини, спільним прийняттям важливих рішень, рівномірним розподілом матеріальних ресурсів.

Специфікою родин авторитарного типу є зосередження сімейної влади в руках одного із подружжя – чоловіка (патріархальні) чи дружини (матріархальні), усі члени такої сім'ї підпорядковуються голові, який (яка) і приймає важливі для подальшої життєдіяльності рішення. Рольові функції членів сім'ї даного типу, чітко визначені головою родини, є незамінними. Підпорядкований виконує більшу частину домашньої роботи (а інколи й усю). Матеріальні ресурси розподіляються на розсуд голови сім'ї.

Для родин анархічного типу характерна побудова стосунків за принципом звички, байдужості а то й примусу. Проблема головування, увесь час пе-

ребуваючи на передньому плані, так і залишається невизначеною, оскільки як чоловік, так і дружина прагнуть до „владарювання“, мотивуючи своє рішення лише бажанням задоволення власних потреб та інтересів. Члени подружжя даного типу не здатні віддаватись один одному, намагаються безпідставно перекласти частину своїх функцій на іншого. Чіткого розподілу матеріальних ресурсів не існує.

Як свідчать результати наших досліджень, 84% опитаних молодих сімей віддають перевагу егалітарному типу подружніх взаємин, однак погляди на місце й роль чоловіка та дружини в сім'ї залишаються традиційними: функцію голови родини 76,3% (229) респондентів вважають переважно чоловічою, обґрунтовуючи своє переконання тим, що чоловікам притаманні воля, практичність, раціоналізм мислення, тому їх кандидатура більше відповідає ролі лідера. Лише 8% (24) визнають можливість співвіднесення даної функції з обов'язками дружини, а 12,8% (38) респондентів наполягають на рівноправній основі діяльності членів подружжя, 3% (9) – не визначились [174].

Таким чином, процес трансформації традиційної ролі жінки властивий сучасній молодій родині, однак уявлення членів подружжя про сім'ю характеризуються певною стереотипністю: неврахуванням наявних у конкретної особи психологічних і поведінкових рис. Такий стан справ є природним, адже, як слушно зауважує Н. Лавриненко, ідеологія, до якої й належать ці уявлення про ролі жінки й чоловіка в родині та суспільстві, формувалася упродовж багатьох сторіч у минулому і була закріплена в цілій низці гендерних стереотипів. Причому засвоєння їх припадає буквально на перші роки життя дитини, зумовлюючи подальшу стійкість [128].

Погоджуючись із цими висновками, вважаємо за потрібне поглибити думку щодо стабільності суспільних стереотипів. Традиційно в українців підготовка до сімейного життя та й саме шлюбне побутування не сприймалися як приватні справи. Вплив громадськості на добір шлюбних пар та утворення сім'ї здійснювався через мережу організованих інституцій: сільську громаду, молодіжні об'єднання (парубоцькі та дівочі громади), громад-

ську думку, котра, як правило, реалізовувалась через систему звичаєвих норм [127]. Останні за українською жінкою закріплювали низку майнових прав.

Особливість матеріальних відносин позначалася й на міжособистісних стосунках чоловіка та дружини, які, зазвичай, були рівноправними. Відносна незалежність української жінки зумовлена вимушеною відсутністю чоловіків, пов'язаною з тривалою визвольною боротьбою. За цих обставин жінка брала на себе функції забезпечення життєдіяльності сім'ї, що позначилося на її поведінці та рисах характеру [127, 177]. Відтак традиційний розподіл ролей закріплений і у свідомості сучасного подружжя, оскільки він передбачає відносну рівноправність чоловіка та дружини.

Процеси трансформації відбилися й на структурі сучасної молоді сім'ї. Якщо раніше переважним типом родин (за кількісним складом) був розширений (складний) – сім'я, що об'єднувала батьківську пару та декількох дітей зі своїми сім'ями, то нині найпоширенішим видом є нуклеарна з типовими українськими характеристиками. Вона складається з подружньої пари та дітей (або й без останніх).

В основі аналізу вищезазначених типів сім'ї лежить розуміння структури як кількісного складу родини. Однак термін „структура“, на думку сучасних вчених, (С. Мінухін, Б. Монтальво, Б. Герні, Б. Розман та ін.) має дещо складніше значення: сім'я – це природна група, у якій із часом виникають стереотипи взаємодії, – ці стереотипи й створюють систему сім'ї [144].

Системний підхід до сім'ї означає розуміння того, що в ній все взаємопов'язане, що вона єдиний психологічний і біологічний організм. Уперше такий підхід до наукового аналізу сім'ї застосував Д. Джексон, який назвав родину „системою, керованою правилами“. Він наголошував на тому, що члени родини із різноманіття способів поведінки обирають лише якісь певні, що й складають основу сімейних правил [84, 181].

Узагальнивши підходи структуралістів, А. Єлізаров підсумував: структура сім'ї – мережа вимог і функцій (що відповідають видам внутріш-

ньосімейної діяльності), яка формує способи взаємодії в сім'ї, а також засновані на них постійні, прогнозовані типи (способи поведінки) [83, 172].

Розглядаючи сім'ю як системне утворення, С. Мінухін кожного її члена аналізує як „органічну частину сімейної структури“, однак сім'я, на його думку, є чимось більшим, ніж набір окремих підсистем. Так як будь-який член родини водночас є і окремою особистістю і частиною сім'ї, так і сім'я є і цілим і частиною. Тому для розгляду структури сім'ї він використовує одиницю виміру – холон (від грецького „холос“ – ціле). А. Єлізаров це поняття називає субсистемою (від латинського суб – під) – певні підгрупи всередині сім'ї, об'єднані якимсь внутрішньосімейним чи позасімейним завданням і відповідною йому діяльністю [83]. Він виділяє такі субсистеми в структурі сім'ї: подружня пара, батьки, діти (сиблінги). Проте навіть окремих член родини може розглядатися як субсистема в середині сімейної системи.

Структура сім'ї характеризується ще й таким поняттям як „межа“, що визначає рівень і вид допустимих контактів між субсистемами, регулює стосунки між субсистемами і водночас безпосередньо в них. Виділяють такі види меж: ригідні (правила сімейної взаємодії надмірно ізолюють членів родини як від родинних холонів, так і від суспільства), дифузні (надмірна кількість узгоджень і пристосувань призводить до втрати автономії, розмитості функцій кожного члена родини або ж виникає ефект трикутника – одна людина залучає в стосунки двох інших членів сім'ї з метою їх оптимізації), чіткі межі (рівновага свободи й контролю) [83]. Вивчення структури сім'ї сприяє усвідомленню специфіки комунікації в родині, виявленню певних порушень, що спричиняють дезорганізацію сімейної системи.

Оскільки сучасна українська молода сім'я у своїй більшості є нуклеарною, то субсистема, на якій лежить обов'язок формування структури сім'ї, – це подружня пара. Саме вона повинна виробити правила співжиття, що регулюватимуть міжособистісну та міжгрупову взаємодію. Відтак однією з умов сімейного благополуччя є гуманізація стосунків у субсистемі чоловік – дружина. Гуманізацію шлюбних взаємин ми розуміємо як співдіяльність

чоловіка й дружини на основі почуттів кохання, симпатії, поваги, людяності, прийняття шлюбного партнера з усіма його позитивами та негативами.

Початковий період активності подружньої пари позначений наявністю багатьох психолого-педагогічних процесів, серед яких більшість учених першочергову роль відводять адаптації та інтеграції. За визначенням І. Гребеннікова, адаптація – це пристосування членів подружжя один до одного та до обставин, у яких знаходиться сім'я [70]. Інші вчені (С. Ковальов, Кеспай, Хібенер, Озер) розглядають даний процес як взаємоуподібнення членів подружжя та узгодження їх думок, почуттів і поведінки. У розумінні сімейної адаптації ми схиляємося до тези М. Лукашевича про оптимальну взаємодію людини та соціального середовища. Суть її виявляється в ефективній соціальній (предметній) діяльності, тобто такій, що відповідає інтересам як особистості, так і соціального середовища. Зміни хоча б з одного боку взаємодії порушують усталену відповідність інтересів, що потребує коригування взаємодії з метою оптимізації [137]. Відтак процес подружньої адаптації можна розглядати як налагодження взаємодії членів подружньої пари з метою досягнення високої її функціональної оптимальності.

Адаптація охоплює всі сфери життєдіяльності членів подружжя. Тому згідно з галузями сімейного життя І. Гребенніков виділяє такі види адаптації: матеріально-побутова – узгодження прав і обов'язків членів подружжя щодо виконання домашніх робіт та формування взаємоприйнятної моделі планування та розподілу сімейного бюджету; морально-психологічна – поєднання світоглядів, ідеалів, інтересів, цінностей, настанов, а також особистісних характеристик чоловіка та дружини (максимально можливе для даної пари, однак у будь-якому випадку таке, що перевищує рівень, нижче межі якого співіснування членів подружжя стає неможливим); інтимно-особистісна – досягнення подружжям сексуальної відповідності, що передбачає їх взаємне не тільки фізичне, а й морально-функціональне задоволення інтимними стосунками [70].

Деякі науковці виділяють первинну та вторинну адаптацію членів молодого подружжя (С. Ковальов, В. Кравець). Первинна відбувається на рівні рольових та особистісних стосунків членів подружжя. Рольова адаптація – на рівні узгодження сімейних обов’язків. Поняття сімейної ролі не можливо аналізувати без розуміння категорії „соціальна роль“. Сучасні соціологи її трактують як деякий відносно стійкий шаблон поведінки (включаючи дії, думки і почуття), що відтворюється індивідами, які займають одне й те ж положення в соціальній системі [255]. Дане поняття тісно пов’язане з терміном „позиції“, тобто становище, яке займає індивід в деякій ідеальній схемі взаємодії. У сім’ї рольовими позиціями є батько, мати, чоловік, дружина, дитина тощо.

Трансформація рольових стосунків у сім’ї – важлива ознака сучасної молоді родини. Оскільки останнім часом регулятивний вплив суспільства на українську сім’ю ослаб, то можна говорити про деяку невизначеність норм, що зумовлюють шлюбно-сімейні стосунки. Це спричинює певні проблеми у взаєминах молодого подружжя. Процес виникнення рольової структури сім’ї є одним із головних, тому що пов’язаний із міжособистісними стосунками чоловіка й дружини та їх настановами на шлюб.

За К. Кіркпатріком, існують три основні види подружніх ролей: традиційні, товариські та партнерські. Він дотримується принципу чіткого розподілу обов’язків між членами подружжя, намагається створити „універсальний“ перелік ролей чоловіка та дружини, хоча очевидно, що чітке розмежування обов’язків членів подружжя не відповідає сучасним умовам життя молоді сім’ї. Тому, на наш погляд, більш прийнятною класифікацією сімейних ролей є систематизація, запропонована Ю. Альшиною: відповідальний за матеріальне забезпечення сім’ї, господар – господиня, відповідальний за догляд малюка, вихователь, сексуальний партнер, організатор розваг, організатор сімейної субкультури, відповідальний за підтримку родинних зв’язків, психотерапевт [11].

Аналізуючи сімейні ролі, Л. Шнейдер відмічає: „... одна роль може існувати лише у взаємодії з іншими ролями. Наприклад, щоб виконати роль батька чи матері, необхідно, щоб хтось виконував роль сина чи доньки. Сімейні ролі повинні становити систему, котра наближалась би до несуперечливої і могла б задовольнити багато психологічних потреб“ [266, 210]. Ми погоджуємося і з її думкою про те, що така складна система не може не бути суперечливою. Тому значущим критерієм стабільності шлюбу вважаємо наявність узгодженості подружніх ролей.

Так, наприклад, результати нашого дослідження свідчать, що в більшості сільських родин (85,6% із 100% опитаних) існує традиційний розподіл ролей. Незважаючи на даний факт, число неблагополучних сімей (у порівнянні з міськими) є меншим. Це пояснюється тим, що розуміння подружніх ролей чоловіком та дружиною співпадають.

Не менш значущими є й міжособистісні ролі – своєрідна фіксація становища людей у системі групових зв'язків [14], оскільки вони також можуть породжувати суперечності в міжособистісній взаємодії. Виокремлюють декілька рівнів міжперсональної адаптації членів подружжя: афективний (емоційна складова стосунків), когнітивний (ступінь їх усвідомлення), поведінковий (поведінка, що безпосередньо реалізується в цих стосунках).

Значення вторинної адаптації – це надмірне звикання членів подружжя один до одного, забуття подружнього кохання й неповторно-особистого характеру сімейного об'єднання (С. Ковальов). Тобто, вона являє собою швидше негативне явище сімейного буття, тому є не менш суперечливим, ніж первинна.

Подружня адаптація тісно пов'язана із механізмами родинної інтеграції – процесом, що передбачає добровільне об'єднання, узгодження позицій, уявлень і думок членів подружжя з різних аспектів сімейного життя [14]. До соціально-функціональних механізмів інтеграції сім'ї Е. Ейдемільер та В. Юстицькіс відносять такі: „спільність долі“, „емоційна ідентифікація з сім'єю“. Ці механізми вони розглядають як сукупність психологічних

процесів, що охоплюють членів родини та їх взаємини, які зумовлюють формування й розвиток просімейних мотивів, сприяючи зняттю негативних, фруструючих переживань – тривоги, стресів, вирішенню внутрішніх та міжособистісних конфліктів [84].

Механізм „спільності долі“ охоплює процеси, що підтримують формування уявлень, навичок, звичок членів подружжя, що зумовлюють саме сімейне, а не індивідуальне задоволення різних потреб. Підґрунтям таких уявлень є розуміння сім'ї як більш зручної форми забезпечення їх матеріальних, психологічних та біологічних потреб. Окрім того турбота про зміцнення родини сприймається як піклування про самого себе. Діяльність механізму „спільності долі“ виявляється і в формуванні „сімейної довіри“, сутність якої полягає в тому, що суперечності між членами подружжя м'якшають чи й зникають за рахунок взаємних компромісів або добровільної поступки одного. Таке функціонування базується не на самопожертві, а на довірі: член подружжя переконаний, що така поведінка зрештою буде вигідна саме йому, адже в подібній ситуації інші діятимуть у такий же спосіб, його поступливістю не зловживатимуть. У сім'ях з подібним механізмом інтеграції члени шлюбної пари мають добре розвинуту емпатію, тому що взаємна довіра породжує відвертість, а вона – здатність добре уявляти внутрішній світ іншого.

Функціонування процесу „емоційної ідентифікації з сім'єю“ забезпечується емоційними стосунками симпатії між членами родини, що поряд із коханням, прив'язаністю, співчуттям, розумінням є одним із важливих мотивів вибору шлюбного партнера та створення сім'ї, визначальним компонентом людського щастя. Стосунки симпатії виконують різноманітні функції в процесі життєдіяльності родини: задовольняють потребу членів подружжя в емоційному спілкуванні; посилюють просімейні мотиви та послаблюють антисімейні; певною мірою нейтралізують стани фрустрації, що виникають у процесі життєдіяльності сім'ї; полегшують адаптацію до особливостей характеру шлюбного партнера. Отже, стосунки симпатії сприяють становленню інтегративної функції сім'ї, знижуючи взаємну агресивність членів

родини, створюючи сприятливіші умови для подолання міжперсональних конфліктів та формування взаєморозуміння між членами молодого подружжя, а тому й забезпечують оптимальні умови для соціалізації підростаючого покоління в умовах сім'ї [84].

Подією, що впливає на процеси адаптації та інтеграції, є поява первістка в родині. Хоча народження дитини неминує спричинює зміни стилю попереднього життя молодого подружжя, зумовлює необхідність опанування соціальних ролей батька та матері, більшість молодих родин рано чи пізно прагне виконати своє соціальне призначення. Кожна подружня пара, приймаючи подібне рішення, керується власними мотивами. О. Антонов відмічає, що потреба в дітях є соціально-психологічною властивістю соціалізованого індивіда. Її значення полягає в тому, що відсутність дітей зумовлює особистісні ускладнення індивіда. В. Кравець потребу в дітях зараховує до найвищого рівня, оскільки вона наповнена гуманістичним змістом.

Серед вищезазначених мотивів В. Владиславський поширеними вважає такі: прагнення членів подружжя стабілізувати взаємини; не виділятися серед інших; розуміння виховання спадкоємця як мети життя; бажання діяти як всі; прагнення забезпечити собі догляд у похилому віці; можливість отримання додаткових пільг; бажання пересвідчитися у своїх можливостях; прагнення прив'язати дружину до дому [266].

Результати наших досліджень засвідчують те, що сім'ї, які характеризуються порівняно високим рівнем задоволеності подружнім життям, народження дитини мотивують бажанням вдоволити потребу батьківства (тобто, усвідомленим прагненням до виконання репродуктивної та виховної функцій); нерідко молоді сімейні пари пояснюють прийняття рішення про народження первістка впливом генетичної сім'ї; на жаль, доводиться констатувати й той факт, що нерідко поява дитини є невмотивованою, оскільки сам шлюб укладається через вимушені умови – небажану вагітність.

Народження первістка супроводжується появою суперечностей, що зумовлено глибинними мотивами поведінки жінки та чоловіка. Так, на думку

Т. Шведчикової, вагітність і народження дитини стають для жінки вагомим зрушенням до зрілості, водночас зумовлюючи кризові моменти у пошуку ідентичності: вагітність доводить її статеву належність, однак нараз вимагає змін Его, прийняття відповідальності, що зумовлює зміну емоційної сфери життя дружини [263].

Для чоловіка поява дитини насамперед призводить до вирішення інфантильного Едипового конфлікту: чоловік ідентифікує себе з батьком, а дитину з собою як з дитиною. Таким чином, вагітність дружини та поява первістка ставлять перед чоловіком завдання опанування нової соціальної ролі й набуття нової ідентичності, а як наслідок – проблему індивідуалізації [121; 228].

До того ж, народження первістка, на думку В. Кравця, неминуче супроводжується конфліктом оскільки навіть підготовлені молоді батьки з появою дитини усвідомлюють, що догляд і виховання дитини вимагають значно більших затрат, ніж вони сподівалися [121]. Окрім психологічних суперечностей молодому подружжю з появою дитини потрібно вирішувати цілу низку проблем, пов'язаних із перерозподілом ролей. Функції відповідального за догляд малюка, як правило, виконують жінки. Звичайно, призначення матері зумовлює природну узгодженість зазначеної діяльності жінки, однак oprіч догляду дитини, вона змушена виконувати ще й інші ролі, що були закріплені за нею раніше. Така ситуація часто зумовлює психічне й фізичне перевантаження дружини, що обов'язково позначається і на благополуччі всієї сім'ї. У цей час дружина орієнтована виключно на родину: потреба професійної діяльності відтісняється на задній план, поступаючись місцем реалізації потреби материнства (І. Дементьєва).

Орієнтація чоловіка, на відміну від жінки, спрямована більше на події, що відбуваються поза межами родини. Це пов'язано не лише із соціально-психологічними потребами чоловіка. Зміни структури сім'ї вимагають додаткових суттєвих матеріальних витрат, тому потреба в підвищенні професійної кваліфікації чоловіка викликані сімейними запитами.

Хоча нерідко „несімейна“ соціальна орієнтація чоловіка спричинена умовами його статевого становлення: перевагою фемінних впливів, формуванням маскулінності не шляхом демонстрації зразка чоловічих рис, а методом протиставлення жіночності; соціальною ситуацією взагалі, де робота (і насамперед чоловіків) краще цінується. Отже, поступитися власною „соціальною позицією“, переорієнтуватися на сім'ю чоловікові складно. Заперечуючи активну сімейно орієнтовану діяльність як маскулінну рису, чоловік залишається пасивним у сімейних справах [11; 123].

Серед проблем, що виступають на перший план після появи первістка, не менш важливою є й усвідомлення педагогічної мети та виховних принципів молодим подружжям, розуміння значущості гармонії подружніх стосунків для розвитку дитини. Головним педагогічним завданням родини є виконання батьківських функцій вихователя. Л. Шнейдер під цими функціями розуміє створення не лише визначених взаємостосунків між батьками та дітьми, а й передумов, тобто певного способу життя сім'ї та взаємостосунків членів родини. „Невпевненість батьків, неправильне виховання ними дітей загострюють взаємини в родині й негативно впливають на розвиток особистості дитини“, – зазначає вона [266, 526].

До основних соціалізуючих функцій родини А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола відносять такі: забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда, формування статевої ідентифікації дитини, сприяння розумовому розвитку, забезпечення поступальної динаміки здібностей та потенційних можливостей індивіда, формування ціннісних орієнтацій особистості, забезпечення почуття захищеності, оволодіння дитиною основними соціальними нормами [7].

Аналізуючи психолого-педагогічну ситуацію, у якій перебувають молоді батьки, можна говорити про появу внутрішньої позитивної мотивації на самовдосконалення, адже чоловік та дружина починають осмислювати значимість їх впливу на процес формування особистості дитини. Звичайно, такий рівень усвідомлення батьківства характерний для благополучних

сімейних пар, що зуміли створити сприятливі обставини для розвитку дитини. Тому часто народження дитини в сім'ї розцінюється вченими як одна з головних необхідностей сучасної сім'ї, оскільки вона сприяє формуванню настанови на моральне удосконалення, яке є запорукою сімейної стабільності, динаміки свідомості членів подружжя [121; 143].

Науковці виділяють декілька рівнів розвитку свідомості молодих батьків: виховання через догляд за дитиною; інтуїтивний підхід до виховання (мінімальна кількість усвідомлених принципів виховання в батьків); виховання в дітей звичок і навичок; вплив, заснований на загальних принципах (батьки керуються засвоєними принципами виховання) [258].

Розглядаючи детермінанти формування принципів сімейного виховання, не можна не відмітити значення впливу генетичних сімей на вибір батьківської педагогічної стратегії. Так, розглядаючи сутність поняття „материнська любов“, наголошуючи на її безкорисливості, жертвності й безмежності, Ю. Орлов визнає зумовленість даного явища процесом сімейної соціалізації жінки. Якщо вона в дитинстві була об'єктом „безкорисливої любові“, то закладена в ній здатність любити отримує широкий розвиток. Учений не погоджується з думкою, що „материнська любов“ пояснюється вродженим інстинктом, адже ця характеристика обов'язково є результатом виховання [148, 202].

Сімейне виховання у порівнянні із суспільним є більш емоційним, оскільки засновується на почуттях любові, приязні, родинності. Вплив сім'ї на дитину очевидний, виділяють такі його прояви [235]: забезпечення базового почуття безпеки дитини при взаємодії із зовнішнім світом; презентація моделі батьківської поведінки, яку наслідує дитина; забезпечення інформацією про різноманітні життєві ситуації, передача знань та вмінь (сім'я як джерело життєвого досвіду); формування поведінки дитини; забезпечення розвитку світогляду дитини через спілкування в родині.

Утім сім'я може бути носієм не лише позитивного впливу. Так, Л. Шнейдер найбільш розповсюдженими негативними факторами сімейного вихо-

вання вважає: неадекватний вплив чинників матеріального походження: надмірність (нестача речей), пріоритет матеріального благополуччя над реалізацією духовних потреб людини, що підростає, дисгармонія матеріальних потреб і можливостей їх задоволення, розпещеність і зманіженість, аморальність, протиправність сімейної економіки; бездуховність батьків, відсутність прагнення духовного розвитку дітей; авторитаризм чи „лібералізм“, безкарність і всепрощення; наявність аморального стилю й тону стосунків у сім'ї; відсутність нормального психологічного клімату в родині; фанатизм у будь-яких його виявах; психолого-педагогічна безграмотність (брак цілеспрямованого виховання, безпринципність, суперечність у застосуванні методів виховання, фізичні покарання, спричинення тяжких моральних страждань дітей); протиправна поведінка дорослих [266].

А. Варга описує три батьківські ставлення, що мають різне змістове наповнення: симбіотичне, авторитарне та емоційно несприятливе [88]. Останнє характеризується приписуванням дитині хворобливості, слабкості, особистісної несумісності. Цей тип стосунків був названий ставленням до дитини, як до „маленької невдахи“. Окрім того, в сучасній науці описані три типи батьківства: авторитарний, ліберальний, авторитетний [252], із яких найбільш сприятливим для ефективного виконання виховних функцій є авторитетний. Однак відсутність педагогічних знань та навичок у молодих батьків спричинюють неможливість його застосування, що, у свою чергу, в подальшому зумовлюватиме можливість виникнення конфліктів між батьками та дітьми.

Очевидно, що негативний вплив сім'ї на особистість здійснюється лише за умови адиктивної спрямованості членів подружжя, їхнього небажання вдосконалювати свій внутрішній світ, наявності примітивних уявлень про способи, методи, принципи виховання тощо. Нерідко педагогічна неграмотність одного чи обох батьків спричинюють появу конфліктної ситуації в родині: і в системі батьків, і в системі батько (мати) – дитина. Як свідчать результати наших досліджень, найпоширенішими педагогічними факторами, що зумовлюють появу конфліктної ситуації в підсистемі подружжя є такі:

- неузгодженість „педагогічних стратегій“ чоловіка та дружини (як правило, члени подружжя прагнуть втілити в життя методи, якими їх виховували батьки, користуючись поширеним міфом про те, що ці способи перевірені життям: „Я виріс(ла) людиною, отже, й син (донька) таким(ою) буде“. Однак педагогічні системи генетичних сімей нерідко суперечливі);

- відсутність єдності вимог до дитини (коли одному з батьків відводиться роль виконувача покарань, а іншому розрадика);

- небажання одного із подружжя виконувати батьківські функції (часто батьки прагнуть уникнути виконання своїх обов'язків „до часу набуття дитиною здатності усвідомлювати свої вчинки та їх наслідки“, соціально незрілі жінки теж не готові до виконання функцій матері, нерідко вони свою роль добровільно передають бабусі або й чоловікові);

- педагогічна неграмотність одного із членів подружжя (прагнення вберегти дитину від будь-яких труднощів, розуміння ролі батька / матері як відповідального за догляд та матеріальне благополуччя дитини, застосування фізичних покарань; прагнення звести до мінімуму спілкування дитини з однолітками, необ'єктивна оцінка можливостей власної дитини, прагнення втілити власні нездійснені мрії в життя спадкоємця, неусвідомлення значущості батьківської уваги для людини, що підрастає) тощо.

Профілактика та подолання цих конфліктів базується на популяризації гуманістичних принципів сімейної педагогіки, на виробленні потреби педагогічної самоосвіти у членів подружжя, на сприянні глибшому розумінню вагомості початкового періоду життєдіяльності людини для її подальшого життя, усвідомленні трансформації стосунків батьків і дітей у системі сучасної родини: на зміну батьківській владі приходить авторитет особистості батьків.

Поняття батьківського авторитету свого часу розглядав А. Макаренко, який розумів його як безперечну гідність старшого, як силу й цінність, помітну дитині. Він наголошував на тому, що дане явище не є заданим біологічно, воно набуває дорослими, соціально зумовлене. І тепер актуальними є положення про хибність розуміння батьками слухняності як основної мети

виховання дитини: „Якщо діти слухняні, батькам живеться спокійно. Саме цей спокій і є їх дійсною метою“ [138, 244].

Авторитет, побудований на хибному підґрунті, є дієвим упродовж нетривалого часу. Учений виділяє такі його види: пригнічення (авторитарне, нерідко тиранічне ставлення одного із подружжя як до дітей, так і до шлюбного партнера); відстань (обмеження спілкування з дітьми), чванливість (постійна демонстрація своїх чеснот і переваг перед дітьми та іншими членами родини), педантизм (надмірна зверхність у спілкуванні з дитиною, ігнорування її інтересів), резонерство (виховання зводиться до нескінченних повчань та настанов, ігнорується принцип природовідповідності), любов (демонстрація батьківської любові з метою „заслужування“ дитячої поваги), доброта (поступливість, м'якість, доброта, уседозволеність батьків), дружба (лібералізм стосунків призводить до процесу оберненого виховання батьків дітьми), підкуп (слухняність просто купується подарунками й обіцянками) [138].

Дійсний авторитет будується на змісті життєвого шляху, праці, громадянській свідомості батьків, на відповідальності за процес виховання перед суспільством, глибокому знанні інтересів, захоплень, уподобань, найближчого оточення дитини, реакцій на труднощі, на доцільній вимогливості й підтримці дитини. Сім'я, де батьки користуються істинним авторитетом, забезпечує дитині душевний комфорт. У таких родинах діти цінують увагу, поради, допомогу, думку батьків; прагнуть наслідувати приклад старших.

Учені (Г. Ващенко, В. Сухомлинський, А. Макаренко, І. Бех, В. Торхтій) виокремлюють гуманістичні принципи сімейного виховання: визнання дитини найвищою цінністю; прийняття своєї дитини такою, якою вона є насправді й сприяння розвитку в ній кращого; урахуванням вікових, статевих та індивідуальних особливостей; єдність щирої глибокої любові та доброзичливої вимогливості; виховання власним прикладом; організація навчально-розвивальної діяльності у формі гри тощо.

Наголошуючи на значущості самосвідомості молодих батьків, В. Кравець виділяє 5 умов успіху в здійсненні батьківського і материнського

обов'язку: висока самовимогливість у поєднанні з самовихованням; знання інтересів своїх дітей, їхніх турбот, пригнічень чи радощів; пам'ять про власні дитинство та юність, співпереживання з дитиною усіх подій; участь у домашніх господарських справах, залучення до них дітей; надання прикладу виконання функцій батьків: джерела емоційного тепла й підтримки, влади, розпорядника благ, взірця для наслідування, друга й порадника.

Можна зробити висновок про те, що однією з умов подальшого благополуччя родини є психолого-педагогічна готовність особи до шлюбу, яка передбачає розуміння молодими людьми, котрі створюють подружню пару, соціальної сутності сім'ї, суспільної значущості своїх дій, відповідних взаємних зобов'язань, відповідальності за сім'ю та дітей, добровільне прийняття неминучих у сімейному житті турбот, обмеження особистої свободи [150]. Великого значення готовності надавав В. Сухомлинський [231]. Дане поняття він розглядав як уміння бути вірним та відданим людині; відсутність душевних лінощів, егоїзму, безсердечності; спроможність керувати власними бажаннями, матеріально забезпечувати родину.

Аналіз особливостей життєдіяльності молодого сім'ї дає можливість дійти висновку про складність початкового періоду співжиття молодого подружжя, спричинену вагомістю завдань, що постають перед членами сім'ї, зумовленість психолого-педагогічних процесів даної стадії об'єктивними та суб'єктивними обставинами. Відтак новою позитивною характеристикою молодого сім'ї, ознакою конструктивної поведінки членів подружньої пари, що опинилися в кризовій ситуації, можна вважати відкритість – готовність до взаємодії із системою соціальних органів держави й суспільства, спрямованої на оптимізацію функціонування молодого сім'ї.

Розглянуті особливості становлення і розвитку молодого родини дозволяють виділити основні параметри молодих сімей, за якими вони відрізняються одна від одної: соціально-культурний (загальний культурний та освітній рівень членів подружжя, ціннісна ієрархія, правила сімейного співжиття, стратегія виховання дітей, спосіб проведення дозвілля, участь у громадській дія-

льності тощо), соціально-економічний (професійна зайнятість, стан сімейного бюджету, наявність житла, споживча діяльність, ведення домашнього господарства тощо), техніко-гігієнічний (умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя тощо), демографічний (структура сім'ї) [7], статистичний (вид шлюбу, вік членів подружжя, шлюбний стаж тощо) (рис. 1.2.).

Характеристика цих вимірів дає можливість зробити висновок про умови життєдіяльності молодого подружжя, оскільки саме ці параметри визначають специфіку сімейної активності чоловіка й дружини, а отже, становлять фактори їх взаємодії. Для подальшого аналізу вважаємо доцільним з'ясувати сутність поняття „умови“.

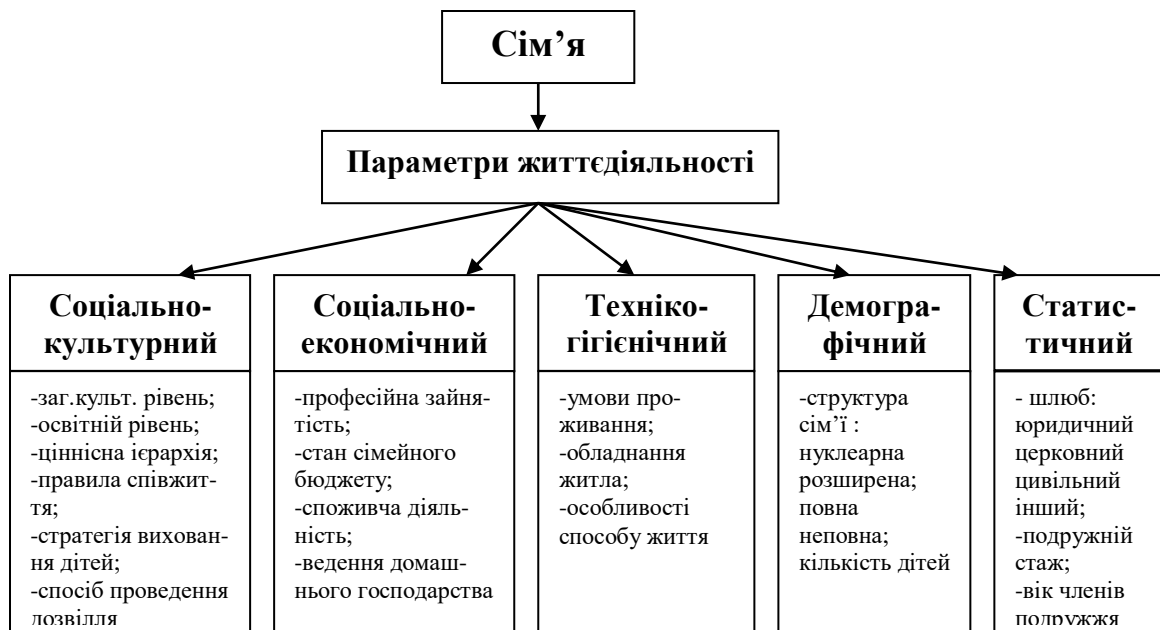

Рис. 1.2 Параметри життєдіяльності сім'ї

Нині єдиного визначення поняття „соціально-педагогічні умови“ не існує: відсутнє його трактування в педагогічних енциклопедичних словниках [186; 187], у новітніх філософських глосаріях [160; 246]. Термін „умова“ пояснюється у філософському лексиконі за редакцією М. Розенталя та П. Юдіна [246, 466] – категорія, що виражає відношення предмета до явищ, які його оточують, без яких він існувати не може. Сам предмет є чимось зумовленим, а умова – зовнішнє предмету розмаїття об'єктивного світу. На відміну від причини, що безпосередньо детермінує те чи інше явище або процес, умова

становить те середовище, ті обставини, у яких вони виникають, існують і розвиваються. Схоже тлумачення містить і філософський енциклопедичний словник за редакцією Є. Губського [244, 469]. Отже, посилаючись на філософську інтерпретацію поняття „умова“, можна зробити висновок про вторинну природу феномена причини, що сам є детермінований середовищем та обставинами. Відтак аналіз умов сприяє глибшому розумінню природи будь-яких зумовлених процесів, зокрема й сімейних.

Філологічний аналіз даної категорії дає змогу встановити, що лексема „умова“ означає: 1. Необхідна обставина, яка уможливорює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь. 2. Обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається чи здійснюється щось [49, 1295]. Таким чином, розглянувши трактування поняття „умова“ та його лексичне значення, можна виділити декілька особливостей даного феномену: виражає взаємозв'язок досліджуваного явища та невід'ємного від нього середовища; впливає на події та процеси, які зумовлює – сприяє чи унеможливорює їх; являє собою середовище, у якому виникають, існують та розвиваються причини, що породжують дії та їх результати; виявляє обставини дійсності, за яких перетворюється в життя що-небудь; не є рівнозначним із поняттями „причини“, „фактори“.

Отже, умови життєдіяльності сім'ї – це те середовище, ті обставини, у яких вона формується, існує й розвивається і які зумовлюють специфіку присутніх її процесів. Теоретичне дослідження факторів життєдіяльності молоді родини та соціального середовища, складовою якого вона є, дає можливість виділити види умов, що визначають особливості поступу сучасної української молоді сім'ї: соціально-культурні (урбанізація, послаблення дії релігійних норм, фемінізація, перерозподіл функцій соціальних інституцій, вплив масової субкультури, кризи суспільно-політичного розвитку тощо); соціально-економічні (діяльність в межах законів ринкової економіки, виробнича зайнятість чоловіка й дружини, рівень прибутків тощо); юридично-правові (законодавче підґрунтя – сімейний кодекс, тип шлюбу тощо); організаційно-

побутові (житло, спосіб організації побуту тощо); соціально-психологічні (узгодження темпераментів, характерологічні особливості членів подружжя, емоційні реакції членів подружжя, їх ступінь тривожності, особливості пам'яті, уважність, витримка тощо); соціально-педагогічні (рівень готовності до шлюбу, бажаність шлюбу, стиль сімейного життя, вплив найближчого оточення, зв'язок з іншими соціальними інститутами, рівень відкритості сім'ї, соціальний статус членів подружжя, залучення родин до діяльності центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді тощо).

Виокремлюючи останній вид, ми виходили із трактування поняття „соціально-педагогічне”, що передбачає розуміння людини як соціальної істоти. Вона формується не лише під дією цілеспрямованого впливу навчання та виховання, процес її становлення передбачає складну систему налагодження взаємозв'язків з різними сферами суспільного буття (О. Бодальов, В. Агєєв, Р. Дарендорф, А. Адлер, та ін.). Інакше кажучи, особистість у процесі соціалізації адаптується до соціального середовища. Людину як індивіда з її цінностями, потребами, прагненнями, цілями, бажаннями, здібностями, ставленням до оточення й до самої себе формує складна структура соціальних умов. Її становлять усі елементи культурного середовища: визнані в даному суспільстві норми гуртожитку, моральні цінності, настанови поведінки, форми мислення, мова, правила загальнолюдської логіки. До неї відносять елементи етнічного середовища; політичну систему; географічне положення тощо (О. Склярів).

Водночас, розглядаючи соціальну зумовленість адаптивної діяльності особистості не варто ігнорувати можливість впливу її самої на вищезазначений процес (М. Лукашевич). Складні, але тривкі й необхідні взаємозв'язки зазначених факторів, що формують людину, складають соціально-педагогічну систему. Розвиток цієї системи в історично-суспільному вигляді, як закономірного й послідовного процесу, та активність задіяних у неї людей утворюють внутрішньо суперечливу „мережу” соціально-педагогічних відносин, що містить конфлікти та характеризується складністю їх вирішення [216].

Оскільки сім'я – досить складна структура – утворюється з індивідумів, то вона являє собою не що інше як підсистему інших структур – розширених сімей, груп, общин, суспільства в цілому (С. Мінухін, Ч. Фішман, С. Васьковська, П. Горностай, М. Лукашевич, Н. Лавриченко та ін.). Відтак взаємодія її внутрішніх субсистем та взаємозв'язок із більшими структурами створюють як значну частину проблем і завдань сім'ї, так і системи її підтримки. Схематично соціально-педагогічну модель сім'ї можна подати так (рис. 1.3):

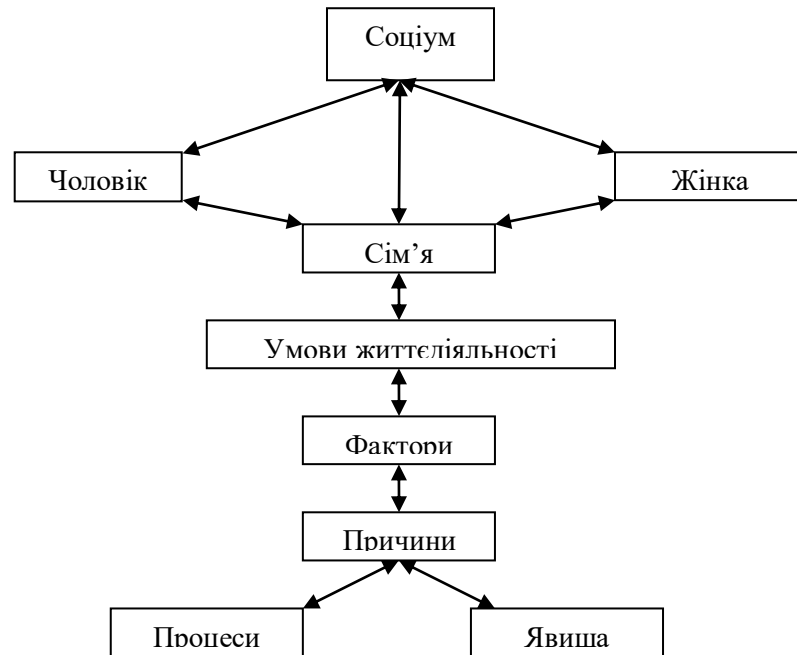

Рис. 1.3 Соціально-педагогічна модель сім'ї

Таким чином, на всі прояви людського буття, включаючи й сімейні взаємозв'язки, впливають соціально-педагогічні фактори, які зумовлені наявністю багатопланових відношень особистості й суспільства. Відтак соціально-педагогічні умови життєдіяльності сім'ї – це сукупність соціально-педагогічних взаємозв'язків, що зумовлюють внутрісімейні процеси й виявляють взаємозалежність сім'ї та соціального середовища.

Виходячи з цього, однією з умов гармонізації сімейно-шлюбних стосунків є інтеграція діяльності соціальних інституцій соціалізації особистості з метою надання психолого-педагогічної допомоги молодим сім'ям.

1.2. Виявлення психолого-педагогічних особливостей подружніх конфліктів, засобів їх діагностики та форм і методів подолання

У вітчизняній науці проблема вивчення конфлікту постала у другій половині ХХ століття. Зарубіжні вчені до неї звернулися дещо раніше. Термін „соціологія конфлікту” був введений німецьким ученим Г. Зіммелем, який розглядав конфлікт як системне й необхідне явище культури. Вивчення даного феномену як наукового явища пов’язане з дарвінізмом, що піддав критиці концепцію органічної школи, яка ототожнювала суспільство з організмом.

Поняття „конфлікт” походить від латинського „conflictus („сутичка”). Воно є об’єктом міжпредметного дослідження: його інтерпретують історики, соціологи, психологи, педагоги, культурологи, філософи, мистецтвознавці, філологи, політологи тощо. Необхідність систематизації досліджень у галузі різних наук спричинила появу нового вчення – конфліктології.

Як показав аналіз теоретичних джерел, єдиного визначення поняття „конфлікт” не існує. Так, психоаналітики визначають його як сутнісну суперечність сфер особистості (З. Фрейд); соціологи – як співвідношення елементів, якому притаманні об’єктивні чи суб’єктивні протилежності (Р. Дарендорф); як боротьбу, що виникає внаслідок дефіциту влади, статусу чи засобів, необхідних для задоволення цінностей, і передбачає нейтралізацію, пригнічення чи знищення цілей противника (Л. Козер); соціальні психологи як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, ролей, думок, цінностей чи поглядів учасників взаємодії (А. Сухов); як протиріччя, що пов’язане з гострим емоційним перевантаженням (Л. Бертковець); як стан потрясіння, дезорганізації щодо попередньої рівноваги (М.-А. Робер); як феномен, що виникає внаслідок незадоволення певних потреб (О. Леонтьєв); педагоги – як загострення інтерперсональних відносин, коли позиції, стосунки, цілі сторін стають несумісними, взаємовиключними або ж сприймаються такими (Г. Антонов, М. Рибаківа).

Однак, незважаючи на різні підходи до обґрунтування конфлікту, визначають загальні фонові характеристики конфліктної ситуації: наявність

протиріч між інтересами, цінностями, цілями, мотивами як основа конфлікту; протистояння опонентів, прагнення принизити почуття власної гідності іншого; поява негативних емоцій щодо опонента. Окрім того, Н. Гришина виокремлює дві властивості, притаманні будь-якому конфлікту: біполярність та активність [71]. Біполярність розглядає як наявне протистояння двох основ, характерне внутрішньоособистісному, інтерперсональному чи між-груповому конфлікту. Активність пов'язує із подоланням протиріччя, пояснюючи її як „зіткнення”, „несумісність”, „протидію”. Саме ця властивість зумовлювала численні дискусії, оскільки невирішеним було питання класифікації негативних почуттів – чи можна ототожнювати їх із самим конфліктом. Л. Козер заперечував таку можливість, визначаючи „ворожі аттитюди” пре-диспозиціями до виникнення конфліктної поведінки [71, 72]. Сучасні науковці вважають, що і суперечності, і негативні почуття є обов'язковими ознаками конфлікту [14]. Визначення властивостей конфлікту сприяє психолого-педагогічному аналізу даного явища.

Існує кілька традицій вивчення й описання конфліктів. Загально методологічне підґрунтя аналізу конфлікту як об'єкта міжпредметного дослідження розробляла філософія (І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс, О. Конт, Ф. Ніцше та ін.). Саме філософські концептуальні положення про діалектичне протиріччя як рушійну силу розвитку та зумовленість конфліктів об'єктивними закономірностями створили передумови для обґрунтування різних наукових підходів до трактування природи соціальних конфліктів.

Психологи аналізують їх із позицій психоаналітичної, мотиваційної, когнітивної та ін. теорій. Психоаналітики розглядають конфлікт як результат суперечності структур людської психіки: передсвідомого, свідомого й несвідомого (З. Фрейд), індивідуального несвідомого й колективного несвідомого (К. Юнг), Батька, Дитини, Дорослого (Е. Берн) тощо. Прихильники мотиваційної (К. Левін, Л. Петровська, В. Лефев, Л. Козер, А. Маслоу та ін.) переконані, що конфлікти виникають внаслідок незадоволення певних потреб (біологічних, соціальних, вищих). За когнітивною теорією (О. Морозов,

А. Ішмуратов, Я. Луп'ян, А. Х'єлл, Д. Зігерт, К. Ізард), конфлікти – це наслідки комунікативних порушень: прагматичних, комунікативних, легітимних.

Соціологи вивчають конфліктну взаємодію класів, рас, етнічних груп: з'ясовують причини й динаміку даного суспільного явища, інтереси та цілі великих спільнот (І. Здравомислов, Р. Дарендорф, В. Шевцов та ін.).

Природа зазначеного феномена стала об'єктом вивчення педагогіки. Усвідомлюючи пріоритетність досягнень психології та соціології у даній науковій галузі, вчені наголошують на необхідності дослідження педагогічного аспекту конфліктології, що зумовить розширення можливостей впливу на конфліктне середовище як освіти, так і суспільства в цілому (М. Рибаківа, Є. Тонков, Г. Антонов та ін.). Дослідження педагогів в основному стосуються аналізу конфліктних ситуацій, що виникають у навчально-виховному середовищі. Причому педагогічний конфлікт розуміється як найбільш гострий спосіб розвитку й подолання значущих суперечностей, що виникають у взаємодії учасників педагогічного процесу, зазвичай, супроводжується негативними емоціями та потребує розв'язання й гармонізації (Г. Антонов). У соціальній педагогіці конфлікт розглядається як взаємодія 2 або більше суб'єктів, які мають взаємовиключні цілі й реалізують їх у збиток один одному (або один за рахунок іншого) [217, 109].

Узагальнюючи різні підходи до опису конфлікту, можна виділити два його прояви: змістовий (предмет конфлікту) і психологічний (особистісні характеристики індивідів, їх емоційні реакції тощо). У кожного з опонентів є власна внутрішня причина, яка підштовхує його на конфлікт (предмет конфлікту). Предмет відрізняється від об'єкта конфліктної взаємодії, оскільки об'єкт щодо опонентів виступає як зовнішня сутність. Проте конфліктна взаємодія між тими самими опонентами може триматися лише на предметі [136]. Соціальні педагоги предметом конфлікту вважають основну суперечність, з приводу якої опоненти вступають у протиборство, – проблему володіння цінностями, питання влади, пріоритету, сумісності тощо (Є. Тонков).

Згідно з даними проявами, розроблено класифікації конфліктів. Їх типовою характеристикою є виокремлення таких видів конфліктів: внутрішньоособистісний, міжособистісний та міжгруповий. Внутрішньоособистісним конфліктом є зіткнення приблизно рівних за силою, але протилежно спрямованих мотивів, потреб, інтересів, прагнень в однієї й тієї ж людини (Г. Ложкін). Міжособистісний є конкретним вираженням взаємодії між людьми в процесі їх спілкування. У цих конфліктах виявляється несумісність потреб, цілей, цінностей, мотивів, настанов, інтересів, емоцій, волі, інтелекту тощо (А. Су-хов, О. Морозов, О. Бодальов, А. Єршов та ін.).

Найважливіша велика кількість класифікацій конфліктів. Так, внутрішньоособистісні поділяються на патогенні, позитивні, ті, що стимулюють моральну переоцінку, переорієнтацію (Н. Гришина). Щодо диференціації міжособистісних конфліктів, то існує декілька класифікацій: це зумовлено складністю структури конфліктів даного виду, просторово-часовими характеристиками, тривалістю, формою вияву, частотою, причинами, сферами виникнення, результатами, засобами, до яких вдаються опоненти тощо. А. Ковальов розглядає класифікацію конфліктів з точки зору цілей, – які відстоюють сторони, що вдалися до протиборства (особисті, групові, суспільні). Одну з найбільш розгорнутих класифікацій конфліктів розробив А. Єршов. Він систематизує конфлікти за такими критеріями: джерела (конфлікти спричинені дією об'єктивних факторів соціальної ситуації та ті, що виникають унаслідок зіткнення потреб, поглядів, мотивів цілей тощо); значення (конфлікти, що мають значущість для окремих осіб, для малих груп, для великих груп чи для суспільства в цілому); характер (ділові та особистісні); наслідки (конфлікти, що спричинюють знищення однієї з протилежних тенденцій, настанов, поглядів тощо; які стимулюють модифікацію обох тенденцій; що призводять до відкладання реалізації або переорієнтації однієї з несумісних у даній ситуації потреб, тенденцій, настанов особистості/групи та до ствердження, визнання і перемоги іншої); форма вияву (спрямованість дії – „наближення – віддалення”, „наближення – наближення”, „віддалення – віддалення”; конфлікти, що виража-

ються засобами вербальної чи невербальної комунікації; конфлікти приховані, відкриті, замасковані, демонстративні); структура взаємовідносин („вертикальні”, „горизонтальні”); соціальна формація (офіційні та неофіційні); соціально-психологічний ефект (конфлікти, що розвивають, стверджують, активізують кожен з осіб-учасниць конфліктної взаємодії); соціальні наслідки (гальмувальні чи стимулювальні для розвитку суспільства) [136, 25 – 26]. На нашу думку, ця класифікація дає можливість досить детального аналізу різних аспектів міжособистісних конфліктів, однак і її не можна вважати повною, оскільки вона не враховує часового та динамічного критеріїв.

У педагогіці конфлікти поділяють на прості й складні. Прості вирішуються способом організації поведінки, їх визначальна характеристика – відсутність протидії. Серед складних виокремлюють конфлікти діяльності, конфлікти поведінки, конфлікти взаємин (М. Рибаківа). За детермінантами їх розрізняють на такі види: мотиваційні; пов’язані зі слабкою організацією навчання у школі; конфлікти взаємодії між учнями, між учителями та школярами, вчителів один з одним, між учителями та адміністрацією школи (Н. Волкова).

Більшість науковців (А. Анцупов, А. Сухов, О. Морозов, А. Ішмуратов, Г. Ложкін, С. Сьомін та ін.), і ми з ними погоджуємося, виходять із положення про те, що будь-який міжособистісний конфлікт є соціальним, оскільки в його основі лежить міжособистісна взаємодія та соціальні норми, що її регламентують. Так, А. Сухов поділяє соціальні конфлікти на основі сфер їх виникнення і вияву [226]: соціально-політичні, у тому числі й етнополітичні; міжетнічні; організаційно-управлінські; сімейні й подружні; конфлікти у сфері виробництва, послуг, торгівлі; конфлікти в наукових, військових підрозділах; конфлікти в умовах ізоляції.

Незважаючи на різні підходи, наукова традиція розглядає їх як необхідний компонент соціального розвитку. А. Донцов підкреслює, що позитивним наслідком конфліктів є об’єктивація предметно-діяльній основи міжособистісних комунікацій [80]. В. Мерлін, Г. Ложкін, С. Сьомін, Т. Петровська

стверджують, що розвиток і вирішення конфлікту являє собою форму розвитку особистості.

Конфлікти впливають як на учасників, так і на соціальне середовище, що може розглядатися як функціональність. Найчастіше їх основними функціями називають деструктивну (руйнівна, що виявляється у негативних наслідках конфліктної взаємодії: психотравмуванні, емоційній напрузі, девіантних реакціях), конструктивну (формувальна, що виробляє загальноприйнятні цінності, настанови, норми спілкування, що зумовлює розвиток груп, діагностична, що з'ясовує причини несумісності чи протистояння) (Т. Сулімова, В. Дружинін, Д. Конторов, М. Конторов, М. Обозов та ін.). Ми схилиємося до думки про те, що всі функції в процесі перебігу конфлікту перебувають у взаємозв'язку, розмежувати сфери їх впливу практично не можливо.

Соціально-психологічний характер конфлікту має часовий вияв. Тому правомірно підтверджувати судження про присутність змін (динаміки), які відбуваються в процесі його розгортання. Динаміка конфлікту зумовлюється такими процесуальними характеристиками як латентність, демонстративність, агресивність [99]. Відповідно до цього виділяються фази (стадії): латентна, демонстративна, агресивна, батальна (А. Ішмуратов) чи латентна, відкрита, постконфліктна (О. Морозов, О. Сухов, О. Єршов). Розумінню сутності конфлікту сприяє розгляд його структури, сукупності стійких взаємозв'язків, що забезпечують його цілісність як системи і динаміку як процесу. Складовими конфлікту як системи є проблема, конфліктна ситуація, опоненти, інцидент. Його динаміку як процесу забезпечують мета, об'єкт, відношення об'єкт – опонент чи опонент – об'єкт.

Для виникнення конфлікту необхідне усвідомлення опонентами об'єкта конфлікту, існування конфліктної ситуації (мети протистояння сторін-учасниць, мотивів, засобів вирішення проблеми), дій, спрямованих на досягнення цілей, що провокують різке загострення суперечностей між опонентами (інцидент). Таким чином, конфлікт зводиться до формули: конфліктна ситуація + опоненти + інцидент = конфлікт [221].

Джерелами конфліктів є суперечності (Н. Малярова, О. Морозов, М. Обозов та ін.), що виникають там, де існує несумісність (психологічна, ціннісна, соціальна, інтелектуальна, фізіологічна). Сферою виникнення міжособистісних конфліктів є людське спілкування. Міжособистісна комунікація, на думку багатьох учених (В. Бехтерев, В. М'ясищев, О. Бодальов, В. Куницина, А. Ішмуратов, Ж. Піаже, К. Роджерс та ін.), є необхідною умовою буття особистості, без якої неможливе повноцінне формування не лише окремих психічних функцій, процесів і якостей людини, а й особистості в цілому [38].

Більшість науковців підтверджували важливість впливу на розвиток конфлікту такого феномена як особистісний ресурс опонента. Ф. Бородкін і Н. Коряк визначають його як готовність змінити усталене уявлення про себе, сприйнятливість до всього, що несе інформацію про його реальне „Я” [42].

А. Ішмуратов зазначає, що для даного процесу характерне упереджене ставлення до сформованої під час попередніх спілкувань упевненості в конкретній ролі опонента. Щоб зберегти можливість спілкування, адресат змушений переорієнтувати роль, тобто викривити її. Рольові спотворення відчутно впливають на Я-образ, що негативно відбивається на Я-концепції особистості, деформуючи самооцінку, яка є важливим компонентом її структури [99].

У педагогіці самооцінка тлумачиться як оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей, що є важливим регулятором поведінки [217]. Її якісною характеристикою є ступінь самокритичності: людина, що має завищену самооцінку, перебільшує можливості свого впливу на ситуацію, намагається керувати невідповідними їй подіями, недооцінює ступінь їх складності. Та особистість, що має занижену самооцінку, перебільшує складність ситуації, не впевнена у своєму успіхові.

Виходячи з цього положення, підґрунтям конфліктної особистості є неконгруентність – протиріччя між уявленнями про себе й актуальним досвідом. К. Роджерс постулює природне прагнення до вирішення цього внутрішнього конфлікту шляхом міжособистісних стосунків, у яких один із учас-

ників вільний від неконгруентності, здатен до самокорекції. Дане положення було поглиблене поняттям самоактуалізації (А. Маслоу) – рухом особистості до проблем реальних і складних [226].

Таким чином, при аналізі конфліктів важливе значення має емоційний компонент. Емоція – це індикатор ціннісної значущості для суб'єкта певних характеристик ситуації; вид актуалізації почуття, предметно-змістовне усвідомлення настрою. Своєю предметною зумовленістю емоції визначають спрямованість діяльності, трансформуючись у переживання, являють собою специфічний вияв її контролю [195].

Поведінка людини в соціальному контексті суттєво залежить від суб'єктивного сприйняття й трактування сукупності зовнішніх подій (Ю. Ємельянов). Вона постає як результат безперервної взаємодії особистісних рис людини зі змінними характеристиками соціальних ситуацій, у яких відбувається її діяльність. Індивід реагує на ситуацію, переломивши її через суб'єктивні уявлення, які є достатньо складними, системно організованими й відносно стійкими утвореннями (О. Леонтьєв), тому не завжди результат процесу формування еталонів, зумовлений узагальненнями інформації про певну людину, є адекватний реальним характеристикам особистості. Це спричинює порушення процесів комунікації. Значна кількість дослідників указує на те, що саме ці порушення стають причинами більшості конфліктів (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс, О. Бодальов, О. Морозов, Т. Жаровцева та ін.). Конкретними причинами комунікативних порушень можуть бути нереальні цілі, неадекватна оцінка партнера, його здатностей та інтересів, неправильне розуміння своїх можливостей (О. Бодальов), недосконалість засобів спілкування (Є. Улибіна), спотворення інформації (О. Морозов).

Міжособистісний конфлікт є похідною психічного статусу людини, поведінки індивіда в ситуаціях протистояння, котрі зумовлюються темпераментом і характером особистості (В. Кравець, О. Єлисеєв, В. Стратієвська, Л. Х'єлл, Д. Зігерт та ін.). Інколи загострення конфліктної ситуації зумовлює появу агресивної фази, що утруднює процес легітимізації дій протилежної

сторони конфлікту. Стан агресивності притаманний як особам із вираженими характерологічними явищами, так й індивідам, що мають стриманий характер (О. Безщотнова, О. Морозов, Р. Берон, Д. Ричардсон та ін.).

Аналізуючи сім'ю як структурну одиницю соціальної системи, що змінюється в часі (Р. Дарендорф, С. Мінухін, Ч. Фішман, В. Столін, І. Трубавіна та), виходимо із положення про те, що рушійною силою її розвитку є конфлікт, як прояв суперечностей, пов'язаних із подружньою адаптацією.

Сімейний конфлікт розглядаємо як різновид соціального. Погоджуємося з думкою про те, що він виконує конструктивну (інтеграція, регуляція, стабілізація, діагностика) функцію в сім'ї, водночас не заперечуємо наявність його деструктивних впливів на процеси життєдіяльності родини. Особливо яскраво вони виявляються в царині соціалізації: грубість, чванство, взаємні докори та погрози, притаманні деструктивній конфліктній взаємодії, впливають не лише на морально-психологічний стан членів подружжя – зумовлюють нервово-психічні порушення в дітей [97]. Відтак проблема мінімізації негативного впливу конфліктної взаємодії членів подружжя знаходиться у сфері соціальної педагогіки, оскільки вона вивчає проблеми формування мікрофакторів – конкретних умов життя особистості.

У сучасній науці існують різноманітні погляди щодо природи сімейного конфлікту, однак більшість учених погоджуються з тим, що він є різновидом міжособистісного. Науковці [19; 99; 135; 153] розглядають цей вид як прояв адаптації, ціннісної орієнтації людей у процесі їх спільної діяльності. Його підґрунтям є протистояння членів сім'ї, зумовлене декількома факторами: емоційним забарвленням (нерідко раціональне підґрунтя сховане за почуттями), прийнятними для самооцінки мотивуваннями (справжні причини приховані й психологічно захищені в глибині підсвідомості), зумовленістю причин конфліктів круговою казуальністю (причинністю).

Закон кругової казуальності сімейних стосунків ґрунтується на трьох аспектах міжособистісних стосунків: когнітивному (як ми їх бачимо й розуміємо); афективному (як ми до них ставимося); поведінковому (як ми в них ді-

емо). Відповідно до даного закону, початковим моментом конфлікту можуть бути будь-які ланки замкнутого кола „знання – емоції – поведінка“, відтак рівень, на якому виникли суперечності, і їх причини визначити не просто, тому що всі аспекти міжособистісних стосунків прагнуть узгодження [15; 108].

У молодих сім'ях, як правило, кризи зумовлюються сукупністю руйнівних факторів [88; 144], особливу значущість серед яких мають гострі (звістка про подружню зраду, раптова зміна соціального статусу, тяжка хвороба) й хронічні подразники (надмірне фізичне й психічне навантаження, тривалий стійкий конфлікт між членами сім'ї).

Аналіз літератури дає можливість охарактеризувати соціально-педагогічні феноменологічні ознаки подружнього конфлікту: виникає як взаємодія чоловіка й дружини в процесі спілкування та спільної діяльності; зумовлюється пошуком засобів стабілізації взаємин; характеризується протидією членів подружжя та їх негативними емоціями; вимагає наявності певних протиріч; визначає шляхи подальшого розвитку членів подружжя та всієї сім'ї як складної системи, до якої вони належать у цілому; сприяє поглибленому розумінню родинних сфер, задіяних у процесі його перебігу.

Оскільки процес подолання конфліктів тісно пов'язаний із діагностикою причин появи суперечностей, вважаємо за необхідне розглянути підходи до їх визначення. У психоаналітичній традиції причиною появи подружнього протистояння вважається внутрішньоособистісний конфлікт одного зі шлюбної пари, зумовлений невирішеними проблемами взаємодії з батьками в ранньому дитинстві (З. Фрейд, Е. Берн, К. Хорні, Б. Херсонський, С. Дворяк).

К. Левін причину міжособистісних конфліктів визначив як суперечність між власними потребами людини та зовнішньою об'єктивною примусовою силою [71, 90]. Таким чином, конфлікт, що виникає в сім'ї, зводиться до суперечності між полем вільного руху для задоволення потреб однієї особистості та інтересами усієї сім'ї як малої групи. Отже, поняття конфлікту переводиться в площину адаптації індивіда до групи. Незадоволення потреб членів родини й створюють напругу, яка є умовою виникнення конфліктів.

Згідно з трактуваннями прихильників сучасної мотиваційної теорії подружніх конфліктів, шлюб укладається для взаємного задоволення різноманітних потреб членів подружжя. Часткове чи повне їх незадоволення порушують психічну стійкість особистості, створюють враження психічного дискомфорту. Наслідки – численні сварки, а потім і хронічні конфлікти [213]. Отже, подружній конфлікт визначається як протистояння інтересів, потреб, поглядів, уявлень членів шлюбних партнерів.

Виходячи із важливості спонукального впливу потреб на діяльність особистості, прихильники мотиваційної теорії незадоволення потреб різних рівнів визначають як основу появи конфліктної ситуації у сфері сімейного співжиття. Так, В. Сисенко виділяє такі причини конфліктів:

- незадоволення потреби в цінності й значущості власного „Я”, порушення почуття власної гідності з боку іншого партнера, його принизливе, зневажливе ставлення;
- незадоволення сексуальних потреб одного чи обох членів сімейної пари, зумовлені: зниженням сексуальної активності одного чи обох із шлюбної діади, несумісністю циклів та ритмів виникнення сексуального бажання; безграмотністю подружжя в питанні психогігієни шлюбного життя; імпотенцією чоловіка чи ригідністю дружини; хронічною фізичною та нервовою перевтомою одного чи обох із подружжя тощо;
- психологічна напруга, джерело якої – незадоволеність потреби в позитивних емоціях; відсутність ласки, турботи, уваги та розуміння;
- зловживання одного із членів шлюбної пари спиртними напоями, азартними іграми та іншими гіпертрофованими потребами, що спричинюють неефективну, а часом і невмотивовану витрату коштів;
- фінансові розбіжності, що виникають на основі перебільшення потреб чоловіка чи дружини. Питання спільного бюджету, утримання сім'ї, внеску кожного із партнерів у матеріальне забезпечення родини;
- незадоволеність потреби членів подружжя в харчуванні, одязі, а також особистих витрат кожного зі шлюбної пари;

- протистояння на основі потреби у взаємодопомозі, взаємній підтримці, у кооперації й співробітництві, а також пов'язані з розподілом праці в сім'ї, веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми.

- відмінність потреб та інтересів у проведенні вільного часу тощо.

Розвиток конфліктної взаємодії за таких обставин зумовлений особливостями характеру членів подружжя. Залагодження протиріччя можливе лише за умови наявності вміння чоловіка й дружини бути тактовними й дипломатичними, існування навичок досягнення компромісу.

Прихильники мотиваційної концепції класифікують конфлікти за тривалістю перебігу: значна їх кількість може існувати упродовж декількох років подружнього життя, вони стають ніби хронічними [213], що часто спричинюється соціально-психологічними настановами особистості, котрі формуються упродовж життя людини. Прикладами таких настанов можуть бути: принципове несхвалення певних особливостей способу життя чи поведінки, несумісності.

Подружня сумісність часто розглядається як один із основних факторів задоволеності потреб членів подружжя – стабільності сім'ї [120; 162; 229]. Дане поняття по-різному інтерпретується сучасними науковцями. Ф. Горбов та М. Новиков визначають його як взаємну відповідність властивостей учасників групи: сумісність охоплює взаємну симпатію, позитивний характер емоційних настанов, взаємонавіювання, спільність інтересів і потреб, подібність динамічної спрямованості психофізичних реакцій при операторській діяльності, відсутність у групі виражених егоцентричних спрямувань [162].

М. Обозов розрізняє сумісність та „спрацьовуваність”. Оскільки остання категорія пояснюється узгодженістю характеристик суб'єктів, що забезпечують ефективне виконання якої-небудь спільної діяльності, то застосовувати це поняття можна лише до сфери ділових стосунків. На відміну від спрацьованості, сумісність – міжособистісний феномен, заснований на симпатії, тяжінні, що є спілкуванням заради спілкування [162].

Учені визначають три підходи до встановлення закономірностей цього явища: структурний, функціональний та адаптивний. Структурний спрямований на пошук оптимальних поєднань характеристик членів однієї групи, які позначаються як гармонія, узгодження характерологічних ознак партнерів. За таких умов, суб'єкти взаємодії розглядаються як стійка, адаптивна й у деякій мірі ефективна структура. Сумісність постає як подібність чи відмінність характеристик партнерів: ті якості, що ґрунтуються на вроджених особливостях індивіда, у сумісних партнерів швидше контрастні, ніж подібні, а ті, що на виховному, соціокультурному впливах, частіше подібні.

Класифікація сімейних пар за критерієм наявності сумісності зводиться до трьох основних типів найбільш розповсюджених у суспільстві структур – ієрархічної (централізованої, жорсткої), дискретної (корпускулярної, скелетної), зоряної (змішаної). Жорсткі системи, побудовані із контрастних елементів, утворюють „плюс – мінус пари”; дискретні, утворені з уніфікованих, – подібні; зоряні побудовані на основі змішаних елементів. Однак такий підхід позначений деякими недоліками: неможливістю визначення вагомості особистісних характеристик для подальшого прогнозування сумісності партнерів, парціональним підходом до особистості, що ігнорує факт її цілісності, оскільки партнери розглядаються як носії певних окремих психологічних характеристик, із яких скласти уявлення про цілісну особистість непросто.

При функціональному підході до уваги береться положення про групу як цілеспрямоване утворення, зміст якого – реалізація певних функцій. Індивіди, охоплені даною групою, розглядаються як носії певних функцій (ролей). Сумісність із цього погляду визначається як узгодження подружніх ролей. Проте не беруться до уваги психологічні властивості членів подружньої взаємодії, характеристики групи та системи, до якої вони належать.

Третій – адаптивний – підхід більш розповсюджений, хоча орієнтований не на вивчення власне сумісності, а її наслідків: позитивних міжособистісних стосунків, ефективного спілкування. Поєднання причин і наслідків, характерне для даної концепції, має цілком зрозуміле пояснення: сумісність – об'єк-

тивне підґрунтя згуртованості, інтеграції, високого взаєморозуміння, а удосконалення процесу спілкування та міжособистісних почуттів є результатом підвищеної згуртованості, інтеграції й зниження конфліктності.

Виходячи із положення про те, що основними сторонами буття людини є три: соціальна (риси, властивості, які склалися під впливом епохи, соціального середовища, освіти й виховання; виявляються в діяльності особи як громадянина); психологічна (інтелект, особливості перебігу психічних процесів, характер, темперамент, емоційно-вольові особливості тощо); антропологічна (біологічна, фізіологічна), виділяють види сумісності членів подружжя. Найчастіше їх класифікують так: соціальна – можливість гармонійного поєднання світоглядів, ідеалів, ціннісних орієнтацій, життєвих планів, спільність суспільно-політичних і професійних прагнень людей; фізіологічна – сексуальна сумісність: відповідність потреб в інтимному спілкуванні одного шлюбного партнера можливостям і бажанням іншого; психологічна – можливість поєднання темпераментів, характерів, емоційно-вольових особливостей людей; здатність психологічної адаптації до іншої людини, спроможність своєю реакцією продовжити реакцію партнера [120, 126].

Як показують дослідження Е. Васильєвої, важливими якостями людини для співжиття члени подружжя вважають насамперед ставлення до близьких та оточення; за ним – ділові властивості, що забезпечують досягнення мети (почуття відповідальності, цілеспрямованість тощо), по тому – риси, які створюють настрій (життєрадісність, похмурість, оптимізм), завершують перелік характеристики людини як учасника й помічника в домашніх справах.

Ієрархічні рівні подружньої сумісності розглядають і в іншій площині, психолого-педагогічних характеристик особистості. Відтак висхідним рівнем є схожість темпоритмічної активності, індивідуальної психомоторики [120]. Висока сумісність даних факторів допомагає досягти оптимальної спрацьованості пари. Контраст її породжує неузгодженість взаємодії, викликає взаємну невдоволеність. Другий рівень сумісності – характерологічний. Для нього важливою є доповнюваність характерів, відсутність яскра-

во виражених рис, які призводили б до зіткнень у процесі взаємодії, тому особливе значення відводиться можливості свідомого розвитку та корекції характерів. Наступний – інтелектуальна сумісність, що передбачає єдність пізнавальних інтересів, близькість рівнів освіти, стилю мислення. Зміст її – взаєморозуміння, підґрунтям якого є спроможність сприйняти своєрідність індивідуальних особливостей шлюбного партнера. Вищий рівень подружньої сумісності – духовний, для якого особливе значення має моральна й світоглядна сполучуваність, специфічною характеристикою якої є узгодження цінностей, життєвих орієнтацій членів шлюбної пари. Чим вищий рівень сумісності, тим більше в подружжя можливостей залагоджувати конфлікти.

Існують й інші думки щодо критеріїв задоволеності потреб членів подружжя. Так, В. Левкович та О. Зуськова вважають, що виникнення конфлікту зумовлене відмінністю уявлень членів шлюбної пари щодо реалізації потреб: „Поява подружнього конфлікту залежить не лише від об’єктивних причин (наприклад, від специфіки умов перебігу конфлікту й характеристики його учасників), але й від суб’єктивних факторів – уявлень учасників конфлікту про самих себе... й про шлюбного партнера“ [132, 126 – 127]. Такий підхід, на наш погляд, дає можливість глибшого аналізу специфіки конфліктної взаємодії, а відтак, полегшує пошук методів вирішення протиріч; за своєю суттю він близький до когнітивної теорії.

Когнітивна концепція ґрунтується на аналізі впливу царини знань, суб’єктивного на перебіг конфліктної взаємодії чоловіка й дружини. Взаємодія особистостей у соціальній ситуації може бути зрозумілою, інтегрованою з позиції суб’єктивного відображення, тобто дякуючи аналізу їх сприйняття, рефлексії, оцінки тощо [135]. Когнітивний конфлікт є необхідним елементом розгортання колективної творчої діяльності [71].

При розгляді сім’ї як динамічної соціальної групи, опираємось на положення Н. Малярової про те, що в процесі життєдіяльності сім’я створює своєрідну мікрокультуру, а процес її формування є досить творчим явищем [140]; О. Бодальова про те, що пізнання й взаємовплив людей – обов’язковий еле-

мент будь-якої спільної діяльності, навіть якщо її метою не є пряме вирішення завдань виховання. Від того, як люди відображають та інтерпретують вигляд і поведінку, оцінюють взаємні можливості, залежить характер їх взаємодії й результати, до яких вони приходять в спільній діяльності, головними видами якої, є спілкування й праця [37].

Процес комунікації за своїми основними характеристиками є суб'єкт-об'єктним явищем, що зумовлює перехід вчинку однієї людини в обставини життя інших особистостей. Кожна людина щодо партнерів спілкування виступає не тільки як об'єкт і суб'єкт впливу, а водночас і як суб'єкт і об'єкт пізнання, тому в якості останнього вона організовується як індивід, як особистість і як індивідуальність.

Особливості, що характеризують людину, так чи інакше зберігаються в образах і поняттях, які виникають у людей, що з нею взаємодіють. Спочатку сприймаються зовнішні ознаки людини [96]. Таким чином, правильність, точність „прочитання” іншої людини залежать і від уявлень. Розвиток індивіда як суб'єкта пізнання інших людей проходить багато фаз і етапів, що характеризуються зміною структури індивідуальної свідомості. Тому формування образу іншого зумовлене попереднім досвідом пізнання й спілкування.

Згідно із вищезазначеними положеннями, можна зробити висновок про аналіз сімейного подружнього конфлікту на основі наявності/відсутності когнітивного дисонансу в міжособистісних стосунках. Відтак, поява конфліктних ситуацій у родині може бути зумовлена неадекватністю сприйняття чи уявлення образу сім'ї [84; 179]. Так, Е. Ейдеміллер та В. Юстицькіс наголошують: „Від того, як індивід уявляє собі свою сім'ю, залежить, вважає він її щасливою чи нещасною, дружною чи конфліктною, заможною чи малозабезпеченою; від цього ж залежить, чого він чекає від неї, у чому він бачить її проблеми і як уявляє собі їх рішення ” [84, 80 – 81].

Значний вплив на формування наукового розуміння образу сім'ї, що складається в членів шлюбної пари, мають дослідження ситуаційних сценаріїв – уявлень людей про певні типові ситуації (сцени) із їх життя

(Г. Келлі, Дж. Тібо). Виявилась значна роль цих схем в організації як індивідуальних психічних процесів, так і у взаємостосунках між людьми: у свідомості людини наявні сценарії різноманітних ситуацій, у тому числі й сімейних.

Саме наявний родинний сценарій зумовлює бачення індивідом ситуації, її розвитку, спосіб її сприйняття, вилучення певних моментів поведінки інших учасників взаємодії, деяких обставин. Нерідко такі уявлення виявляються „наївними”, заснованими на наявних в суспільстві судженнях типу: „спільне горе зближує”, „якщо підкоришся один раз чи двічі, то це стане звичкою”, „будь-яка дружина прагне прибрати чоловіка до рук”, „свекруха – це потенційний ворог”, „теща завжди підтримує дружину” тощо.

Не менш впливовим фактором формування сімейного сценарію є стереотип, який розуміють як спрощений, схематизований, емоційно забарвлений, стійкий образ якоїсь соціальної групи чи общини, що легко розповсюджується на всіх її представників. Він виконує об’єктивно необхідну функцію, дозволяючи швидко, просто категоризувати, спрощувати, схематизувати найближче й більш віддалене соціальне оточення [3]. Водночас оцінювальні властивості стереотипу мають об’єктивний характер лише в тому разі, коли вони застосовуються як механізм соціального сприйняття: якщо спектр його дії переноситься на міжособистісну площину, то він підмінює собою більш тонкі рівні інтерперсонального сприйняття, руйнуючи нормальне людське спілкування (у тому числі й у сім’ї).

Так, сучасні дослідження встановили, що образ жінки-дружини в сприйнятті чоловіків є досить стереотипізованим: „жінка-хранителька домашнього вогнища“, „берегиня-мати“, „Барбі“, „жінка-відьма“ – оцінювальні образи із жорстко закріпленою характеристикою [106]. Стереотипність даних образів не дозволяє розглянути їх у різних аспектах.

Відтак сімейні сценарії мають неабиякий вплив на рівень сімейної конфліктності. Вони активізуються, коли виникає ситуація, що вимагає пошуку вирішення проблем. Уявлення про послідовність зміни обставин

допомагають індивіду орієнтуватися в перебігу подій, передбачати появу деяких проблем чи труднощів.

Здатність продукувати розгорнуті картини виникає за наявності сприятливих умов, настанови на їх формування. М. Бовен наголошує на тому, що цей процес – динамічний, він зумовлений усвідомленням сімейних подій, розумінням різних виявів родинного життя, стосунків між членами сім'ї, їх почуттів, тому розвиток уявлень особистості про власну родину відбувається впродовж усього життя. Існує низка факторів, що впливає на формування сімейних сценаріїв, – це соціалізація; культура й засоби масової інформації; міжособистісне спілкування.

На процес формування сімейного образу впливають і особливості самої сім'ї: ступінь розвитку процесів комунікації, регламентованості стосунків, стійкості сімейного укладу. Немала роль відводиться сімейним постулатам – судженням членів сім'ї про самих себе, про деякі епізоди із їхнього життя й про сім'ю в цілому. Виділяють декілька їх видів: переконання, самоочевидні й несвідомі судження. За своїм змістом вони можуть бути ситуаційними, психологічними, моральними [84]. Самоочевидні нерідко західними вченими розглядаються як „сімейні міфи” (А. Феррейра, І. Глік, Д. Кесслер та ін.). Сімейні постулати спрямовують процес активізації родинних уявлень, часто сприяючи формуванню адекватного образу сім'ї, виконують інтегративну функцію, з'єднуючи позародинні уявлення індивіда про сім'ю з його баченнями власної родини.

Т. Мішина для пояснення даного терміна ввела поняття „ми” чи образ сім'ї [145]: цілісне інтегроване утворення – сімейна самосвідомість, однією із найголовніших функцій якої є регуляція поведінки родини, узгодження позицій окремих її членів. Адекватний образ „ми” визначає стиль життя сім'ї, зокрема подружніх стосунків, характер і правила індивідуальної та групової поведінки. Неадекватний образ „ми” – це узгоджені селективні уявлення про характер взаємостосунків у дисфункціональних сім'ях, який створює для кожного члена родини й для сім'ї в цілому спостережуваний публічний образ

– сімейний міф. Такий міф спрямований на приховування тих конфліктів і незадоволених потреб, які наявні в членів родини, узгодження їх ідеалізованих уявлень один про одного. Неадекватний образ „ми”, набираючи форми сімейного міфу, сприяє підтримці дисфункціональних стосунків [84; 145; 156].

Адекватність взаєморозуміння та взаємосприйняття членів сім'ї детермінована внутрішньосімейною комунікацією. У цьому сенсі є цікавою теорія комунікативних актів Т. Ньюкома, вихідний принцип якої полягає тому, що взаємне позитивне сприйняття двох осіб проектується й на ставлення до третьої, у них виникає тенденція розвивати подібні орієнтації щодо цієї третьої [125]. Відтак взаємне позитивне сприйняття членів подружжя є запорукою подібного їх ставлення до дитини. Причому його становлення відбувається за рахунок розвою сімейної комунікації, значущість якої для внутрісімейної взаємодії відмічає й В. Сатир.

Дослідження Т. Гордона виявило, що значна частина інформації, якою обмінюються члени родини, зникає з мережі сприйняття того, хто її передав, до того ж останній схильний вважати, що все сказане сприйняте й зрозуміле [84]. Тому фактором появи конфліктів у сім'ї є присутність бар'єрів спілкування (О. Морозов, Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс)

Деякі західні науковці (С. Фіске), інтерпретуючи процеси сприйняття конфліктної ситуації, схильні до висновку про те, що на уявлення людей про конфліктність сім'ї впливають так звані складні ситуативні („людина-в-ситуації”) прототипи, які можуть бути центральними в повсякденному категоріальному знанні пересічного індивіда. „У голові“ людини є знання про індивідів і про ситуації, просто прототипи осіб більш доступні для розуміння, і тому частіше використовуються, ніж структури знань про ситуації. Можливо, переважна орієнтація на особистісні риси пов'язана із тим, що саме вони сприймаються як найбільш надійна основа для передбачення поведінки інших [71, 166]. Іншими словами, людина в процесі оцінки будь-якої ситуації вдається до її порівняння зі зразками різних ситуацій соціальної взаємодії

(між них і сімейної), що наявні в її досвіді, відносячи до поняття “конфлікт”. Отже, категоризації відводиться особлива роль, оскільки об’єкт сприйняття оцінюється й наділяється тим чи іншим значенням залежно від своєї категоріальної належності.

Важливість образів конфліктних ситуацій підкреслював і С. Ковальов, який називав їх ланкою, що опосередковує два важливі компоненти конфлікту – умови перебігу, з одного боку, і конфліктну поведінку з іншого [107]. Сукупність умов процесів конфліктів учений поділив на три категорії: просторово-часові (місце здійснення протиріччя та час, упродовж якого воно повинне вирішитися); соціально-психологічні (клімат конфліктної групи, тип і рівень взаємодії (спілкування), конфронтації та стан учасників конфлікту); соціальні (залучення до суперечності інтересів різноманітних соціальних груп: сімейних, кланових, статевих, професійних, етнічних та національних). Називаючи мислені образи конфліктної ситуації ідеальними картами, виділив такі їх елементи: уявлення учасників суперечностей про себе (про свої потреби, можливості, цілі, цінності тощо); їх уявлення про опонентів (про їхні потреби, можливості, цілі, цінності тощо); уявлення учасників конфліктних сторін про середовище й умови, у яких відбувається конфлікт.

Дійсна необхідність аналізу образів конфліктної ситуації визначається двома важливими обставинами: по-перше, образи, а не власне реальність суперечностей безпосередньо визначають конфліктну поведінку, по-друге, існує реальний і ефективний засіб вирішення конфлікту способом зміни цих образів, що здійснюється через зовнішній вплив на учасників конфлікту. Таким чином, важливою соціально-педагогічною умовою гармонізації подружніх стосунків може бути популяризація позитивного іміджу молодій родині.

Ще одним досить суттєвим фактором, що впливає на рівень прояву конфліктів у молодій сім’ї, є характерна особливість сучасної людини – звуження кола обговорюваних тем. Замінивши спілкування контактами для розмов про побутові дрібниці, індивід не наважується скласти думку про суттєві явища, відтак комунікація між членами родини збіднюється.

А. Добрович та О. Ясицька визначають дане явище як „синдром дискомунікації“, зумовлений надмірністю контактів мешканців мегаполісів [78].

Аналізуючи конфлікт, учені виділяють декілька основних сфер життєдіяльності сім'ї, що достатньо повно виражають характер уявлень членів шлюбної пари про сім'ю взагалі та один про одного. Одні до таких сфер відносять: культуру спілкування; задоволення в сімейній взаємодії потреби в захисті Я-концепції; рольову сферу; взаємну відвертість (В. Левкович, О. Зуськова, Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик). Інші – фізичну, матеріальну, культурну, сексуальну й індивідуально-психологічну (Я. Іванова); „Культуру спілкування“, „Господар – господиня“, „Голова сім'ї“, „Пізнання“, „Емоційний комфорт“, „Захист Я-концепції“ (Л. Сердюк). Виділення даних сфер сприяє уточненню підходів щодо вирішення конфліктних ситуацій, які виникають у взаємостосунках між членами подружжя та у відношенні батьки – діти. Таким чином, когнітивна теорія передбачає більш глибоке розуміння феномена конфлікту, оскільки ґрунтується на аналізі суб'єктивного відображення об'єктивних структурних елементів конфліктної ситуації.

Зазначені види інтерперсонального конфлікту, що мають місце в подружніх стосунках, ймовірно, не вичерпують всього різноманіття їх реального вияву, оскільки в дійсності кожен конфлікт може вбирати в себе компоненти різних типів.

Аналіз наукової літератури дає можливість зробити узагальнення щодо ймовірних причин виникнення подружнього конфлікту в молодій сім'ї: внутрішньоособистісний конфлікт, зумовлений інтеріоризацією членом подружжя проблеми, що сягає дитинства; незадоволення певної потреби одного чи обох членів подружжя (що є значущою для самореалізації його особистості), яка спричинює появу подружньої несумісності, детермінуючої виникнення конфліктної ситуації та інциденту; наявність когнітивного дисонансу, який зумовлює різнобічність трактування образів чоловіка та дружини й цілої сім'ї членами подружжя; конкурентна форма взаємодії чоловіка й дружини як підґрунтя появи суперництва у стосунках членів шлюбної пари.

Н. Гришина на основі описів особистісних конфліктів, що ґрунтуються на аналізі мотиваційної, когнітивної та діяльнісної сфер життя людини, виділяє аналогічні види міжособистісних конфліктів: до мотиваційних можуть відноситися конфлікти інтересів (ситуації, що зачіпають цілі, плани, прагнення, мотиви учасників, що виявляються несумісними чи протирічними); до когнітивних – так звані ціннісні (конфліктні ситуації, у яких розбіжності між учасниками взаємодії пов'язані суперечливими чи несумісними уявленнями, що мають для них особливе значення); до діяльнісної сфери – рольові конфлікти, що виникають через порушення правил і норм взаємодії (регламентованість – невід'ємна частина інтеракцій).

Наукова література містить опис різних способів подолання конфліктів. Це зумовлено різновекторністю підходів учених до розуміння суті, структури, динаміки, закономірностей конфлікту. Так, Е. Берн розв'язання конфліктної ситуації зводить до „відходу від гри“. Ф. Бородкін, Н. Коряк вирішення конфлікту логічно пов'язують зі зміною конфліктної ситуації, а способи вирішення – прийомами її зміни [42].

У педагогіці основним засобом вирішення конфлікту вважається діалог та співробітництво. Визначальними прийомами – „Я – звернення“ (використання форми висловлення власних вражень замість вимог та зауважень), „Ми – підхід“ (представлення проблеми учня як спільної), чотириступенева формула прохання (її складові: я бачу..., я відчуваю..., я потребую..., я хотів би...). Неабияке значення відводиться ігровим методам, серед яких інтроспекція, емпатія, логічний аналіз. Роль учителя зводиться до посередництва в конфліктній ситуації. Методика медіаторства охоплює такі етапи: вироблення домовленостей про час та місце переговорів; планування та організація розмови; визначення об'єкту інформування щодо проблеми конфлікту; примирення (Н. Волкова). Здійснення такого виду діяльності потребує особливої підготовки вчителів (Г. Антонов).

А. Ішмуратов усунення конфлікту зводить до таких моментів: попередження конфліктів; управління конфліктом, якщо він виникає у міжособис-

тісних стосунках; прийняття оптимальних рішень у конфліктній ситуації; вирішення конфлікту [99]. О. Морозов у процесі залагодження конфліктної взаємодії виділяє два підходи: перший – пов’язаний із припиненням конфлікту, що визначається поняттям регулювання (вплив); другий – пов’язаний із компромісом і співпрацею, який окреслюється поняттям вирішення [221].

А. Чуміков, дотримується думки про те, що в реальності попередження конфлікту бути не може, оскільки він існує як діалектична протилежність консенсусу [261]. Основним способом залагодження „великого, затяжного, відкритого конфлікту” вважає управління.

Саме управління конфліктом більшість учених визнають доцільним способом вирішення міжособистісних конфліктів (А. Анцупов, Є. Тонков, Г. Ложкін, Н. Пов’якель, Г. Антонов та ін). Проте варто зазначити, що у сучасній конфліктології існують різні погляди на сутність даного процесу. Так, О. Морозов, характеризуючи залагодження конфліктів, розмежовує поняття „розв’язання“ та „управління“, які, на його думку, відрізняються за способом та процедурою впливу: управління передбачає юридичну форму врегулювання конфлікту, а розв’язання – неюридичну.

Однак більшість учених управління розглядає як свідомий цілеспрямований вплив на процес конфлікту на всіх етапах його виникнення, розв’язання та завершення, що забезпечує рішення соціально значущих завдань (Г. Ложкін, Н. Пов’якель, Г. Антонов та ін.). На думку Н. Гришиної, таке розуміння управління конфліктом розповсюджується на різні рівні його виникнення – від міждержавного до міжособистісного, оскільки у всіх випадках учасники конфлікту, натрапивши на розбіжності з якогось питання, здатні локалізувати конфлікт, визначити його конкретні межі, не допустити ескалації, здійснюючи в такий спосіб управління ним [71, 293].

У соціальній педагогіці підгрунтя подолання конфліктів трактується як управління ними засобами перевіреної педагогічної технології. Так, Є. Тонков зазначає: „Важливим фактором забезпечення конструктивного

розвитку конфлікту є специфічно організований процес управління анти-конфліктною діяльністю. Її доцільність зумовлена необхідністю вирішення педагогічного завдання, сутність якого полягає в зміні спрямованості конфліктогенної активності й переведення її в функціональне русло“ [234, 9].

Аналіз сімейних конфліктів ми здійснювали з позицій системного підходу (Ю. Бабанський, Г. Победоносцев, В. Якунін, І. Герасименко, Р. Юсупов та ін.), що давало змогу співвіднести компоненти сімейної взаємодії, простежити вплив змін окремих компонентів мікро- та макросередовища на загальну систему сім'ї, визначити мету, зміст консультування молодих сімей, повніше уявити механізми та способи вибору окремих форм та методів соціально-педагогічної роботи із молодією сім'єю тощо. Найбільш доцільними при розгляді подружніх конфліктів були такі види системного аналізу: системно-структурний, системно-функціональний, системно-генетичний та системно-інформаційний [221]. Системно-структурний передбачав визначення просторово-часових та змістових меж конфлікту як цілісного процесу, визначення об'єкта, предмета, опонентів, їх цілей, аналіз конфліктної ситуації, інциденту, зв'язків між компонентами тощо. Системно-функціональний охоплював дослідження впливу конфліктної взаємодії на процес життєдіяльності сім'ї: визначення характеру функцій (конструктивна, деструктивна), їх взаємозв'язку та впливу на членів молодієї сім'ї. Системно-генетичний аналіз націлений на дослідження факторів, причин, динаміки конфліктів, впливів на них макро- та мікросередовища. Системно-інформаційний виявляє ролі інформації в зародженні, розвитку, завершенні конфліктів – розглядає особливості системи сімейної комунікації, впливи інформації із зовнішнього середовища (найближче соціальне оточення, засоби масової інформації тощо).

З огляду на вищезазначене, управління конфліктами було доцільне, оскільки сім'я розглядалася нами як складна, динамічна система. На думку В. Якуніна, постійні зміни і переходи системи із одного стану в інший під дією зовнішніх та внутрішніх впливів і причин можуть мати оборотний і необоротний характер, спрямовувати їх як до розвитку, так і до руйнування.

Завдання управління системою полягають у знятті факторів, що здійснюють деструктивний вплив, та збереженні якостей, структурних та функціональних характеристик системи, що забезпечують її оптимальний рівень функціонування та розвитку.

М. Марков визначає управління як організацію чи процес цілеспрямованих впливів, Л. Ітельсон – як впливи, спрямовані на досягнення заздалегідь сформульованої мети, А. Філіпов – як цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт, що зумовлює зміну останнього. В. Якунін управління розглядає як процес, що складається з певних процедур. Функціональні ланки управління він визначає як особливі, відносно самостійні види діяльності, послідовні й взаємопов'язані стадії чи етапи, повний склад яких утворює єдиний управлінський цикл. Завершення одного циклу є початком нового, таким чином забезпечується перманентність управлінського процесу, відбувається рух від нижчих до вищих якісних станів керованої системи [269, 14].

М. Марков виділяє 5 стадій процесу управління: цільову; дескриптивну (збір і обробка інформації, необхідної для реалізації поставленої мети); прескриптивну (трансформація описової інформації в приписову чи командну, вироблення і прийняття рішень як проекту майбутньої дії); реалізаційну та ретроспективну [269, 16].

В. Якунін, узагальнивши теоретичні підходи, виокремив такі стадії управління педагогічними системами: формування цілей, інформаційної основи навчання, прогнозування, прийняття рішень, організації виконання, комунікації, контролю й оцінки, корекції [269, 20].

У конфліктології процес управління конфліктами розглядається як структурне явище, що охоплює такі компоненти: діагностику та прогнозування, попередження та профілактику, регулювання та оперативне розв'язання (подолання) конфліктів. Таким чином, соціально-педагогічне управління сімейним конфліктом передбачає діагностику та прогнозування конфліктних ситуацій (усвідомлення причин, факторів, умов виникнення конфліктів, особистісних рис опонентів, стратегій їх конфліктної поведінки, мотивів

конфліктної активності, особливостей самосвідомості; осмислення і врахування специфіки процесу розвитку сім'ї, її структури, соціального оточення тощо), профілактику і попередження виникнення конфліктів (завчасне вирішення спрогнозованих конфліктних ситуацій – превентивне їх залагодження, підготовка членів сім'ї до адекватного реагування на прояв конфліктних ситуацій), подолання (розв'язання) конфліктів (зміна настанов, що ефективно впливає на поведінку опонентів і сприяє конструктивній взаємодії членів сім'ї та гармонізації їх стосунків).

Аналіз компонентів процесу управління як системного явища дозволив виділити основні функції педагогічного управління сімейними конфліктами: діагностична, прогностична, профілактична, регулятивна, корекційна.

Діагностика конфліктів тісно пов'язана з прогнозуванням їх появи. Сутність прогнозування зводиться до визначення місця й часу ймовірного виникнення конфлікту, підґрунтям якого є діагноз усіх компонентів і змісту конфлікту (Г. Ложкін, Н. Пов'якель). Для прогнозування необхідний аналіз: сигналів конфлікту (прояв напруги й поява дискомфорту в сім'ї, частота їх виникнення, потенціал стимуляції тощо); проблеми (чи суперечностей, що мають місце у взаємодії членів сім'ї); конфліктної ситуації (якщо вона вже є); аналіз здатності опонентів провокувати виникнення конфлікту; інциденту (його особливостей). Саме детальний аналіз структурних елементів конфлікту і дає можливість передбачення ймовірних проявів конфліктної взаємодії членів сім'ї. М. Рибаківа наголошує, що здійснення аналізу ситуації дає можливість об'єктивувати причини її виникнення і намітити варіанти її подолання. Вона розробила опорні схеми аналізу конфліктних ситуацій, що виникають у навчально-виховному процесі. Одну із них, на наш погляд, можна застосовувати і в аналізі сімейних конфліктів: опис ситуації чи конфлікту; причини виникнення (внутрішні та зовнішні умови) інциденту, динаміки; суть конфлікту для кожного учасника, психологічний аналіз стосунків учасників, перспективні виховні та пізнавальні цілі при різних варіантах вирішення.

Сучасній науці відомі найрізноманітніші методи та техніки діагностики стилю конфліктної поведінки членів подружжя (методика К. Томаса, адаптована Н. Гришиною; тест оцінки комунікативного контролю в спілкуванні М. Снайдера), з'ясування конфліктогенних зон у сферах взаємодії членів подружжя (методика „Рольові очікування та домагання“ А. Волкової, тест „Характер взаємодії членів подружжя в конфліктних ситуаціях“ Л. Шнейдер); виявлення причин конфліктної взаємодії (творча візуалізація, мислене уявлення, автоматичний запис, метод питань експерту – Дж. Скотт, метод раціонального мислення В. Калошин та ін.), аналіз загальної сімейної атмосфери (опитувальник задоволеності шлюбом – В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко) тощо.

Не менш важливим компонентом педагогічного управління конфліктами є профілактика конфліктів. Існують різні погляди на проблему визначення основної мети попередження конфліктної взаємодії. Одні визначають її як недопущення конфліктів, проте, як ми уже зазначали, конфлікт існує як діалектична протилежність консенсусу, він виконує не тільки деструктивну, а ще й конструктивну функцію. Тому завдання профілактики варто розглядати як створення умов діяльності та взаємодії, які б мінімізували ймовірність виникнення чи деструктивного розвитку протиріч між людьми [221, 302]. Відтак профілактика – це така організація життєдіяльності суб'єктів соціальної взаємодії, що виключає чи мінімізує ймовірність виникнення конфліктів між ними (О. Морозов).

О. Морозов ефективною формою попередження конфліктів вважає видалення їх причин. У плані міжособистісної взаємодії членів сім'ї вона може розумітися як вплив на мотивацію опонентів, що передбачає висунення протилежних мотивів, що блокують агресивні наміри конфліктуючих. Н. Пов'язкель важливою умовою профілактики називає підвищення психологічної культури суб'єктів взаємодії, що сприяє попередженню застосування конфліктогенів у спілкуванні; самовдосконаленню сфери спілкування й оволодіння культурою спілкування та поведінки; самовдосконаленню

особистості, своєчасному позбавленню від егоцентризму, агресивності та схильності до маніпулювання, підвищенню самооцінки й поваги до себе та інших; посилення стресостійкості й формування толерантності до фрустрацій, „імунітету“ на конфліктогени спілкування; формування в особистості усвідомлення і рефлексії чужих (однак значущих для себе) і своїх конфліктогенів.

Аналіз теоретичної літератури дав можливість зробити висновок про обмеженість можливостей щодо прогнозування та профілактики конфліктів. Тому досить дієвим способом залагодження конфліктної взаємодії є подолання (розв’язання) конфліктних ситуацій. Однак даний процес є тривалим, вимагає підготовки опонентів конфліктної взаємодії, а нерідко й наявності компетентного посередника (медіатора) [135, 135]. Отже, процес подолання конфліктів у молодій сім’ї вимагає цілеспрямованої підготовки членів подружжя до залагодження суперечностей, що виникають у процесі співжиття.

У соціальній педагогіці (Н. Бондаренко, І. Грига, Н. Кабаченко) процес подолання складних життєвих ситуацій розглядається як явище, що охоплює три стадії: запобіжну (діяльність спрямована на підготовку до подолання труднощів, що наближаються), власне подолання (докладання зусиль до розв’язання конкретних завдань), відновлювальну (обмеження обсягів втрат, повернення до попереднього нормального стану). Розуміння подолання конфліктів як етапного процесу притаманне й конфліктології. Так, Дж. Скотт розглядає його як єдність таких стадій: визначення причин конфлікту та застосування відповідної техніки вирішення конфлікту [215, 8 – 13]. О. Морозов – підготовка плану (аналіз конфлікту, визначення стратегії, розробка програми розв’язання конфлікту), реалізація розробленої програми, виконання схвалених рішень щодо подолання конфлікту.

З огляду на зазначене, процес подолання конфліктів у молодій сім’ї може складатися з таких етапів: підготовчий (аналіз стану сімейних стосунків – з’ясування рівня прояву конфліктності, осмислення соціально-педагогічних умов життєдіяльності молодого подружжя, усвідомлення причин і факторів

виникнення конфліктних ситуацій, визначення типів конфліктів, що домінують, стратегій поведінки опонентів, розробка програми розв'язання конфлікту, визначення педагогічних завдань тощо); реалізація програми (впровадження методів залагодження конфлікту, прийняття опонентами правил ведення переговорів, обмін інформацією щодо можливих способів вирішення проблеми, вироблення взаємоприйнятних рішень), закріплення результатів взаємодії (реалізація прийнятих рішень, аналіз процесів, що зумовили переведення конфліктної взаємодії в конструктивне поле, вироблення правил конструктивної взаємодії при рішенні будь-яких проблем, емоційне закріплення завершення конфлікту).

Виходячи із позицій системного підходу, можна стверджувати, що усі вказані складові елементи управління сімейними конфліктами утворюють єдину функціональну соціально-педагогічну систему соціальної роботи із молодістю сім'єю щодо подолання конфліктів, системоутворюючими факторами якої є цілі педагогічної діяльності. Оскільки педагогічне управління конфліктом передбачає трансформацію його на новий якісний рівень (із деструктивного на конструктивний), а також переведення опонентів із об'єкта в суб'єкт педагогічного впливу, то підґрунтям соціально-педагогічної системи управління сімейними конфліктами є взаємодія учасників анти-конфліктної діяльності.

Опираючись на обґрунтовані В. Якуніним властивості будь-якої системи, визначили інтегративні ознаки соціально-педагогічної системи управління сімейними конфліктами: системність (взаємозв'язок мети, засобів та результату), структура, функціональні характеристики (діагностика, прогнозування, локалізація, формування знань та вмінь, їх актуалізація тощо), взаємодія із соціальним середовищем, поєднання класичних та інноваційних методів соціально-педагогічного впливу.

Технологічними ресурсами функціонування даної соціально-педагогічної системи є сукупність форм, методів, прийомів, засобів, що застосовуються соціальними працівниками для консультування молодих сімей з метою

формування готовності до подолання конфліктів. Окрім того, зважаючи на специфіку об'єкту, додатковим ресурсом можна вважати внутрішній потенціал самої сім'ї: прагнення благополуччя, почуття кохання, любові, симпатії, поваги тощо.

Здійснення управління конфліктами є можливим за умови реалізації таких педагогічних принципів: компетентності (О. Морозов, І. Трубавіна, Г. Антонов та ін.), партнерської взаємодії – опонент не повинен бути залежним від медіатора, стосунки із ним повинні характеризуватися взаємодією (Н. Бондаренко, І. Грига, Н. Кабаченко, О. Морозов та ін.), гуманізму, спрямування об'єкта на самовизначення (І. Бех, І. Трубавіна та ін.), добровільності у прийнятті допомоги (І. Трубавіна та ін.), толерантності, конфіденційності (А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола та ін.), роботи з процесом, а не з рішенням (О. Морозов) тощо.

Окрім того процес управління конфліктами можливий за наявності таких необхідних умов: об'єктивного розуміння конфлікту як реальності; визнання можливості активного впливу на конфлікт і перетворення його на фактор саморегуляції та самокорекції системи; наявність матеріальних, духовних і соціальних ресурсів, а також правового підґрунтя управління, здатності суб'єктів до узгодження своїх позицій та інтересів, поглядів та орієнтацій.

Відтак суб'єктом управління сімейними конфліктами може бути: соціальний педагог, соціальний психолог, один чи обидва члени подружжя (за умови наявності готовності до діяльності щодо подолання конфліктів). Оскільки педагогічний вплив спрямований на опонентів конфліктної взаємодії, то об'єктом управління сімейними конфліктами є члени сім'ї.

Діяльність педагогів щодо вирішення конфліктних ситуацій розглядали А. Макаренко, М. Рибаківа, Г. Антонов, Є. Тонков. У трактуванні антиконфліктної педагогічної діяльності ми схилиємося до думки Є. Тонкова, який розуміє її як спеціально організований процес спільної участі суб'єкта управління й опонентів конфлікту в подоланні конфліктних суперечностей на основі взаємоприйняттого рішення [234, 47]. Дане визначення підтверджує-

ся й висновками М. Рибаківної: „...погасити конфлікт означає перевести стосунки його учасників на рівень взаємоприйнятний для обох сторін...“ [199, 104].

Оскільки процес подолання конфліктів вимагає спеціальної підготовки опонентів до конструктивного вирішення суперечностей, то постає питання здійснення формування умінь та навичок ведення конструктивного діалогу членів молодих сімей. Аналіз соціально-педагогічної літератури [200, 212, 214, 236, 237, 238 та ін.] дав можливість зробити висновок про доцільність її реалізації на базі центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді. Практика проведення експериментального дослідження виявила необхідність інтеграції діяльності центрів соціальних служб, дитячих дошкільних закладів, профспілкових організацій підприємств, виховних відділів вищих навчальних закладів, що сприяє широкому залученню молодих сімей до процесу підготовки до діяльності щодо подолання конфліктів.

Найбільш доцільним видом соціально-педагогічної роботи із молодію сім'єю щодо формування готовності до подолання конфліктів є консультування. Термін „консультація“ в сучасній науці трактується як конкретні способи різних дій, науково організоване інформування з урахуванням схильностей, інтересів, здібностей; порада, пояснення педагога з будь-якого питання (І. Трубавіна). Відтак сутність соціально-педагогічного консультування молоді сім'ї щодо формування готовності до подолання конфліктів полягає в наданні допомоги членам молоді сім'ї з метою: досягнення глибокого осмислення проблем, що зумовлюють появу конфліктних ситуацій, узгодження і задоволення власне сімейних потреб членів молодого подружжя, опанування вміннями та навичками ведення конструктивного діалогу, формування умінь контролю власної поведінки в перебігу конфліктної взаємодії, засвоєння методів і прийомів аналізу та залагодження конфліктів.

У психологічній літературі описуються різні моделі консультування сімей. Так, А. Єлізаров розглядає: *структурну* (створення ефективної ієрархічної структури сім'ї, у якій батьки, що формують ефективну коаліцію щодо

висунення вимог, є авторитетом для дітей; розширення субсистеми дітей у субсистему однолітків, спонукання до спілкування поза межами сім'ї; створення відповідних для віку дітей умов для експериментування із автономією та незалежністю; відособлення нуклеарної сім'ї від генетичної; формування комунікативних правил сім'ї; закріплення ролі голови родини за чоловіком; заміна афекту домінування на почуття взаємної турботи); *психодинамічну* (мета даного виду консультування полягає в тому, щоб члени сім'ї стали більш диференційованими: орієнтованими на мету, мали здатність до рефлексії свого бачення ситуації та поведінки, уміли розрізняти свої бажання та реальність і усвідомлювати реальне обмеження власних бажань; у межах родини уміли спілкуватися один із одним напряму, без утворення трикутників тощо); *комунікаційну* (досліджуються параметри ефективною та неефективною, деструктивною комунікації між членами сім'ї; вербальна та невербальна комунікація, можливості розходження між ними, причини і механізми неправильного розшифрування чужого повідомлення); *модель засновану на досвіді роботи із сім'єю* (основна мета – допомогти клієнту пережити „тут і тепер“ новий досвід, що допомагає членам сім'ї стати більш гармонійними, інтегрованими, творчими особистостями, саме це й повинно змінити їх стосунки); *стратегічну* (після тривалої, глибокої діагностики клієнту дається досить короткий і зрозумілий інваріантний припис про те, що і як він повинен зробити; ці дії, у випадку їх чіткого виконання, повинні перетворити структуру сім'ї таким чином, що труднощі зникнуть).

До описаних вище Г. Навайтіс додає психоаналітичну модель (допомога членам сім'ї через аналіз стосунків із власними батьками в минулому, що сприяє подоланню труднощів у власній сім'ї); біхевіористичну (психолог визначає покарання й стимули, водночас член сім'ї приймає рішення про те, з якою метою вони будуть застосовані, визначає основні завдання допомоги); трансакційну (аналіз ігор дорослих людей з психологом на засадах партнерства, що сприяє усвідомленню стосунків з іншими, а відтак і зміні поведінки).

І. Трубавіна, виходячи із положення про те, що соціально-педагогічне консультування спирається на знання педагогіки та психології, доходить висновку про можливість віднесення даних моделей до соціальної педагогіки. Однак вона наголошує: „...предметом соціально-педагогічного консультування є соціальне виховання, виховання особистості в мікро- та макросередовищі. Психологія ж займається особливостями психіки людини, яка відбиває у свідомості різні процеси, в т.ч. й соціальне виховання“ [236, 7].

Основними етапами соціально-педагогічного консультування визначають такі: створення клімату, що забезпечує успіх консультування, визначення проблеми, усвідомлення її клієнтом; створення ефекту „катарсису“; фаза розради; діагноз; фаза освоєння, дослідження; усвідомлення клієнтом наявних варіантів поведінки і вибір одного із них; укріплення мотивації на виконання прийнятого рішення, реалізація плану; оцінка результатів [157; 209; 236]. На нашу думку, дані етапи можуть бути прийнятними і для консультування молодих сімей щодо формування готовності до подолання конфліктів.

Результативність реалізації даних стадій консультування зумовлюється компетентністю соціального педагога (І. Трубавіна, Т. Алексеєнко, І. Пеша та ін.). Неабияке значення в сучасній педагогіці надається методу підтримки, складовими якого є висловлювання сприйняття, інтересу, розділення з клієнтом відчуття тривоги, переконання його в тому, що педагог бажає йому допомогти, має здатність до розуміння сильних, ірраціональних почуттів тощо (І. Трубавіна). Відтак доцільним є володіння соціальними педагогами прийомами особистісного діалогу (І. Бех).

Під особистісним спілкуванням розуміється така суб'єкт-суб'єктна взаємодія, де на основі обміну особистісних позицій суб'єктів можливе їх морально-духовне зростання. Схематично процес особистісного діалогу у системі „вихователь - вихованець“ висвітлюють у формі реалізації наступних положень: формування моменту спільності – базового смисло-ціннісного консенсусу щодо загальних чи конкретних поглядів на призначення людини, її ціннісних орієнтацій, стилю життя; прояв „ми – переживання“ учасниками

особистісного діалогу; попередження про визначення мети особистісного діалогу; проникнення учасників особистісного діалогу у внутрішній світ один одного; функціонування розвиненої форми діалогу; прояв „я - переживання“ співрозмовника [33, 8 – 16]. Тому соціальний педагог повинен володіти вмінням розуміти людину з позицій її внутрішньої структури (поглядів, цінностей тощо), оскільки такий підхід дає можливість усвідомити найбільш достовірні дані про особистість конкретного члена сім'ї.

Педагогікою розроблені різноманітні методи доцільного вирішення конфліктів: етична бесіда, дискусія, диспут (В. Сухомлинський, А. Зосимовський), метод доручення до діяльності, метод вирішення моральних завдань на основі життєвих конфліктних ситуацій (А. Зосимовський, І. Прокоп'єв, В. Родченкова), метод моделювання конфліктних ситуацій, рольова гра (Б. Лихачов, С. Міщенко), метод вибуху (А. Макаренко) [234, 7].

Окрім того, сучасними науковцями розроблені спеціальні методи подолання конфліктних ситуацій. Так, Дж. Скотт обґрунтувала раціонально-інтуїтивний метод вирішення конфліктів. Суть його полягає у визначенні причин конфлікту та розв'язанні його шляхом застосування відповідної техніки. Реалізація даного методу передбачає послідовне здійснення таких етапів: вгамування породжуваних конфліктом негативних емоцій (незначний вихід гніву перед спілкуванням шляхом висловлювання почуттів, вчасна зупинка потоку негативних емоцій, відхід від емоцій, пов'язаних із минулим, конструктивне обговорення проблеми; використання методу візуалізації – „заземлення“, проєкції, очищення оболонки, зменшення зросту людини, що викликає гнів, звільнення від гніву за рахунок здобуття уроку із ситуації); подолання страхів та неусвідомлених мотивів (розпізнання страху методом проєкції, з'ясування підґрунтя страху, звільнення від страху методом візуалізації, конфронтації чи за допомогою комбінованого підходу); вироблення взаємовигідного рішення шляхом переговорів (передбачає реалізацію 6 кроків: контроль емоцій, угода про основні правила, з'ясування

позицій, визначення прихованих потреб та інтересів, висування альтернативних варіантів, угода за найкращим взаємовигідним варіантом).

У конфліктології найбільш поширеною є технологія вирішення конфліктів, орієнтована на вичерпування конфліктологічної формули, вона передбачає: виявлення дійсних причин; з'ясування проблеми; встановлення реальних та прихованих учасників; здійснення аналізу, визначення частоти й тематики інцидентів; усунення конфліктної ситуації, що передбачає вирішення накопичення суперечностей, що містять дійсну причину конфлікту; вичерпування інциденту, зміст якого зводиться до збігу обставин, що зумовлюють конфлікт; залагодження конфлікту у випадку зникнення всіх компонентів його формули (Г. Ложкін, Н. Пов'якель).

Цікавою з огляду поставлених у дослідженні завдань є модель врегулювання конфліктів на засадах програми, орієнтованої на теми інтеракції (ОТІ), яку обґрунтувала Руф К. Кон [236]. Інтеракція в даній моделі розглядається як єдність 3 рівноцінних факторів, що знаходяться у часі, просторі, ситуації, історичних, економічних, соціальних та екологічних умовах, – я (кожен учасник), ми (група), тема (спільний навчальний матеріал чи завдання). Відтак, колективна інтеракція є системою, що має структуру; її можна застосовувати з метою відновлення взаємозв'язків сім'ї з соціальним середовищем, у самій сім'ї. Врегулювання конфліктів за ОТІ може здійснюватися консультантом у групах взаємопідтримки, самопідтримки чи власне членами сім'ї, за умови оволодіння даною методикою. Основні позиції даної методики: розв'язання конфлікту здійснюється в спеціально встановлених межах; визнання необхідних вимог (регламентування); аналіз конкретних ситуацій з переглядом суперечливих питань; висловлювання бажань учасників; осмислення кроків назустріч один одному; підготовка угоди „кроки назустріч“; позитивне закінчення роботи групи у формі гри „скажи мені щось гарне“, вправ, що вимагають самооцінки і сприйняття чужої оцінки.

Існує ціла низка методик, спрямованих на вироблення уміння конструктивно вирішувати конфлікт шляхом укладення подружньої угоди: методика

„Подружня угода“ (С. Кратохвіл), „Сімейна рада“ (Р. Шерман, Н. Фредман). Їх зміст полягає у виробленні взаємоприйнятних рішень шляхом всебічного обговорення суперечливих питань із подальшим виробленням плану їх залагодження. Прийняті рішення не можуть бути проігноровані. Якщо ж стається невиконання воно обговорюється на наступній раді.

Як показує аналіз теоретичних джерел та практика, членам молодих подружніх пар нерідко бракує знань про специфіку життєдіяльності сім'ї, труднощі адаптаційного процесу, соціально-педагогічну зумовленість подружніх конфліктів, методи їх залагодження, умінь ведення конструктивного діалогу тощо. Оптимальним методом, що сприяє набуттю необхідних умінь та знань може бути соціально-психологічний тренінг. Він є методом активного навчання і групового психологічного впливу з метою розвитку компетентності у сфері спілкування [1; 28]. Цінність соціально-психологічного тренінгу полягає у розумінні учасниками власних психологічних особливостей, що виявляються у спілкуванні, і виникненні у них мотивації до саморозвитку. Проведення тренінгу вимагає розробки структури, визначення мети та завдань, а також складення плану (Г. Бевз, О. Главник, К. Мілютіна, К. Фопель). Завчасне планування занять зумовлює дотримання обов'язкових питань опрацьовуваної теми, реалізацію мети.

Типова структура тренінгу передбачає три взаємопов'язані частини: вступну (створення сприятливого психологічного простору, засвоєння правил роботи групи, налагодження зворотного зв'язку між конкретним учасником та загальною групою, створення ситуації рефлексії); основну (оцінка рівня обізнаності учасників щодо проблеми, актуалізація проблеми та конкретних завдань для її вирішення, надання інформації, засвоєння знань, прищеплення умінь, навичок, підведення підсумків щодо змісту роботи); завершальна (підведення підсумків щодо процесу роботи, оцінка отриманого досвіду, налаштування учасників на атмосферу звичайного життя) [27].

Базовими техніками соціально-психологічного тренінгу є міні-лекції, історії та розповіді, групові дискусії, мозковий штурм, „кути“, ситуаційно-

рольові, рольові, ділові ігри, малювання, тестування, захист проєктів, читання посібника [28, 77 – 87].

Оскільки об'єктом соціально-педагогічної діяльності щодо формування готовності молодих сімей до подолання конфліктів є дорослі, то у процесі розробки групових та індивідуальних занять необхідно враховувати особливості їх навчання: дорослі люди в разі потреби здатні самотійно навчатися, тому заняття повинні зумовлювати мотивацію до самоосвіти, їх програми будуватися з урахуванням таких аспектів: надання максимальної самотійності у навчанні, створення можливості незалежного визначення дій, врахування дійсного досвіду дорослих, зв'язок запропонованого навчального матеріалу з реаліями життя, зосередження уваги на проблемах перехідних стадій життя особистості, забезпечення максимальної поваги до клієнтів [28, 136].

Беручи до уваги положення про специфіку соціально-педагогічного управління конфліктами (необхідність застосування педагогічної технології), враховуючи ознаки конфліктної діяльності (зумовленість, спрямованість), припускаємо, що можливою умовою подолання конфліктів у молодій сім'ї є реалізація методики соціально-педагогічного консультування, що забезпечує мотивацію вибору конструктивних форм поведінки в конфлікті.

Окрім того, погоджуємося із положенням Т. Алексеєнко про необхідність застосування дворівневого підходу у підготовці членів сім'ї до подолання конфліктів: у безпосередній роботі соціального педагога із членами подружньої пари та в „щоденній праці кожного із них над собою на основі отриманих завдань та накреслених для них індивідуальних напрямків особистісного зростання“ [10, 194].

Дослідники справедливо відмічають, що управлінські дії, спрямовані на локалізацію конфлікту можуть зумовити як функціональні, так і дисфункціональні наслідки, які впливають на характер майбутніх конфліктів, загострюючи чи розв'язуючи їх. При цьому вирішального значення набуває не скільки форма застосованих дій, стільки їх тактичні наслідки (функціональні чи дисфункціональні) і стратегічний результат (загострення чи залагодження).

Відтак, саме управління розглядається як конфліктне, оскільки, роблячи дисфункціональними стосунки одного рівня, воно спроможне надати функціонального характеру стосункам іншого [261].

Отже, процес подолання конфліктної взаємодії сторін-учасників є досить складним соціально-педагогічним явищем, що передбачає врахування структурних елементів конфліктної ситуації, характеру стосунків конфлікуючих сторін, особливості динаміки конфлікту, його функціональності, закономірностей інформаційного обміну сторін, динаміки когнітивних процесів у психіці опонентів, причин виникнення, зовнішніх і внутрішніх впливів тощо.

Таким чином, аналіз поняття „умови“, виділені на його підґрунті особливості даної категорії, розглянуті види обставин, що впливають на перебіг процесів формування та становлення молоді родини, розгляд специфіки феномена подружнього конфлікту та аналіз основних сфер життєдіяльності сім'ї дають змогу теоретично вивести соціально-педагогічні умови подолання подружніх конфліктів. Визначальними є такі:

- гуманізація взаємин у субсистемі подружньої пари;;
- реалізація методики консультування молодих сімей, що забезпечує мотивацію вибору конструктивних стратегій подолання конфліктів
- популяризація позитивного іміджу сучасної молоді сім'ї;
- відкритість молоді сім'ї: усвідомлення необхідності звернення до соціальної служби (професійного медіатора) у разі неможливості самостійного вирішення проблеми;
- інтеграція діяльності соціальних інституцій соціалізації особистості з метою надання психолого-педагогічної допомоги молодим сім'ям.

Аналіз соціально-педагогічних умов життєдіяльності молоді родини сприяє виявленню специфіки подружніх суперечностей та методів, що сприяють мінімізації їх деструктивного впливу на сімейну атмосферу.

1.3 Теоретичне обґрунтування готовності членів молодих шлюбних пар до подолання конфліктів

Вагомим фактором подружнього благополуччя молодих родин є наявність готовності до шлюбу. У сучасній науці даний феномен визначають як систему соціально-психологічних настанов особистості, що розкриває емоційно-психологічне ставлення до способу життя, цінностей подружності (Л. Шнейдер); як розуміння молодими людьми, що створюють сім'ю, соціальної сутності сім'ї, суспільної значущості своїх дій, відповідних взаємних зобов'язань членів молодого подружжя, відповідальності за сім'ю та дітей, добровільне прийняття неминучих у сімейному житті турбот, обмеження особистої свободи (О. Балакірева); як складне особистісне утворення, комплекс характеристик самосвідомості особистості, її образу Я (О. Кізь).

Готовність до шлюбу – інтегральна категорія, що охоплює цілу низку аспектів: моральний, психологічний, педагогічний (Є. Бекетова), правовий (Б. Круглов), гендерний (В. Кравець, О. Кікінежді). Даний перелік не вичерпує багатогранності зазначеного поняття: останнім часом учені (Н. Гришина, Т. Жаровцева, Є. Калмикова, А. Єлізаров, В. Кравець та ін.) визначають актуальність процесу формування конфліктологічних умінь та навичок членів молодих подружніх пар, адже „на стадії взаємної адаптації формуються і шляхи виходу із конфлікту“ [88, 41], а вміння конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів, використання їх для розвитку міжособистісних стосунків вважається вирішальним у процесі взаємного пристосування молодих чоловіка й дружини (Є. Калмикова). Окрім того, деякі вчені відстоюють думку про те, що в реальності попередження конфлікту бути не може, оскільки він існує як діалектична протилежність консенсусу, основними способами його залагодження є урегулювання, вирішення чи навіть придушення в інтересах суспільства (А. Чуміков). Таким чином, одним із важливих аспектів готовності до подружнього життя є володіння навичками безконфліктної поведінки.

Для подальшої інтерпретації готовності членів молодої шлюбної пари до подолання конфліктів вважаємо за необхідне розглянути підходи до визначення поняття „готовність“. Одним із перших дослідників даного феномену був психолог Н. Левітов, котрий розглядав це поняття як певний стан психічних процесів, що являв собою умову успішного виконання діяльності. Такий підхід отримав назву функціонального. Його послідовником був і Ф. Генон, який, виходячи із положення про формування підготовчих змін для майбутніх подій П. Анохіна, трактував готовність як цілісний стан, що відображає вплив завдань, виду діяльності й умов ще до початку її виконання [58].

Прихильники іншого підходу – особистісного – розглядають готовність до певного виду діяльності як складне особистісне утворення (М. Дьяченко, Л. Кандилович, О. Бодальов, Л. Савенкова, О. Кізь, Н. Пихітіна та ін). Так, О. Бодальов розуміє його як наявність здібностей, Л. Савенкова – як прояв особистості, що є результатом цілеспрямованої підготовки, Н. Пихітіна – як цілісне особистісне утворення, О. Кізь – як складне особистісне утворення, комплекс характеристик самосвідомості особистості, її образу Я.

Виходячи із вищезазначеного, робимо висновок про доцільність застосування особистісного підходу щодо інтерпретації готовності до подолання конфліктів, оскільки він дозволяє зрозуміти її соціально-педагогічну мотивацію. Таким чином, готовність до подолання конфліктів ми розуміємо як прояв особистості, що виявляється у здатності членів молодого подружжя конструктивно вирішувати конфліктні ситуації і прогнозувати можливу появу протиріч у процесі співжиття. Позитивне значення готовності членів молодих шлюбних пар до подолання конфліктів полягає в тому, що чоловік і жінка здобувають досвід вирішення конфліктної ситуації „мирним“ шляхом без застосування агресії, насилля.

М. Дьяченко та Л. Кандилович виокремили види готовності – ситуативну (тимчасову) та тривалу (постійну). Підґрунтям такої диференціації стали цілісні виявлення суб'єкта, що зумовлюють специфіку діяльності. Так,

ситуативна передбачає налаштування на дію, котра виконується в даний момент, охоплює актуалізацію сил, створення психологічних можливостей для успішного виконання. Тривала ж характеризується наявністю попередніх знань, умінь, навичок, мотивів діяльності, що є необхідними для успішної діяльності в багатьох ситуаціях [82].

Описані види готовності до діяльності перебувають у єдності. Тимчасова щоразу створює „пік“ тривалої готовності, підвищуючи її дієвість. До структури тимчасової можуть входити актуалізовані компоненти тривалої готовності, що, використані знову, „повертаються“ на своє попереднє місце. Беручи до уваги визначення готовності молодого подружжя до подолання конфліктів, можна зробити висновок, що вона передбачає набуття символічного та дійсного досвіду розв’язання конфліктних ситуацій, а відтак її можна класифікувати як тривалий стан.

Теоретичне дослідження поняття „готовність“ дозволяє встановити його багатокомпонентну структуру (М. Дьяченко, Л. Кандилович, Ф. Генев, А. Капська, Є. Калмикова, Л. Савенкова та ін.). Так, М. Дьяченко й Л. Кандилович структуру психологічної готовності до діяльності розглядали у єдності таких компонентів: мотиваційний (потреба успішного виконання завдання, інтерес до діяльності, прагнення досягнення успіху і виявлення себе з найкращого боку); пізнавальний (розуміння обов’язків, завдання, оцінки його значення, знання засобів досягнення мети, уявлення ймовірних змін обставин); емоційний (почуття відповідальності, упевненість в успіхові, одухотворення); вольовий (керування собою і мобілізація сил, зосередження на завданні, дистанціювання від впливів, що заважають, подолання сумнівів і страху) [82].

Ф. Генев під структурою психологічної готовності розумів ступінь і якість розвитку пізнавальних, емоційних та вольових процесів суб’єктів. До того ж він засвідчував пріоритетність пізнавального компонента, оскільки саме цей складник, на думку вченого, визначає зміст і форму діяльності [58].

О. Степанов у „Психологічній енциклопедії“ (2006), розглядаючи складові готовності до шкільного навчання, виділяє 4 основні компоненти: інтелектуальний (порівняно розвинуте диференційоване сприймання, стійке спрямування уваги на предмет або діяльність, початки аналітичного мислення, розвиток тонких рухів руки й зоро-рухових координацій, здібності до навчання); мотиваційний (позитивне ставлення до школи й учіння, певний рівень розвитку пізнавальних інтересів і мотивації досягнення); емоційно-вольовий (готовність до довільної регуляції своєї пізнавальної діяльності, сформованість механізму регуляції дій і поведінки загалом, розвиток емоційної стійкості); соціальний (наявність у дитини потреби в спілкуванні з іншими дітьми, уміння підпорядковуватись інтересам дитячих груп, здатність виконувати соціальну роль в ситуації шкільного навчання) .

Доцільним з огляду на завдання нашого дослідження є аналіз структури психологічної готовності до створення сім'ї, запропонованої О. Кізь. Вона виділяє такі компоненти: мотиваційно-ціннісний (сміслова сфера Я – життєві орієнтації, переконання, моральні настанови, перспективи особистісного зростання, спонукальні засади діяльності у різних сферах людського буття); когнітивний (система знань, належний рівень поінформованості щодо функціонування сім'ї); емоційно-регулятивний (здатність до рефлексії та саморегуляції поведінки й психічних станів); поведінковий (сукупність соціально-психологічних умінь та навичок, зумовлених шлюбно-сімейною взаємодією) [106].

Опираючись на теоретичні положення про трискладову структуру особистості: фізична, духовна, соціальна субстанції (Д. Джеймс), про спрямованість людської діяльності (С. Рубінштейн, О. Леонт'єв, А. Прангішвілі та ін.), динамічність мотивів і ситуативних факторів діяльності (С. Занюк), ми визначили складники готовності молодих шлюбних пар до подолання конфліктів. Відтак вона охоплюватиме мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний, емоційно-вольовий і соціальний компоненти:

- мотиваційний – становить сукупність цілей, інтересів, настанов, прагнень, бажань членів молодого подружжя, яка зумовлює формування усвідомлення необхідності відходу від звичних і стереотипних форм поведінки в конфліктній ситуації, критичного ставлення до власної стратегії конфліктної взаємодії, набуття нових знань і вмінь конструктивного подолання сімейних конфліктів;

- когнітивний передбачає освоєння чоловіком та дружиною знань, які сприяють правильному вибору системи засобів для залагодження конфліктної ситуації, знаходження компромісного рішення, з'ясування причин виникнення протиріч у взаємодії тощо; до них належать: відомості про спілкування (комунікацію), поняття про конфлікт та його специфіку, технології урегулювання конфліктів, особливості процесів початкового періоду життєдіяльності молодого подружжя, способи розпізнавання емоційного стану людини тощо;

- операційно-процесуальний охоплює формування конфліктологічних умінь, до них, як правило, зараховують комунікативні (слухання, відтворення, говоріння, культура спілкування), аналітичні (аналіз станів і процесів, виділення проблем, причин, факторів, умов, розрізнення вимог і потреб, прийняття рішень), прогностичні (прогнозування розвитку конфліктологічної діяльності з урахуванням наявних та ймовірних проблем кожного члена подружньої взаємодії чи сім'ї в цілому);

- емоційно-вольовий – здатність чоловіка й дружини керувати своєю поведінкою в процесі конфліктної взаємодії, яка зумовлює можливість зосередження на об'єкті конфлікту, формування відповідальності за свої дії, адекватної оцінки ефективності власної поведінки в конфлікті, емоційної стійкості;

- соціальний передбачає наявність просімейної потреби членів молодого подружжя: необхідності й бажання брати участь у сімейній взаємодії, усвідомлення багатогранності особистості шлюбного партнера, уміння підпорядковуватись інтересам сім'ї.

Схематично структуру готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів можна подати таким чином:

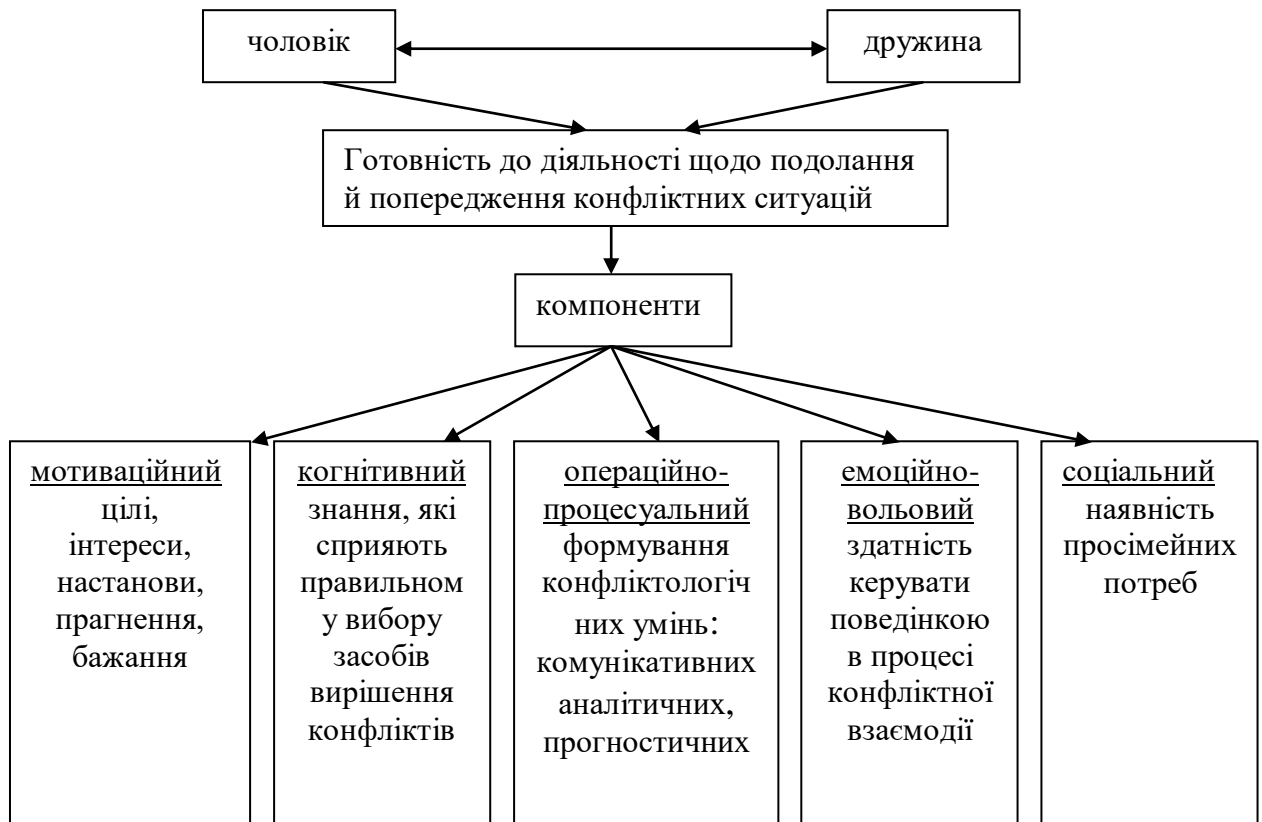

Рис. 1.4 Структура готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів

Наше трактування мотиваційного компонента готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів ґрунтується на положенні С. Занюка про те, що мотивація – це один із найважливіших факторів (поряд зі здібностями, знаннями, навичками), що забезпечує успіх діяльності. При чому мотивація розуміється як сукупність спонукальних факторів, які визначають активність особистості; це всі мотиви, потреби, стимули, ситуативні чинники, які спонукають поведінку людини [94].

Суб'єкта можуть спонукати до діяльності різноманітні мотиви: інтерес до змісту та процесу діяльності, почуття обов'язку перед суспільством, прагнення до самоствердження, матеріальний стимул, соціальні мотиви (відповідальність, прагнення принести користь суспільству), ідентифікація з кумиром тощо. Тому вчені пропонують декілька підходів щодо їх класифікації. Так, О. Леонт'єв виділяє чинні та потенційні мотиви згідно з

мотиваційною ієрархією: чинні – такі, що посідають чільне місце, постійно актуалізуються, діють і справляють істотний мотиваційний вплив на діяльність людини; ситуативні – розташовані внизу мотиваційної ієрархії, здійснюють незначний вплив на активність людини й часто взагалі не виявляються. Б. Додонов підґрунтям класифікації вважає характеристику результатів процесу діяльності, виокремлює такі мотиви: задоволення від самого процесу діяльності; прямий результат діяльності; винагорода за діяльність, уникнення санкцій. С. Занюк розглядає види мотивів на основі цілей діяльності: мотив самоствердження, мотив ідентифікації, мотив влади, процесуально-змістові, мотив саморозвитку, мотив досягнення, просоціальні, мотив афіліації, негативна мотивація [94]. У практичній педагогіці ці мотиви об'єднуються в групи за спрямуванням та змістом: соціальні, пізнавальні, професійно-ціннісні, естетичні, комунікаційні, статусно-позиційні, традиційно-історичні, утилітарно-практичні (меркантильні) [193].

Досить цікавим щодо розуміння мотивів діяльності особистості є погляд І. Беха: „На кожному етапі розвитку суспільства створюється специфічний набір і структура цінностей. Вони сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності. Завдяки тому, що перетворюються у внутрішні спонуки (мотиви) поведінки особистості“ [32, 8]. Відтак аналіз цінностей особистості сприяє розумінню мотивації її поведінки. Отже, критеріями вимірювання мотиваційного рівня готовності до подолання конфліктів може бути наявність соціальних, комунікаційних мотивів.

Аналіз знань, що сприяють адекватному ставленню до конфліктних ситуацій, ми проводили, виходячи із положення про те, що знання – це особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності; у сукупності із уміннями й навичками забезпечує правильне уявлення про світ, закони природи та суспільства, взаємостосунки людей, місце людини в суспільстві та її поведінку [218]. Найчастіше в педагогіці критеріями

вимірювання знань визначають: обсяг (повнота), усвідомленість, систематичність, інтерес до педагогічної теорії, міцність і дієвість [149].

Ураховавши специфіку нашого дослідження, проаналізувавши його результати, ми дійшли висновку, що рівень конфліктологічних знань членів молодих шлюбних пар доцільно вимірювати способом тестування. У трактуванні поняття тест ми погоджуємося із визначенням, запропонованим І. Підласим: це сукупність завдань, зорієнтованих на визначення рівня засвоєння певних частин змісту навчання [193]. Респондентам був запропонований тест. Питання, розміщені в тестовому завданні, дали змогу оцінити наявність/відсутність знань, їх фактичний обсяг, усвідомленість, міцність.

Тест складається із 10 питань та орієнтованих відповідей до них. За кількістю отриманих балів визначається рівень конфліктологічних знань члена молодого подружжя: найвищий, високий, середній, низький і найнижчий (додаток А).

Підґрунтям характеристики операційно-змістового компоненту готовності молодого подружжя до подолання конфліктів стало концептуальне дидактичне положення про те, що результатом навчальної функції педагогічного процесу є дієвість знань, яка виражається у свідомому оперуванні ними, у здатності використати попередні знання для одержання нових, а також для вирішення життєвих завдань [149]. Тому важливою характеристикою результату психолого-педагогічного впливу є сформованість умінь конструктивного вирішення конфліктів. Діяльність щодо подолання конфліктів вимагає наявності комунікативних, аналітичних, прогностичних умінь. Нагадаємо, що вміння в педагогіці трактуються як здатність належно виконувати певні дії; використання суб'єктом наявних знань і навичок для вибору й здійснення прийомів, дій, відповідно до поставленої мети [218].

Комунікативні вміння формуються на основі комунікативних здібностей. Одним із важливих компонентів указаних здібностей учені вважають товариськість, котра розуміється як складна якість, що охоплює комунікабельність (здатність відчувати задоволення від процесу

спілкування), соціальну спорідненість (бажання знаходитися серед інших людей) та альтруїстичні тенденції [205].

Не менш значущим компонентом комунікативних здібностей визнають емпатію (О. Бодальов, Г. Ложкін, Н. Пов'якель, Л. Савенкова, В. Кравець та ін.). Емпатія, на думку більшості вчених, має емоційну природу [205]. Так, О. Бодальов трактує дане поняття в системі міжособистісного сприйняття людини людиною в процесі спілкування. Він підтримує думку про те, що емпатія – це осягнення емоційного стану, проникнення-вчуття в переживання іншого. Окрім того він наголошує на необхідності поєднання в пізнавальній функції спілкування емпатії та децентрації. Остання трактується як психічний механізм обліку й координації індивідом точок зору інших людей зі своєю власною; механізм подолання егоцентризму особистості, що полягає в зміні точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіткнень, співставлень й інтеграції її з позиціями відмінними від власної [38]. Г. Ложкін, Н. Пов'якель визначають емпатію як властивість особистості, сутність якої виявляється в осягненні емоційного стану, проникненні, відчутті, розумінні переживань і почуттів іншої людини (протилежна конфліктності особистості). Ними встановлено, що рівень розвитку емпатії учасників інтеракцій впливає на стиль особистісної взаємодії: емпатичні люди уміють зважати на інших, вони привітні, оптимістичні, щирі, емоційні; люди з низькою емпатією – жорстокі, егоїстичні, легко вступають у конфлікт [135]. Л. Савенкова, на основі аналізу концептуальних положень природи емпатії, робить висновок про те, що потрібно розрізняти два її види: співпереживання (переживання суб'єктом тих самих почуттів, які відчуває інший через ототожнення себе з ним) і співчуття (переживання суб'єкта у зв'язку з почуттями іншого, тобто інших почуттів) [205].

Комунікативні вміння нерозривно пов'язані з мовленнєвими здібностями, які реалізуються в процесі вибору, відбору необхідних слів і побудови з них висловлювань за правилами даної мови. Неабиякого значення у процесі формування мовленнєвих умінь набувають механізми осмислення

та мовленнєвої пам'яті. Перший розглядають як підґрунтя: усвідомлення мотивів і мети мовленнєвої діяльності, орієнтування в умовах здійснення мовленнєвої діяльності, її планування та програмування. Мовленнєва пам'ять забезпечує усі вияви мовленнєвого процесу: змістового аспекту й аспекту її мовленнєвого вираження [90] .

Однією із основних мовленнєвих здібностей, що присутньо впливає на рівень конфліктності молодих шлюбних пар, сучасні науковці називають контроль за вживанням слів, зокрема наголошують на недоцільності введення в мовлення конфліктогенів – слів, дій чи бездіяльності, що сприяють виникненню конфліктів [221]; вербальних та невербальних компонентів поведінки особистості чи групи, що сприяють виникненню та ескалації конфліктів [135]. Виділяють такі різновиди типових конфліктогенів: погрози та накази, негативна та необґрунтована критика, насмішки, знуцання та кпини, поблажливе ставлення й поблажливий тон, вживання прізвиськ, що принижують гідність, слова-„повинності“ (ти повинен -нна), хвастливість, безапеляційність та категоричність суджень, перебивання іншого, підвищення голосу та інші спроби самоствердження за рахунок приниження та знецінення іншого, нав'язування порад, приховування важливої інформації, допити, що заганяють у глухий кут, відмова від розмови чи обговорення важливої теми, різка, зневажлива, нічим не мотивована зміна теми, заспокоювання запереченням, порушення етики, у тому разі й ненавмисне, кепкування, неправда чи спроба омани з метою досягнення чого-небудь нечесним шляхом, перекладання відповідальності на іншу людину, прохання позичити гроші, будь-які прояви агресивності чи роздратування, маніпулювання тощо.

Як показало наше дослідження, одним із суттєвих факторів появи конфліктів у молодій сім'ї є комунікативний бар'єр, пов'язаний із відсутністю вміння слухати співрозмовника. Оскільки конфліктна взаємодія відбувається на комунікативному рівні, то процес подолання конфліктів вимагає достатнього розвитку даного вміння.

Слухання є активним процесом, що вимагає уваги. Воно виконує функцію зворотного зв'язку, дає інформацію про сприйняття співрозмовника. Слухання відбувається на нереклексивному (умовно-пасивне) та рефлексивному (активне) рівні. Нереклексивне слухання передбачає невтручання в мовлення співрозмовника. Воно потребує великого зосередження, виявлення підтримки, схвалення, розуміння з допомогою стислих відповідей тощо. Відтак пасивним його можна назвати лише умовно.

Реклексивне слухання ґрунтується на активному налагодженні зворотного зв'язку для контролю точності сприймання інформації. Під час активного слухання використовують такі види відповідей: з'ясування, перефразування, відбиття почуттів, резюмування [52]. Правильно обрана тактика слухання сприяє налагодженню ефективної взаємодії.

Процес подолання конфліктів вимагає наявності аналітичних умінь у членів подружжя. У психолого-педагогічній літературі дані вміння трактуються як результат процесу засвоєння знань, набуття навичок інтелектуального характеру. Даний феномен досліджувався в наукових працях П. Блонського, П. Гальперіна, Д. Ельконіна та ін. Узагальнюючи їх позиції, можна сформулювати концептуальне положення: процес засвоєння знань повинен сприяти розумовому вихованню. Розумовий розвиток вимірюється не лише обсягом засвоєних знань, а й прийомами та способами мислення, які формуються в процесі навчання. Відтак для процесу подолання конфліктної взаємодії значущими є вміння аналізувати причини й динаміку конфліктів, стратегію власної поведінки в процесі конфліктної взаємодії, синтезування на їх основі спільних взаємоприйнятних рішень.

Мислительні операції аналізу й синтезу відіграють важливу роль і у формуванні проникливості – інтегральної якості особистості, що охоплює вміння спостерігати, помічати суттєве, угадувати, а найголовніше – передбачати (прогнозувати) [136]. Прогностичні вміння, як правило, пов'язуються із угадуванням особистісних рис, характерологічних особливостей, передбаченням емоційних реакцій та дій інших людей (Г. Ложкін,

С. Сьомін, Т. Петровська, О. Кисельова та ін.). Відтак підгрунтям прогностичних умінь виступають спостережливість, аналіз та знання.

Критерієм оцінювання операційно-процесуального компонента є стиль конфліктної взаємодії, який дає можливість з'ясувати наявність / відсутність у членів подружжя умінь і навичок конструктивної взаємодії в процесі перебігу конфлікту.

Зміст емоційно-вольового компоненту ми розуміємо як здатність чоловіка й дружини керувати своєю поведінкою в процесі конфліктної взаємодії, яка зумовлює можливість зосередження на об'єкті конфлікту, формування відповідальності за свої дії, адекватної оцінки ефективності власної поведінки в конфлікті, емоційної стійкості. Дане трактування засновується на аналізі наукових джерел, що тлумачать емоційно-вольові процеси особистості.

Проблема волі є актуальною, вона набула широкого висвітлення у психолого-педагогічній літературі, до її аналізу вдавалися Л. Виготський, Л. Рубінштейн, А. Лурія, В. Сухомлинський, Г. Ващенко, І. Бех та ін. Більшість учених сходяться на тому, що воля є елементом єдиного психічного процесу людини. Інакше кажучи, не існує чіткого розмежування між психічними процесами волі, емоцій чи мислення людини, – вони всі взаємопов'язані та взаємозумовлені. Найтиповішою формою волі, що відрізняє даний процес від об'єктивного мислення та суб'єктивного почуття, на думку Г. Ващенка, є дія. Схожою є й думка І. Беха: „... воля розглядається у функції енергетичної основи (рушійної сили) поведінки і діяльності людини. Воля на відміну від мислення не створює об'єктивних ідеальних чи матеріальних продуктів як результатів діяльності, що можуть відчужуватися від суб'єкта. Вона лише створює штучні психологічні умови для здійснення вчинку чи діяльності і в цьому розумінні створює суб'єктивні цінності“ [34, 10].

Воля – це складний процес, що характеризується насамперед свідомою цілеспрямованістю, тобто усвідомленням певної мети, якої прагне людина,

застосовуючи ті чи інші засоби. Так, С. Рубінштейн зазначав, що воля неодмінно передбачає прийняття і здійснення мети. Подібної думки дотримувався й Г. Ващенко: воля включає в себе свідоме встановлення мети [47].

Найчастіше компонентами вольового процесу називають: бажання, хотіння, боротьбу мотивів, рішення, дію. Хоча не всі науковці погоджуються із виділенням такого елемента, як боротьба мотивів. Зокрема, С. Рубінштейн висловлював припущення про те, що для людини достатнім є усвідомлення всієї значущості мети, щоб відпала можливість боротьби мотивів. Дане положення заперечується дослідженнями Г. Ващенка, І. Беха, котрі саме у подоланні подвійного опору вбачають суть вольового зусилля.

Бажання – це той момент, коли потреба, будучи усвідомленою, не опановує свідомості, а посідає в ній місце поруч з іншими переживаннями, воно не включає усвідомлення засобів до його досягнення.

Власне вольовий процес пов'язаний із більш високим ступенем усвідомлення прагнення – хотінням. І. Бех умовами й причинами виникнення хотіння вважає наявність імпульсу – свого роду психічного розряду, основою якого виступає нервова енергія достатньої сили; відсутність затримок – актуалізованих переживань, нав'язливих думок, не пов'язаних із майбутнім вольовим процесом, що перешкоджають виникненню хотіння [34].

Вольова дія пов'язана із виникненням ситуації сильної психологічної напруги, зумовленої необхідністю подолання зовнішніх чи внутрішніх перепон, які завжди чинять опір. Суть ситуації внутрішнього опору полягає в тому, що безпосередній імпульс вимагає від суб'єкта його реалізації, а свідомо прийняте рішення – його нейтралізації. У цьому випадку виникає найбільший опір, оскільки свідоме рішення приймається на користь дії, яка не викликає емоційної схильності, а підпорядковується меті. Таким чином, у боротьбі мотивів велику роль відіграють мислення та емоції.

Дія виступає кінцевим елементом вольового акту. Вольова дія є вільною: у результаті свідомого прийняття рішення людина відчуває внутрішню

свободу. Саме це і є ознакою, котра відрізняє вольову дію від інших дій. Проте волі притаманні й певні обмеження. Оскільки вона є процесом свідомого вибору, то як властивість самосвідомості, зрештою, зумовлюється її змістом – особистими цінностями. Розвиток гуманної, вільної і відповідальної особистості пов'язаний із системою духовних цінностей, на думку І. Беха, вони є опозиційними до утилітарно-прагматичних, виконують функцію вищого критерію для орієнтації у світі та опори для особистісного самовизначення.

Розвиток здатностей подружжя до рефлексії покращує процес міжособистісного спілкування. У широкому розумінні рефлексія є відображенням власних психічних процесів у свідомості індивіда у формі мислення. Оскільки даний феномен виконує функцію осягнення внутрішнього світу, вона виступає основою самосвідомості як єдності самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і саморегулювання поведінки та діяльності. Результатом даного процесу є самопізнання, що пов'язане із переживанням, яке засвідчує ставлення особистості до пізнаного. Емоційно забарвлене самопізнання входить до системи регуляції поведінки, розвиненою формою якої є вольова саморегуляція (І. Бех).

Рівень конфліктності у поєднанні із задоволеністю шлюбом можуть дати інформацію про здатність членів подружжя керувати своєю поведінкою у процесі сімейного співжиття.

Виділяючи соціальний компонент готовності членів подружжя до подолання конфліктів ми виходили із положення про те, що складовою процесу соціалізації особистості є адаптація (М. Лукашевич, А. Мудрик, А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола та ін.). У соціальній педагогіці адаптація розглядається як процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, вид взаємодії особистості чи соціальної групи із соціальним середовищем. Оскільки процес формування сім'ї передбачає зміни найближчого соціального середовища (мікрорівня), то порушується усталена відповідність інтересів, що потребує коригування взаємодії з метою

оптимізації. Розглядаючи процес адаптації як специфічну адаптивну діяльність, М. Лукашевич рушійною її силою вважає потреби, якими вона зумовлена. Він виділяє два види: „З одного боку, – це потреба в конкретному даному виді діяльності, а також у коригуванні даної діяльності з метою досягнення оптимальності взаємодії. З іншого боку, – орієнтувальні потреби, що споконвічно властиві людині...” [137, 98].

Н. Лавриченко, розглядаючи процес соціалізації, вказує на такі особливості інкорпорації особистості до групи: прийняття, освоєння і виконання особистістю функціональної ролі в групі, що передбачає засвоєння нею групових ідеалів і цінностей, ідей і норм, мотивацій і принципів, правил і настанов. Міра соціалізованості індивіда до групи виявляється в таких характеристиках особистості як її лояльність до групи та солідарність [129].

Виходячи із вищезазначених положень, беручи до уваги особливості життєдіяльності молодого сім'ї (описані вище), змістом соціального компоненту готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів вважаємо наявність просімейних потреб членів молодого подружжя: необхідності й бажання брати участь у сімейній взаємодії, усвідомлення багатогранності особистості шлюбного партнера, уміння підпорядковуватись інтересам сім'ї.

З огляду на вищезазначене, доцільним критерієм вимірювання даного рівня може бути методика РОД А. Волкової, що дає можливість аналізу особистісних цінностей чоловіка та дружини, їх очікувань, домагань, потреб.

Аналіз структури готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів дав можливість визначити критерії її вимірювання: наявність соціальних, комунікаційних мотивів; рівень конфліктологічних знань, стиль конфліктної взаємодії, рівень конфліктності, задоволеність шлюбом, узгодження сімейних цінностей членів молодого шлюбної пари.

Отримані в результаті проведення дослідження дані про ступінь готовності членів молодих подружніх пар до подолання конфліктів

дозволили виділити п'ять груп молодих сімейних пар із різними рівнями готовності: найвищим, високим, середнім, низьким, найнижчим (додаток 3).

Сімейні пари найвищого рівня готовності до подолання конфліктів визначаються наявністю соціальних та комунікаційних мотивів: вони усвідомлюють значущість соціальних норм, покладену на них відповідальність за шлюбного партнера та дітей, чітко усвідомлюють мету сімейного співжиття, налаштовані на суб'єкт – суб'єктну взаємодію зі шлюбним партнером. Мотивація їхнього шлюбу є просімейною: основа подружньої взаємодії – кохання та взаємна повага, сама сім'я визнається цінністю, певна обмеженість власної свободи сприймається як належність, поява дитини – бажана. Члени подружжя мають чітко сформований ідеал сучасної сім'ї, уміють співвідносити оптимальну та реальну модель родинної життєдіяльності.

Подружжя даного рівня мають досить повні знання про конфлікт, визначають його як закономірне явище, тобто виявляють адекватне реагування на появу конфлікту, розуміють суперечність його функцій, усвідомлюють значущість аналізу конфліктної взаємодії для подальшої гармонізації подружніх взаємин, знають про необхідність чіткого визначення кола обговорюваних проблем під час конфліктної взаємодії, визнають необхідність рівномірного розподілу сімейних ролей, необхідність щирого висловлення своїх думок і переживань. Символічний досвід матримоніального життя членів даних шлюбних пар відзначається наявністю знань про найрізноманітніші сфери подружнього життя, догляд немовлят, виховання дітей дошкільного віку (принципи, методи, форми тощо); сімейні сценарії генетичних родин характеризуються подібністю основних принципів сімейної субкультури.

Стиль сімейної взаємодії характеризується рівноправністю вирішення важливих питань, відносною рівномірністю розподілу господарсько-побутових функцій, максимально можливим урахуванням потреб та можливістю розвитку особистості кожного члена родини. Спілкування в системі чоловік –

дружина має такі ознаки: інтенсивність, довіра, тактовність, практична відсутність таємниць та комунікативних бар'єрів, прагнення виявити, обговорити й попередити сфери появи можливих суперечностей. Чоловіки й жінки характеризуються високим рівнем задоволеності шлюбом. Стиль конфліктної поведінки – конструктивний: і жінки, і чоловіки обирають компроміс та угоду як можливі шляхи вирішення складних проблем, спроможні залучати до процесу залагодження стосунків медіаторів. Рівень прояву очікувань співвіднесений із рівнем домагань. Такі родини мають високий потенціал самовдосконалення, можуть надавати профілактичну допомогу шлюбним парам із нижчим рівнем подружнього благополуччя.

Характеристики сімей високого рівня готовності до подолання конфліктів подібні до описаних вище. Члени подружжя мають чітке уявлення про ідеал сучасної сім'ї, розуміють перспективність становлення оптимальної форми власної родини. Більша частина молодих чоловіків і дружин основним мотивом створення сім'ї визнала кохання, проте серед основних причин укладення шлюбу назвалися повага та довіра. Молоді сімейні пари даного рівня позитивно налаштовані на виконання репродуктивної та виховної функцій. Таким чином, мотивацію їхньої родинної діяльності можна вважати просімейною.

Чоловіки та дружини мають достатній для сімейної взаємодії рівень знань про конфлікт, особливості його перебігу, характеризуються наявністю розуміння специфіки подружньої взаємодії на етапі формування подружніх взаємин, визнають можливість позитивного впливу конфлікту на подружні взаємини, володіють правильними способами реагування на претензії шлюбного партнера, приймають необхідності гендерної чутливості, однак їхній символічний досвід відзначається присутністю деякої недооцінки зосередження на конкретній проблемі, що обговорюється у перебігу конфлікту. Когнітивний компонент готовності членів подружжя до конфліктної взаємодії характеризується наявністю досить глибоких знань про способи догляду та виховання дітей.

Стиль сімейної взаємодії відзначається такими особливостями: згуртованістю, високою взаємною доброзичливою вимогливістю, високим рівнем культури міжособистісних стосунків, принциповістю, демократичністю вирішення нагальних проблем родини та розподілу сімейних ролей, пошуком сфери спільних цінностей чоловіка та дружини, усвідомленим батьківством, умінням ураховувати звичаї та традиції обох генетичних сімей.

Спілкування характеризується інтимністю, інтенсивністю, довірливістю, відкритістю, тактовністю. Між очікуваннями членів подружжя та домаганнями існує різниця, однак вона невелика і суттєвого впливу на взаємодію в субсистемі подружжя не має, проте зменшує (у порівнянні із попередніми парами), хоч і в невеликій мірі, здатність сімей протистояти труднощам. Показник задоволеності шлюбом є досить високим. Рівень конфліктності – середній. Оптимальними стилями конфліктної взаємодії визнаються компроміс та угода.

Середній рівень готовності членів молодих шлюбних пар характеризується такими особливостями. Для взаємодії членів подружжя характерна деяка суперечність, що суттєво впливає на рівень конфліктності (середній і високий) та задоволеність шлюбом. Образ майбутньої родини партнери будували в уяві, однак він був досить віддаленим від реальності, відзначався певною стереотипністю. Усі члени подружжя основним мотивом укладення шлюбу назвали кохання, вони усвідомлювали відповідальність свого вибору, однак володіли недостатнім рівнем знань про сім'ю як соціальний інститут, досить скептично ставилися до потреби обмеження власної свободи, характеризувалися недостатньою обізнаністю щодо догляду та виховання дітей, однак певне уявлення мали.

Конфліктологічні знання мають такі характеристики: фрагментарність уявлень про конфлікт та його особливості, стереотипне ставлення до опонента в конфліктній взаємодії.

Спілкування даних подружніх пар характеризується інтенсивністю, інтимністю, однак відкритість, як правило, відсутня: наявність таємниці

члени подружжя пояснюють необхідністю певної загадковості в стосунках. Нерідко в спілкуванні пар даної групи трапляються комунікативні бар'єри – це неправильне розуміння метафор, спотворення значення слів та подвійний зв'язок. Очікування членів подружжя перевищують домагання, однак кількість сфер із їх помітною різницею обмежується двома – трьома. Основними стилями конфліктної поведінки є уникнення (у більшості випадків) та угода.

Мотивація молодих сімей низького рівня готовності до подолання конфліктів характеризується неусвідомленістю соціальних мотивів: основною визнається прокреативна функція, роль виховної та репродуктивної не заперечується, однак і високого значення не надається, обмеження власної свободи вважається недоцільним. Чіткого мисленого образу родини у більшості членів даних сімей не існувало: якщо основним мотивом укладення шлюбу вони називали кохання, то метою родинного життя – співіснування з дорогою людиною, яка на момент укладення шлюбу вже реалізовувалася. Ступінь задоволеності шлюбом даних сімей низький, а рівень конфліктності високий. Сімейна взаємодія відзначалася неузгодженістю

Рівень знань описується наступними ознаками: фрагментарність уявлень про конфлікт та його особливості, ставлення до названого феномена – однозначно негативне.

Стиль сімейної взаємодії характеризувався постійною боротьбою членів шлюбної пари за головування в сім'ї, орієнтацією обох членів подружжя на власні потреби. Спілкування відзначалося такими ознаками: ситуативність, відчуженість, невміння вислухати позицію іншого партнера, брак довіри, взаємної поваги, невисокий рівень культури діалогу, наявність значної кількості комунікативних бар'єрів, нестача умінь передбачати виникнення суперечностей, деструктивна форми поведінки в конфлікті: суперництво, конфронтація; можливість приниження почуття власної гідності партнера тощо. Нерідко члени подружжя в ході конфліктної взаємодії вдаються до психологічного насилля. Негативний психологічний клімат сім'ї спричинює неадекват-

ну форму реагування членів подружжя на наявний стан психологічної напруги – заміну сімейного спілкування поринанням у професійні проблеми, залучення третіх осіб з метою посилення власної позиції, зраду (уявну чи реальну), відхід від конфліктних ситуацій за допомогою алкоголю чи психотропних речовин тощо.

Подружньому життю молодих сімей найнижчого рівня притаманна відсутність стійкої мотивації. Найчастіше шлюб створюється або з вимушених обставин, або ж молоді люди, що створюють сім'ю, не усвідомлюють відповідальності свого вчинку, основним мотивом їхньої діяльності є наслідування. Необхідність обмеження власної свободи відкидається, що свідчить про низький ступінь інкорпорації членів подружжя у сім'ю.

Символічний досвід подружнього життя сімей даного рівня є мізерним: базується на спогадах родинного сценарію батьків, уривках розповідей інших, стереотипах, сформованих засобами масової інформації. Уявлення як про конфлікт, його функції і способи подолання спотворені.

Стиль сімейного спілкування – анархічний, позначений високою конфліктністю, мало не всі сфери сімейного життя мали ймовірний ризик наявності конфліктної взаємодії. Комунікативні інтеракції членів подружжя характеризуються відсутністю навичок ведення конструктивного діалогу, конфліктна поведінка – вибором деструктивної форми. Перебіг конфліктної взаємодії – надмірно емоційний, члени подружжя не вміють контролювати свою поведінку. Висока конфліктогенність спричинює формування переконання про неспроможність подальшого спільного сімейного життя, про неможливість характерологічної сумісності членів подружжя. Рівень очікувань членів шлюбних пар значно завищений.

Висновки до I розділу

Аналіз теоретичних положень дав змогу дійти таких висновків:

– молода сім'я – це перший початковий період життєдіяльності чоловіка й дружини (що можуть мати дітей дошкільного віку), сімейна активність яких характеризується формуванням подружності та батьківства. Соціально-педагогічні умови життєдіяльності сім'ї – це сукупність соціально-педагогічних взаємозв'язків, що зумовлюють внутрісімейні процеси й виявляють взаємозалежність сім'ї та соціального середовища;

– рушійною силою розвитку сім'ї є конфлікт, як вияв зіткнення суперечностей, пов'язаних із процесами подружньої адаптації, інтеграції; високий рівень прояву конфліктності детермінує сімейне неблагополуччя;

– основою процесу подолання конфліктів є управління ними засобами перевіреної педагогічної технології; подолання конфліктів є одним із конструктивних засобів врегулювання конфліктів, що передбачає спеціальну підготовку опонентів, а також наявність професійного медіатора; подолання конфліктів у молодій сім'ї – це соціально-педагогічна суб'єкт-суб'єктна взаємодія членів молодого подружжя (з можливим посередництвом соціального педагога), спрямована на узгодження позицій та вироблення стратегії конструктивної поведінки.

– готовність до подолання конфліктів – прояв особистості, що виражається у здатності членів молодого подружжя конструктивно вирішувати конфліктні ситуації і прогнозувати можливу появу протиріч у процесі співжиття; позитивне значення готовності членів молодих шлюбних пар до подолання конфліктів полягає в тому, що чоловік і жінка здобувають досвід вирішення конфліктної ситуації „мирним“ шляхом без застосування агресії, насилля. Структура готовності членів молодих подружніх пар до подолання конфліктів охоплює мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний, емоційно-вольовий і соціальний компоненти.

РОЗДІЛ II

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ У МОЛОДІЙ СІМ'І

2.1. Технологія організації соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї

Оскільки соціально-педагогічні умови подолання конфліктів у молодій сім'ї ми розглядаємо як обставини, особливості реальності, що суттєво впливають на процес життєдіяльності молодого родина, то проаналізувавши наукову літературу та дослідивши дійсний стан сучасних молодих сімей, робимо висновок: процес створення сім'ї, як правило, має стихійний характер.

Утворюючи шлюбну пару, члени подружжя мотивують свій вибір коханням, однак характеризуються відсутністю: соціальної зрілості; адекватних уявлень про специфіку сімейної активності, психологічні особливості свого шлюбного партнера; готовності прийняти родину обранця; здатності йти на поступки; уміння вирішувати конфліктні ситуації та врахування потреб й інтересів іншого члена подружньої пари; навичок вести домашнє господарство тощо. Тому актуальність проблеми подолання конфліктів у молодій сім'ї очевидна.

Пошук форм соціально-педагогічної допомоги молодим сім'ям, що сприяють подоланню подружніх конфліктів, здійснювався, на основі принципу широкого добровільного залучення молодих сімей до співпраці. Водночас ми спиралися на положення про те, що соціальна допомога повинна надаватися й тим, хто її потребує, однак не усвідомлює. Тому експериментальне дослідження проводилося на базі центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, дитячих дошкільних закладів, виробничих установ, закладів освіти III – IV рівнів акредитації. Аргументами такого вибору були: можливість систематичного вивчення особливостей молодого сім'ї з метою надання профілактичної допомоги чи корекції поведінки членів

подружжя, забезпечення науковості змісту консультацій, навчання методів аналізу конфліктної ситуації, проведення групових та індивідуальних сімейних консультацій.

Як показав аналіз наукової літератури та проведений нами експеримент, процес дослідження сім'ї є досить складним. Це зумовлено такими факторами: складністю сім'ї як соціальної та психолого-педагогічної системи, що охоплює велику кількість зв'язків, формування яких зумовлюється особистісними особливостями членів подружжя, соціальним оточенням, традиціями, соціально-економічними умовами; відсутністю інтегрованого підходу до проблеми трактування подружнього конфлікту; інтимністю багатьох подій, що відбуваються в сім'ї, їх динамічністю; упередженим ставленням молодих чоловіка та дружини до діяльності психолого-педагогічних центрів: побутування міфу про те, що подружні проблеми за межі родини не повинні виноситися.

Тому система вивчення й консультування молоді родини була побудована нами з урахуванням таких вимог як-от:

- інформація, отримана членами подружжя, мала рекомендаційний характер, була спрямована на: вироблення потреби перегляду власних підходів членів шлюбної пари до проблеми подолання конфліктів, формування мотивації щодо зміни стратегії поведінки в процесі перебігу конфлікту;

- метою спільної діяльності педагога та молодого подружжя була актуалізація потенційних можливостей (резервів) самої сім'ї;

- уся система профілактичних та корекційних дій ґрунтувалася на бажанні молодих чоловіка та дружини зміцнити шлюб, згуртувати сім'ю.

Зважаючи на вищезазначені вимоги, ми виходили з того, що діяльність, спрямована на створення соціально-педагогічних умов подолання подружніх конфліктів у молодій сім'ї, повинна передбачати такі етапи:

I-ий етап – аналіз реального стану конфліктності сучасної молоді родини. Основним методом даної стадії дослідження був констатувальний експеримент.

II-ий етап – творчо-перетворювальний (формувальний) експеримент, метою якого була розробка основних принципів дослідження, створення моделі організації соціально-педагогічних умов, котрі сприяли б подоланню конфліктів у молодій сім'ї, розробка анкети й опитувальників, обґрунтування методик діагностики взаємин, що склалися між членами молоді шлюбної пари, проведення спостереження, вимірювань, порівняння, реалізація методики соціально-педагогічної роботи.

III-ий етап – контрольний експеримент, суть якого полягала в перевірці ефективності застосованої методики соціально-педагогічної роботи.

Під констатувальним експериментом розумівся такий етап психолого-педагогічного дослідження, що спрямовувався на з'ясування характеристик та властивостей аналізованого явища. Логіка його проведення вимагала виділення наступних структурних одиниць даного етапу дослідження:

1. З'ясування основної ідеї експериментального дослідження. У нашому випадку вона детермінована гіпотезою наукової роботи.
2. Аналіз характеристик, властивостей сімейного конфлікту та стратегій його подолання; обґрунтування основних ознак та структури сучасної молоді сім'ї, критеріїв її вимірювання.
3. Проведення процедури діагностики молодих родин.
4. Створення експериментальної та контрольної груп.
5. Аналіз і синтез результатів I-го етапу дослідження, виведення узагальнень для подальшого дослідження та статистичної обробки.

У перебігу констатувального експерименту використовувалися такі методи накопичення фактичного матеріалу: анкетування, тестування, інтерв'ювання, опитувальник задоволеності шлюбом (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко), методики діагностики міжособистісних стосунків (Тест Т. Лірі, адаптований Н. Гришиною), методика ретроспективного аналізу біографій

(РАБ), техніка РОД (рольові очікування та домагання), розроблена А.Волковою та ін.), тест визначення рівня конфліктологічних знань.

Застосування даних методів сприяло вивченню уявлень членів молодих шлюбних пар про конфлікт, стилю й структури подружніх стосунків у сім'ях та їх особливостей, визначенню зони конфліктів досліджуваних родин, ступеня задоволення / незадоволення шлюбом на даному етапі розвитку молоді родини; обґрунтуванню відбору сімейних пар для створення експериментальної та контрольної груп.

Наступний етап – творчо-перетворювальний (формувальний) експеримент здійснювався за допомогою розвивальних та формувальних впливів на молоду сім'ю. Підґрунтям його реалізації була розроблена нами модель соціально-педагогічної роботи з молодією сім'єю щодо формування готовності до подолання конфліктів. Теоретична основа моделі ґрунтується на розумінні педагогічного управління конфліктом як свідомого цілеспрямованого впливу на процес конфлікту на всіх етапах його виникнення, розвитку та завершення, що забезпечує розв'язання соціально значущих завдань (Є. Тонков); на положенні про те, що подолання конфліктів у молодій сім'ї є соціально-педагогічною суб'єкт-суб'єктною взаємодією членів молодого подружжя (з можливим посередництвом соціального педагога), спрямованою на узгодження позицій опонентів конфлікту та вироблення стратегії конструктивної поведінки; на ідеї зумовленості гармонізації подружніх стосунків у молодій сім'ї необхідністю формування готовності членів молодого подружжя до діяльності щодо подолання конфліктних ситуацій; на концептуальному положенні про соціально-педагогічний підхід до соціальної роботи: сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків, активізація зусиль клієнтів на вирішення власних проблем (А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола).

Розроблена модель соціально-педагогічної роботи із молодією сім'єю передбачала систему дій щодо консультування членів молодих подружніх пар. Сутність її визначалася такими аспектами: мета консультування молодих

сім'ї полягає у формуванні готовності до подолання конфліктів; завданням її реалізації є забезпечення гуманізації стосунків подружньої пари; впровадження методики консультування молодих сімей, що формує мотивацію вибору конструктивних стратегій подолання конфліктів; популяризація позитивного іміджу сучасної молодої сім'ї; інтеграція діяльності інституцій соціалізації особистості з метою надання психолого-педагогічної допомоги молодим сім'ям; руйнування упередженого ставлення до професійного медіаторства. Вона складалася із взаємопов'язаних етапів, що передбачали організацію методичного семінару для учасників експерименту, створення координаційної групи, залучення соціальних інституцій, впровадження методики індивідуальних консультацій молодих сімейних пар та програми групових консультацій (додаток В). Отже, реалізація запропонованої моделі забезпечувала можливість формування теоретично виведених умов подолання конфліктів у молодій сім'ї.

Основною ознакою формувального експерименту було застосування конкретних заходів щодо вирішення досліджуваної проблеми. У структурі охоплено наступні фази:

- застосування гіпотетичних припущень, обґрунтування принципів консультативної допомоги молодим сім'ям, використання в роботі результатів I-го етапу дослідження;
- проведення групових консультацій відповідно до розробленої програми, планування та регламентування індивідуальних занять (сімейних і конкретних) із використанням методики врегулювання конфліктів;
- фіксація й аналіз якісних змін, що відбуваються в міжособистісній взаємодії членів молодого подружжя в результаті консультування, застосування методики корекції поведінки молодих чоловіка та дружини.

Цей етап досліджень дав змогу не лише виявити певні факти, що стосуються об'єкта дослідження, а й розкрити їх закономірності, механізми, динаміку розвитку молодої сім'ї, визначити можливості оптимізації процесу подолання конфліктів.

Дана фаза експерименту розглядалася нами як дослідна робота, спрямована на формування ефективних соціально-педагогічних умов, що сприятимуть становленню благополуччя у молодих родинах. При цьому ми виходили із припущення про те, що приклад батьківської сім'ї (у тому числі й позитивний) не завжди є достатнім досвідом для налагодження міжособистісних стосунків між чоловіком і дружиною в молодій родині, адже сім'ї, у яких виховувалися члени шлюбної молодої пари нерідко сповідають різні життєві принципи й правила.

Перебіг творчо-перетворювального експерименту супроводжувався використанням таких методів теоретичного дослідження: моделювання, абстрагування, аналіз і синтез. Вони спрямовані на створення теоретичних узагальнень, установлення й формування закономірностей процесу подолання конфліктів у молодій сім'ї.

Основною особливістю цієї частини експерименту було те, що молоде подружжя із об'єкта психолого-педагогічного впливу мусило перетворюватися на суб'єкт життєтворчості. Цьому сприяло використання таких форм та методів роботи: мозковий штурм, оцінювальні листки, семінари, сімейні угоди, уповільнений показ, рольові ігри, тренінги, дискусії, проведення сімейних свят, прес-конференцій тощо.

Систематичність, планомірність психолого-педагогічних впливів, що підпорядковуються меті дослідження та його принципам забезпечували формування навичок і звичок правильно орієнтованої поведінки членів подружньої пари в процесі співжиття, при виникненні непорозумінь, конфліктів: конституювання стійких позитивних настанов щодо шлюбного партнера; сприяння трансформації певних дій зі сфери розумового сприйняття у площину емоційних переживань, що зумовлювало їх стійкість.

Однак сім'я є динамічною системою: кожен із членів подружжя в тій чи іншій мірі розвиває особистісні якості, самовдосконалюється чи, навпаки, зазнає негативного впливу, деградує. Тому проблема корекції поведінки членів подружньої пари може виникнути на будь-якому етапі розвитку сім'ї.

Корекцію ми розглядаємо як різновид роз'яснювальної (експлікаційної) допомоги вихованцю з боку вихователя в конкретній діяльності з метою її регулювання, як допомогу в оволодінні мистецтвом самореабілітації, що стимулює самостійні пошуки нових можливостей самоздійснення, наближення до себе, до власної суті [238].

Проведення III-го етапу викликало необхідність розробки критеріїв оцінки результатів дослідно-експериментальної роботи. Одиницею вимірювання визнавався рівень готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів, критеріями оцінки якого були: наявність соціальних та комунікаційних мотивів, рівень знань про сімейний конфлікт, задоволеність подружнім життям, ступінь конфліктності молодих сімей, стиль конфліктної поведінки, узгодження сімейних цінностей членів подружніх пар.

Дослідницька діяльність здійснювалася на базі Національного аграрного університету, Голосіївського районного в м. Києві центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, дитячого дошкільного закладу № 1 відділу освіти Ємільчинської РДА (Житомирська область), ВАТ „Обухівське автотранспортне підприємство 13238“ (Київська область).

Генеральну вибірку склали молоді сім'ї м. Києва, м. Харкова, м. Жашкова (Черкаська область), м. Обухова (Київська область), смт Ємільчине (Житомирська область), с. Германівки, с. Григорівки (Обухівський район), с. Мокляків, с. Степанівки (Ємільчинський район). Загальна кількість респондентів становила 150 молодих сімей (300 осіб). Таким чином, у генеральній вибірці були представлені подружні пари великих міст, містечок і сіл України.

Як свідчить аналіз наукових джерел (Л. Шнейдер, Т. Андрєєва, С. Голод, В. Кравець, І. Пеша та ін.), сучасна сім'я переживає трансформаційні процеси, пов'язані зі зміною її функціональної сфери. Якщо традиційна (патріархальна) своєю головною функцією вважала господарсько-економічну, то в сучасній нуклеарній сім'ї на передній план виходить психотерапевтична, тобто функція, спрямована на емоційну підтримку членів родини. Тому можна говорити, що визначальною властивістю сучасної молодії

сім'ї є взаємодія членів шлюбної пари (подружність), яка є підґрунтям стабільності родини. Подружність, таким чином, оцінюється з позицій досягнення екзистенційного змісту буття родини і являє собою психологічні взаємостосунки між чоловіком та дружиною. Як слушно зауважує С. Голод: „Подружність могла сформуватися практично в результаті культурних зрушень, пов'язаних зі збільшенням цінностей особистості як індивідуальності (розширення вибіркової, інтернальної відповідальності, посилення самоконтролю за власною поведінкою і розповсюдження цих якостей на жінок унаслідок економічної і громадської емансипації)“ [62, 42].

Наявність процесів, що зумовлюють зміни в функціональній системі підтверджується і результатами нами проведеного опитування. Респондентам було запропоновано проранжувати за значущістю для сімейного життя 16 рис характеру людини. Як видно із таблиці 1 (117 с.), перші рангові місця жінки й чоловіки віддають відповідальності, чуйності, доброзичливості, делікатності. Той факт, що цілеспрямованість, упевненість і практичність чоловіки визнають пріоритетними, пов'язуємо із усвідомленням їхньої ролі постачальника, яка є надзвичайно важливою для першого періоду життєдіяльності сім'ї, пов'язаного з активним народженням дітей.

Таким чином, стабільність та задоволеність шлюбом – основні фактори, що визначають якість життєдіяльності сім'ї. Ці поняття, безумовно, взаємопов'язані, проте відрізняються за своєю суттю. Стабільність – визначення, використовуване при соціологічному підході, що означає непорушність шлюбу, тобто недопущення розлучення (К. Акопджанян, В. Солодніков, А. Харчев, А. Антонов, В. Медков та ін.). Однак ця характеристика не охоплює сімей, що живуть цивільним шлюбом, для яких не характерне поняття юридичного розірвання подружньої угоди. Та й одна лише відсутність розлучення не може бути переконливим свідченням позитивної динаміки сімейних процесів. Тому для психолого-педагогічного дослідження умов подолання конфліктів у молодій сім'ї оптимальним критерієм виміру якості шлюбу вважаємо задоволеність. Більшість учених визначають її як

Розподіл рангових місць

№ з/п	Риси характеру	Рангове місце	
		Чол.	Жін.
1.	Чуйність/доброзичливість	2.	2.
2.	Делікатність	6.	1.
3.	Цілеспрямованість	4.	10.
4.	Відповідальність	1.	4.
5.	Вірність	5.	6.
6.	Практичність	3.	9.
7.	Справедливість	7.	7.
8.	Комунікабельність	9.	5.
9.	Лагідність/ніжність	8.	3.
10.	Почуття гумору	13.	15.
11.	Стриманість	10.	11.
12.	Обережність	14.	13.
13.	Вразливість	12.	12.
14.	Ввічливість	11.	8.
15.	Педантичність	15.	14.
16.	Авантюризм	16.	16.

внутрішню суб'єктивну оцінку, ставлення членів подружжя до власного шлюбу. Так, С. Голод відмічає: „Задоволеність шлюбом, очевидно, складається як результат адекватної реалізації уявлення (образу) про сім'ю, що складається у свідомості людини під впливом зустрічі з різними подіями, які становлять її досвід (дійсний чи символічний) у даній сфері діяльності“ [15, 87]. А найважливішим із факторів, що зумовлюють максимальну задоволеність шлюбом, він вважає духовну адаптацію та автономність [64].

Задоволеність є більш прийнятним критерієм виміру сім'ї з двох причин:

- рівень конфліктності (високий, середній, низький, найнижчий) не може бути величиною дослідження з огляду на неможливість встановлення чіткої межі між конструктивним та деструктивним подружніми конфліктами;
- співставлення задоволеності шлюбом та конфліктності дають змогу робити висновок про характер конфліктної взаємодії;

- задоволеність шлюбом дає можливість встановлення суб'єктивної оцінки поведінки шлюбного партнера.

Вимірювання рівня задоволеності шлюбом ми здійснювали за методикою ОЗШ (опитувальник задоволеності шлюбом – В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко [266]). Даний текст-опитувальник призначений для експрес-діагностики ступеня задоволеності-незадоволеності шлюбом, а також міри збігу-розбіжності задоволеності шлюбом у конкретній подружній парі.

Опитувальник являє собою одновимірну шкалу, що складається із 24 тверджень, які охоплюють різні сфери життєдіяльності родини: сприйняття себе й партнера, думки, оцінки, настанови тощо. Кожному твердженню відповідає три варіанти відповіді: а) правильно; б) важко сказати, в) неправильно.

Респондент може набрати певну кількість балів у межах числового ряду від 0 до 48. Уся вісь підсумованих балів тесту розбивається на сім категорій: 0 – 16 – абсолютно неблагополучні, 17 – 22 – неблагополучні, 23 – 26 – швидше благополучні, 27 – 28 – перехідні, 29 – 32 – швидше благополучні, 33 – 38 – благополучні, 39 – 48 – абсолютно благополучні. Отже, застосування даної методики дало можливість виділити три типи сімей: благополучні, перехідні, неблагополучні (а також їх підвиди).

Використовуючи метод зіставлення шкали найменувань та одновимірної шкали тесту опитувальника ОЗШ, припустили ймовірність наявності зв'язку між конфліктністю та задоволеністю шлюбом. Шкала найменувань [25] – кожному із чотирьох варіантів відповідей на питання „Як часто відбуваються у вашій родині конфлікти?“ надається числове значення: „дуже часто“ – 4, „часто“ – 3, „рідко“ – 2, „інколи“ – 1. Результати порівняння (таблиця 2) дають можливість зробити висновок про ймовірність існування оберненого зв'язку між конфліктністю та задоволеністю шлюбом.

Визначення умов, що гармонізують подружню взаємодію, здійснювалося й шляхом застосування методу порівняння благополучних та неблагополучних родин, зокрема зіставлення матеріальної та духовної сфер

Таблиця 2.

Розподіл згрупованих частот у генеральній вибірці

№	Задоволеність шлюбом (бали)	Частота n_i	Частота конфліктів
1.	0 – 16	57	3 – 33,7%; 4 – 66,3%
2.	17 – 22	45	3 – 51,8%; 4 – 48,2%
3.	23 – 26	47	2 – 12,9%; 3 – 74,5%; 4 – 12,6%
4.	27 – 28	36	2 – 42,6%; 3 – 54,5%; 4 – 2,9%
5.	29 – 32	51	1 – 11,4%; 2 – 85,4%; 3 – 3,2%
6.	33 – 38	36	1 – 7%; 2 – 89,5%; 3 – 3,5%
7.	39 – 48	28	1 – 9,7%; 2 – 87,5%; 3 – 2,8%

життєдіяльності шлюбних пар. Такий спосіб дозволяв перевірити достовірність теоретичних висновків, конкретизувати знання про об'єкт дослідження, скласти узагальнену характеристику сімей різного рівня.

Таким чином, основна увага в ході експериментального дослідження зверталася на подолання конфліктних ситуацій у неблагополучних та перехідних типах молодих сімей.

Аналіз використання даних опитувальників дозволив дійти висновку про досить високу конфліктну активність членів молодих сімей. Так, відповідь часто та дуже часто дали 56% респондентів. Кількість опитаних, що визнали свій шлюб неблагополучним сягала 149 (майже половина опитаних), що є свідченням деструктивного вияву конфліктної взаємодії чоловіка й дружини.

Ставлення до конфлікту як до явища подружнього співжиття сучасні молоді сім'ї виявили стереотипне: 252 (84%) респонденти класифікують його як однозначно негативне. Опитані члени молодих сімей розкрили недостатній рівень знань про способи врегулювання сімейних конфліктів – понад 180 (60%) респондентів вважають, що конфлікти взагалі не піддаються врегулюванню, 75 (25%) можливим способом розв'язання складних проблем і протиріч вважають розлучення. 201 (67%) респондент у конфлікті вирішують питання про те, хто є винуватцем, головною метою визнають

власний „виграш“. Найпоширенішими стратегіями поведінки в подружніх конфліктах, за результатами дослідження, є суперництво та уникнення.

Більше 50% опитаних висловили упереджене ставлення до професійного медіаторства. Вони виявили глибоке переконання в тому, що сімейні проблеми не можуть бути предметом обговорення зі сторонньою людиною. Близько 30% респондентів засвідчили готовність до співпраці у сфері розв'язання складних конфліктних ситуацій із практичними психологами чи соціальними педагогами. Решта не змогла висловитися з цього питання, оскільки була не поінформована про діяльність соціальних та психологічних служб у їхній місцевості.

За результатами проведених опитувань нами були встановлені типові причини виникнення конфліктів у молодих сім'ях:

- для шлюбів, тривалість яких не перевищувала одного року – боротьба за головування в шлюбі, різнотлумачення правил та норм життєдіяльності молодої сім'ї, розбіжності в трактуванні мети співжиття, небажання одного члена шлюбної пари позбавлятися батьківської опіки, невміння конструктивно вирішувати проблеми, безпідставні ревності одного із подружньої діади тощо;
- для молодих пар, тривалість шлюбу яких не переважає п'яти років – протиріччя, зумовлене вибором між професійним становленням та опануванням батьківських ролей, неготовність до виконання батьківських ролей, розбіжність поглядів членів молодого подружжя щодо системи засобів виховання, намагання „перетягти“ сімейний сценарій батьківської родини у площину власної сім'ї, нерівномірний розподіл домашніх навантажень чоловіка та дружини, незадоволеність потреби у взаємній підтримці тощо;
- для сімей, подружній стаж яких сягає понад п'ять років – протиріччя між професійним становленням та виконанням подружніх ролей, розбіжності в поглядах щодо способу використання вільного часу, ставлення до участі членів прабатьківської сім'ї у вихованні дітей, надмірна

професійна зайнятість одного із членів подружньої пари, планування кількості дітей у шлюбі, надмірне опікування дитини одним із подружжя, невміння одного із членів сім'ї раціонально витратити кошти, надмірна увага до власної персони, нехтування потребами інших тощо.

Аналіз зазначених причин дав змогу визначити основні напрями соціально-педагогічного консультування молодих сімей щодо проблеми подолання конфліктів: для шлюбів, *тривалість яких не перевищувала одного року* – шляхи формування демократичного стилю сімейної взаємодії: гендерна рівність, розподіл сімейних ролей; мінімізація деструктивного впливу членів генетичних сімей; узгодження правил та норм життєдіяльності; формування просімейної мотивації, уміння конструктивно вирішувати проблеми; стратегії конструктивної поведінки в конфлікті; формування комунікативних, прогностичних, аналітичних умінь; причини безпідставних ревностей одного із подружньої діади; функції сім'ї тощо; для *молодих пар, тривалість шлюбу яких не переважає п'яти років* – подолання конфліктів, зумовлених суперечністю між професійним становленням та опануванням батьківських ролей; формування готовності до виконання батьківських ролей; узгодження поглядів щодо засобів виховання; вироблення сімейного сценарію; розподіл домашніх навантажень; значення сімейного спілкування; особливості сімейного спілкування; підкріплення позитивного образу шлюбного партнера тощо; для *сімей, подружній стаж яких сягає понад п'ять років* – розв'язання суперечностей між професійним становленням та виконанням подружніх ролей; використання вільного часу; участь членів генетичної сім'ї у вихованні дітей; надмірна професійна зайнятість одного із членів подружжя; планування кількості дітей у шлюбі; проблеми сімейного виховання; формування уміння раціонального використання матеріальних засобів сім'ї; права й обов'язки дітей тощо.

Дослідження мотиваційної сфери дало можливість зробити висновок про недостатню просімейну мотивацію членів молодих сімей. Опитані нами пари щойно одружених самотійно виділили такі цілі сімейного співжиття:

бажання жити разом, матеріальне благополуччя, народження дітей, задоволення власних потреб, приємне проведення часу разом, взаємна турбота, позбуття самотності, втеча від опіки батьків (таблиця 3).

Таблиця 3

Цілі сімейного співжиття

№ з/п	Цілі	Чоловіки (%)	Жінки (%)
1.	Бажання жити разом	54	58
2.	Матеріальне благополуччя	9	7
3.	Народження дітей	3	8
4.	Задоволення власних потреб	15	4
5.	Приємне проведення часу	10	5
6.	Взаємна турбота	7	10
7.	Позбуття самотності	2	3
8.	Втеча від батьків	—	5

Як видно із таблиці, більше половини респондентів метою сімейної активності визнають спільність життя, тобто, ймовірно, легітимізацію сексуальних стосунків. Однак даний мотив вичерпує свої можливості, оскільки з моменту укладення шлюбу поставлена мета вже є реалізованою. Усвідомлення потреби вироблення нової мети відсутнє, тому формуватиметься вона, як правило, стихійно, а процес первинної адаптації позначиться низкою конфліктів.

Отже, складається ситуація надмірної складності, що призводить не лише до зниження мотивації, а й ефективної діяльності. На нашу думку, саме ці умови стають причиною великої кількості розлучень молодих шлюбних пар, які припадають на перший рік сімейного життя. Тому соціально-педагогічна допомога сучасним молодим сім'ям особливо необхідна.

Із числа членів генеральної сукупності були сформовані експериментальна та контрольна групи. Кількість сімейних пар, що їх складала,

обчислювалася за формулою: $n = \sum_{i=1}^k f_i$, де k – кількість класів вибірки, f_i – частота [95, 65]. Згідно з даною формулою об'єм вибіркової сукупності дослідження (n) становив: $n = 36$. Відтак число сімей як контрольної, так і експериментальної груп дорівнювало 36.

Відібрані для дослідження молоді подружжя відповідали основним критеріям, які обґрунтовані вище – це молоді сім'ї, утворені в результаті першого шлюбу, подружній стаж не перевищував 10 років, більшість із родин мала дітей дошкільного віку.

Члени контрольної та експериментальної груп були представниками міста Києва, областей України: Київської, Житомирської, Черкаської, Харківської; обласних центрів: Одеси, Вінниці.

До контрольної групи увійшли пари з таким розподілом подружнього стажу (на початку експериментального дослідження): щойно одружені – 0, тривалість шлюбного життя до півроку – 3 (8,3%), сімейний стаж до одного року – 6 (16,7%), подружжя створене 2 – 3 роки тому – 8 (22,2%), тривалість шлюбу сягає 4 – 5 – 12 (33,3%), понад 5 років – 7 (19,5%) (додаток Г.1).

Експериментальну групу створили пари, шлюбний вік яких сягав: півроку – 4 подружжя (11,1%), до одного року – 8 сімейних пар (22,2%), 2 – 3 роки – 10 родин (27,8%), 4 – 5 років – 9 сімей (25%), понад 5 років – 5 шлюбних пар (13,9%).

Щодо форм шлюбу, яким поєднані члени подружжя, що складали контрольну та експериментальну групи, то вони розподілилися таким чином:

- офіційно зареєстрований шлюб – 61% (44: 22 сім'ї експериментальної та 22 контрольної груп);
- шлюб, укладений на основі контракту 5,6% (4: 3 сім'ї експериментальної та 1 контрольної груп);
- цивільний (юридично незареєстрований) шлюб 29,2% (21:10 і 11 відповідно);
- церковний шлюб 4,2% (3: 1 і 2 відповідно).

Вік членів шлюбних пар на початку експерименту коливався в межах 17,5 – 25 років у жінок та 20 – 29 років у чоловіків. Більша частина сімей-учасниць експерименту мала дітей – 84,7% (86,1% контрольної групи та 83,3% експериментальної), 15,3% (16,7% та 13,9% відповідно) – бездітні. Час появи дітей у досліджуваних молодих сім'ях не відзначався рівномірністю: так, у 5 (16,7%) сім'ях, що мають дітей, експериментальної групи й у 3 (10%) контрольної первісток з'явився уже менш, ніж за півроку після одруження, що дає можливість робити висновок про вимушеність шлюбу; у 2 (6,6%) родин експериментальної та 4 (13,3%) контрольної дитина народилася наприкінці першого року співжиття, через два роки після укладення шлюбу – у 10 (33,3%) експериментальної та 8 (26,7%) контрольної, через три роки – у 8 (26,7%) і 12 (40%) відповідно, і в 5 (16,7%) та 4 (13,3%) – через чотири. Якщо проаналізувати процес виконання сім'ями репродуктивної функції (без врахування шлюбних пар, що були створені в результаті вимушених обставин), то можна констатувати наявність певної тенденції до відстрочки появи первістка у молодій сім'ї: 77,05% сімей, що брали участь в експерименті, перенесли народження дитини на пізніший термін. Таке рішення пояснювалося низкою причин:

- бажанням завершити навчання у вузі (5,6%);
- тимчасовими матеріальними труднощами (40,3%);
- намаганням здобути професійний досвід, закласти підвалини майбутньої кар'єри (19,4%);
- відсутністю власного житла (16,7%);
- прагненням упевнитися у власній спроможності виконувати батьківську функцію (6,9%);
- бажанням продовжити час відносної свободи (8,3%);
- страхом за майбутнє дитини в нестабільному світі (2,8%).

Водночас означені членами подружніх пар причини відстрочки народження первістка свідчать про те, що репродуктивна і виховна функції, хоч і залишаються базовими, усе ж утрачають пріоритетне значення в життєдіяль-

ності сучасної молоді родини. Таким чином, можна вести мову про формування сім'ї нового типу на терені України – подружньої (С. Голод), основним підґрунтям якої є зв'язок між чоловіком та дружиною на основі довіри, прийняття іншої особистості, взаємоповаги.

Суттєве значення для процесу формування молоді родини має фактор наявності власного житла. Більше 87% опитаних нами членів подружжя висловили переконаність у тому, що новостворена сім'я повинна мешкати окремо від батьків. Свою думку вони обґрунтовували тим, що: по-перше, втручання батьків є дестабілізуючим фактором життєдіяльності молоді родини, по-друге, процес розподілу ролей затягується, оскільки немалою кількістю господарських, виховних, психотерапевтичних обов'язків перебирають на себе члени генетичної сім'ї. Дані висновки частково збігаються з теоретично обґрунтованими вище умовами благополучності молоді родини.

Серед сімей, що склали експериментальну групу, тільки 11 пар (30,5%) мали власне житло (будинок, квартиру), 15 (41,7%) родин винаймали (із них 6 – квартиру/приватний будинок; 9 – одну чи декілька кімнат; 7 сімей отримували від батьків кошти для сплати оренди житла), 10 (27,8%) сімей мешкали разом із генетичними сім'ями, при чому 7 із 10 – із батьками дружини. Основною причиною спільного проживання зі старшим поколінням члени експериментальної групи називали матеріальну скруту.

У контрольній групі кількість молодих родин, що мешкали у власному житлі, сягала 14 (38,9%), 13 (36,1) сімей – проживали у найманих, 9 (25%) – разом із батьками одного зі шлюбних партнерів (із них 2 періодично – то з генетичною сім'єю дружини, то з батьками чоловіка, 5 – з родиною дружини, 2 – чоловіка). Причина відсутності окремого помешкання така ж, як і в членів експериментальної групи.

Згідно з обґрунтованими критеріями виміру рівня готовності членів молодих шлюбних пар до діяльності щодо подолання конфліктів на констатувальному етапі експерименту нами були досліджені: рівень знань

членів подружжя про сімейний конфлікт, задоволеність шлюбом членів молодих подружніх пар, рівень конфліктності, стиль конфліктної поведінки, узгодження сімейних цінностей чоловіків та дружин, їх рольові очікування та домагання. Отримані дані виявилися такими: найвищий рівень знань виявили 2 пари (по одній із кожної групи); високий рівень знань продемонстрували 3 (8,3%) контрольної та 1 (2,8%) експериментальної груп; середній рівень мав більше числове значення – 19 (52,7%) контрольної та 7 (17%) експериментальної груп; низький – 11 (30,6%) контрольної та 23 (63,8%) експериментальної; найнижчий 2 (5,6%) і 4 (11%) відповідно.

Визначення числового значення задоволеності шлюбом молодої пари проводилось із врахуванням таких міркувань: оскільки показники дисперсій результатів відповідей вибірок жінок та чоловіків не мали значущої статистичної різниці (експериментальна група: до початку експерименту – дисперсія вибірки: жінок – 20,92; чоловіків – 20,07; стандартне відхилення – 4,57 і 4,48 відповідно; контрольна група: до початку експерименту – дисперсія вибірки: жінок – 47,08; чоловіків – 45,06; стандартне відхилення – 6,86 і 6,71 відповідно), то видова належність сім'ї визначалася за середнім арифметичним показників чоловіка та дружини.

Відповідно до середнього значення були виділені 7 категорій родин – контрольна група: абсолютно неблагополучні – 2; неблагополучні – 6 (16,7%); ймовірно неблагополучні – 5 (13,9%); перехідні – 10 (27,8%); ймовірно благополучні – 9 (25%); благополучні – 3 (8,3%); абсолютно благополучні – 1 (2,8%); експериментальна група: абсолютно неблагополучні – 4 (11,1%); неблагополучні – 15 (41,7%); ймовірно неблагополучні – 8 (22,2%); перехідні – 5 (13,9%); ймовірно благополучні – 2 (5,6%); благополучні – 1 (2,8%); абсолютно благополучні – 1 (2,8%) (додаток Г.2.).

У цілому кількість неблагополучних (усіх підвидів) становила 40 сімей, перехідних – 15; благополучних (усіх підвидів) – 15. Нерівномірність розподілу благополучних та неблагополучних сімей у групах пов'язана із об'єктивним фактором: небажанням більшості благополучних сімей брати

участь у формувальному етапі експерименту. Значна кількість неблагополучних подружніх пар свідчить про негативну оцінку власного шлюбу членами подружжя, а відтак і про не досить високу суб'єктивну оцінку поведінки шлюбного партнера.

Вимірювання рівня прояву конфліктності здійснювалося за одновимірною шкалою найменувань способом анкетування. Членам молодих подружніх пар пропонували вибрати одну із чотирьох можливих відповідей на питання: „Як часто у вашій сім'ї відбуваються конфлікти?": а) дуже часто (4 бали), б) часто (3 бали), в) рідко (2 бали), г) інколи (1 бал). Рівень прояву конфліктності молодих сімей виявився досить високим. Так, у контрольній групі лише 4 пари інколи конфліктують у сімейній взаємодії, 16 пар – рідко, 14 – часто. Наявність найвищого рівня конфліктності в контрольній групі визнали 2 сімейні пари. В експериментальній групі даний показник розподілився таким чином: відповідь „ інколи“ – дала 1 пара, рідко – 8 подружніх пар, часто – 23 молоді родини, дуже часто – 4 сім'ї. Отже, низький рівень конфліктності (показник г) характерний для 11,1% сімей контрольної та 2,8% експериментальної груп, середній (показник в) – для 44,4% контрольної та 22,2% експериментальної, високий (показник б) – для 38,9% контрольної та 63,9% експериментальної, найвищий (показник а) – 5,6% та 11,1% відповідно.

Ступінь задоволеності шлюбом ймовірно може мати обернений зв'язок із рівнем конфліктності сімейних пар контрольної та експериментальної груп: чим вищий рівень задоволеності, тим нижчий рівень конфліктності. Так, для абсолютно неблагополучних пар характерний найвищий рівень конфліктності, а для благополучних та абсолютно благополучних – низький та середній, що співпадає із показниками генеральної вибірки.

Дослідження стилю поведінки в конфлікті проводилося за методикою К. Томаса, адаптованою Н. Гришиною. Як видно із результатів констатувального дослідження, значна частина чоловіків (31,9%) та жінок (25%) віддавала перевагу такому стилю конфліктної взаємодії, як

суперництво. Застосування даного типу поведінки під час кризових ситуацій в подружній взаємодії спричинювало сімейну нестабільність, поглиблення деструктивного впливу конфлікту на кожного члена подружньої пари та сім'ю в цілому, унеможлиблювало прийняття компромісного вирішення проблеми – чоловік та дружина не могли домовитися, допомогу сторонніх застосовували тільки для посилення власного впливу на ситуацію.

Четверта частина чоловіків, що брали участь в експерименті, та понад 18% жінок використовували уникнення. Такий стиль поведінки в конфлікті сприяв його затягуванню, адже намагання уникати конфліктів не вирішує проблем, що накопичуються в процесі сімейної взаємодії, посилює їх негативний вплив, оскільки члени подружжя вдаються до демонстративного відходу від вирішення суперечностей, ігнорування інтенсивних стосунків, сприяє ескалації негативних емоцій, спричинює неможливість управління ситуацією.

Значна частина жіноцтва (понад 20%) та менша частка чоловіків (понад 12%) віддавали перевагу пристосуванню як домінуючому стилю конфліктної поведінки, що призводило до стихійного вирішення конфлікту, відсутності взаємної інформації про дійсне ставлення чоловіка та дружини до конфлікту, унеможлиблювало вирішення наріжних суперечливих питань.

Таким чином, 68,9% чоловіків та 63% жінок контрольної та експериментальної груп визнавали домінуючими деструктивні форми вирішення конфліктів, що давало можливість зробити висновок про відсутність знань про природу конфліктної взаємодії та навичок конструктивного вирішення сімейних суперечностей. Як правило, використання даних стилів поведінки в конфлікті супроводжується низьким рівнем оцінки подружньої задоволеності.

Компромід та співробітництво у подружній взаємодії використовували 31,1% чоловіків та 37% жінок, що сприяло відмові від конфронтації, раціональному аналізу причин конфлікту, максимально можливому задоволенню потреб обох членів подружньої пари, покращенню стосунків, прагненню до виконання погоджень, а отже, – зумовлювало стабілізацію

стосунків чоловіка та дружини. Як правило, такий стиль взаємодії використовували чоловіки, вік яких перевищував 23 роки та дружини, що досягали 20 – 21 року, подружжя взаємодія яких характеризувалася високим рівнем задоволеності шлюбом.

Дослідження узгодження сімейних цінностей членів подружньої пари проводилося із використанням методики „РОД“ (Рольові очікування та домагання в шлюбі), розроблену А. Волковою. Дана техніка дала можливість виявити сфери конфліктної взаємодії, зробити аналіз ієрархії сімейних цінностей членів подружжя, співвіднесення рольових очікувань та рольових домагань чоловіка та дружини, їхніх настанов на сімейне життя.

За результатами першого опитування, найбільш конфліктогенними сферами (різниця показників шкал сімейних цінностей чоловіка й дружини > 3 балів) виявилися господарсько-побутова та виховна, свідченням чого є як рангове місце за різницею показників шкал сімейних цінностей чоловіка та дружини, так і розбіжність між верхнім та нижнім межовими значеннями узгодження сімейних цінностей: перше рангове місце посіла господарсько-побутова сфера як у контрольній (50%: 18 подружніх пар; найменше значення – 4, найбільше – 6), так і в експериментальній (91,7%: 33 сім'ї; 4 і 9 відповідно) групах. Збільшення верхньої межі показника узгодження подружніх цінностей в експериментальній групі та відсотка сімей, діяльність яких визначається високою конфліктною ймовірністю у царині рольових взаємин, пов'язане із переважанням сімей неблагополучного типу. Друге рангове місце посіла виховна функція (47,2%: 17 подружніх пар; найменше значення – 4, найбільше – 7 – контрольна група; 86,1%: 31 подружня пара; найменше значення – 4, найбільше – 9 – експериментальна).

Висока конфліктогенність даних сфер підтверджує значимість теоретично виведеної умови подолання конфліктів – готовності до подолання конфліктів. Саме її відсутність спричинила високу різницю між показниками очікувань та домагань членів подружжя. Порівняльний аналіз подружніх очікувань представників благополучних (абсолютно благополучних, благопо-

лучних, ймовірно благополучних) та неблагополучних (абсолютно неблагополучних, неблагополучних, ймовірно неблагополучних) дав змогу зробити висновок про те, що різниця між очікуваннями та домаганнями чоловіка й дружини у благополучних парах дорівнювала нулю у 4 із 18 сімей та не перевищувала одиниці у решті. Таким чином, можна говорити про високу просімейну мотивацію членів благополучних шлюбних пар, що є наслідком наявності готовності до подолання конфліктів: можливості адекватно оцінювати власні домагання й вимоги щодо іншого члена шлюбної пари – наявність взаємної високої вимогливості, присутності відповідальності за власні дії та долю шлюбного партнера, за виховання і догляд дітей, усвідомлення необхідності обмеження власної свободи тощо.

До того ж, переважна більшість сімей високо оцінила значущість господарсько-побутової сфери: 5 жінок та 2 чоловіки у межах 15 – 16 балів (за 18-бальною системою), відповідно 9 і 11 – у діапазоні 12 – 14 балів, 3 і 5 – у межах 10 – 11 балів, лише одна жінка – 8 балами. Виховна ж функція отримала дещо вищі оцінки: у межах 15 – 18 балів – 8 жінок та 6 чоловіків, 12 – 14 балів – 8 жінок та 7 чоловіків, 10 – 11 балів – відповідно 1 і 4, лише 1 чоловік та 1 жінка виставили результат 9 балів. Такий факт пояснюється специфікою життєдіяльності молодого подружжя, суть якої полягає: в опануванні соціальних ролей господаря / господині, відповідального за догляд дитини; відносно невеликій матеріальній забезпеченості молодих сімей, члени подружжя якої (у переважній більшості) ще не досягли високого кваліфікаційного рівня.

Цікавим із цього огляду було дослідження розподілу участі в домашньому господарстві чоловіків та жінок. Членам молодих подружніх пар було запропоновано оцінити у відсотках внесок у домашню роботу свого шлюбного партнера. За результатами опитування було складено таблицю (додаток 3.1.). Аналіз даних виявив: для благополучних подружніх пар характерна участь чоловіків у домашньому господарстві, що дорівнює відсотковому показнику не меншому, ніж 40%. У досліджуваних групах розподілялося госпо-

дарське навантаження таким чином (на констатувальному етапі експерименту): 69,4% дружин експериментальної групи мала навантаження понад 60%, а 22,2% жінок майже всю домашню роботу виконували власноруч.

Якщо порівняти зазначені результати із оцінками, які давали дружини чоловікам, то чоловіки, участь яких у виконанні домашніх обов'язків вимірюється більше 60%, становлять 11,1%. Порівняльний аналіз участі чоловіків та жінок у домашній роботі наводить на висновок про те, що для неблагополучних шлюбних пар характерне надмірне завантаження дружин, поняття рівноправності має винятково декларативний характер або ж свідомо заперечується одним із членів подружжя. Потрібно зазначити, що для більшості сільських родин не характерне поєднання незадоволеності шлюбом дружини із низькою часткою участі чоловіків у домашньому господарстві, що пов'язано зі стереотипним сприйняттям ролі чоловіка та дружини членами шлюбних пар.

Показники контрольної групи дещо відрізнялися, що, власне, було прогнозованим, оскільки співвіднесення благополучних та неблагополучних сімей у контрольній та експериментальній групах було неоднаковим. Так, число родин, у яких порівняно навпіл розділялися господарські обов'язки становило 18 (50%), причому жінки вище оцінили участь чоловіків, ніж їхні шлюбні партнери. Більшу частину домашніх обов'язків виконували дружини (за їхнім же переконанням) у 9 випадках (25%), майже всю домашню роботу – у 7 (19,5%). Участь чоловіків у сімейному господарстві, характерна для благополучних пар, була такою ж, як і в експериментальній групі, – не менше 40%.

Третє рангове місце у контрольній та експериментальній групі не співпало: представники першої на третю позицію розмістили інтимно-сексуальну сферу: 11 сімей (30,6%) виявили конфліктність у даній сфері. До того ж лише у трьох парах різниця оцінок сягала 5 балів, у решти – лише чотирьох, що дає можливість зробити припущення: конфліктність у даній сфері ймовірно має вторинну природу: спричинена наслідком розбіжностей в інших сферах подружньої взаємодії.

Сім'ї експериментальної групи третє рангове місце закріпили за сферою соціальної активності. 26 сімей (72,2%) характеризувалися ймовірною конфліктністю у даній сфері родинної життєдіяльності. Узгодження сімейних цінностей (різниця оцінок чоловіка й дружини) виявилось у межах від 4 до 9 балів. Найнижчий показник (4) узгодженості мали 7 пар, 5 балів – 8 сімей, 6 балів – 7 родин, 7 балів – 3 подружжя, 9 балів – одна сім'я. Високий рівень ймовірної конфліктності вищезазначених пар свідчить про невідповідність очікувань та домагань членів подружжя, а отже, про певну стереотипність як із боку чоловіків, так і жінок. Значущість даної сфери члени подружніх діад визначили по-різному: 11 чоловіків та 6 жінок – від 15 до 18 балів, 12 – 14 балів – 10 чоловіків та 9 жінок; 10 – 11 балів – 7 чоловіків та 9 жінок; 7 – 9 балів – 6 чоловіків і 10 жінок; 6 балів – 1 чоловік і 2 жінки; 3 бали – 1 чоловік.

Переважає більшість чоловіків (78% експериментальної групи) вище оцінила власну здатність і доцільність професійного зростання. Один із респондентів взагалі відмовив дружині у праві на професійну реалізацію, проте й свої можливості оцінив невисоко – 3 балами. Досить велика кількість жінок на початку експерименту була переконана в тому, що дружини мають однакові можливості з чоловіками – 19 (52,8%), 11 (30,6%) жінок вище оцінили професійну орієнтацію чоловіків і лише 6 (16,6%) – визнали вищою власну спроможність до соціальної самореалізації. Таким чином, і гендерна саморегуляція має неабияке значення для врегулювання конфліктів у молодій сім'ї.

Четверте рангове місце за рівнем конфліктності в обох групах займала емоційно-психотерапевтична сфера. Лише у 9 пар контрольної групи виявилися конфліктогенні зони у даній сфері. Найвищий і найнижчий показники узгодження сімейних цінностей – 4 – 6, при чому тільки одне подружжя на початку експерименту мало найвище значення конфліктності.

Вищий рівень конфліктної взаємодії у даній сфері виявили представники експериментальної групи: ймовірно, конфліктністю характеризувалися стосунки 24 подружніх пар, максимальний та мінімальний показники відпо-

відно 8 та 4. Найвищий рівень виявили 6 молодих родин, узгодження сімейних цінностей 6 балів – 7 сімей, 5 балів – 8 пар, 4 – 3 подружжя.

Четверте рангове місце за рівнем конфліктності в обох групах засвідчує помітну важливість емоційно-психотерапевтичної функції в життєдіяльності молоді сім'ї, окрім того, досить високо оцінили дану сферу як чоловіки, так і жінки експериментальної групи: 9 (25%) і 11 (30,6%) відповідно поставили найвищі бали – 15 – 18, 13 (36,1%) і 9 (25%) – 12 – 14 балів, 7 (19,4%) чоловіків і 4 (11,1%) жінки – 10 – 11 балів, 5 (13,9%) чоловіків і 5 (13,9%) жінок – 9 балів, 1 (2,8%) чоловік та 1 (2,8%) жінка – 8 балів, 7 балів – 1 (2,8%) і 3 (8,3%) відповідно, 6 балів – 3 (8,3%) жінки. Аналіз наведеного ряду оцінок дає можливість зробити висновок про те, що вище, ніж середнім балом, оцінили дану функцію 22 чоловіки і 20 жінок, що становить більше половини даної групи. Це підтверджує наявність процесу зміни значущості сімейних функцій у сучасній молодій сім'ї.

Одностайність виявили учасники контрольної та експериментальної груп щодо визначення рангового місця особистісної сфери – п'яте. Лише 8 (22,2%) родин контрольної групи мали ймовірну конфліктність у цій царині. Кількість родин експериментальної групи була вищою – 20 (55,6%), однак у порівнянні з іншими сферами – невеликою. Зменшується й діапазон значень між найвищим та найнижчим показниками – у першій він становить проміжок від 4 до 5, а в другій групі – від 4 до 6. Число сімей із високим показником (5 балів) у контрольній групі становить – 1, а в експериментальній (6 балів) – 1 родина, 5 балів – 6 сімей. Невисокий рівень конфліктності в даній групі засвідчує безпідставність існування в соціумі міфу про тотальну несумісність характерів членів молодих сімей (саме ця причина вказується більшістю пар, що розлучаються).

Невисоку конфліктогенність мала сфера зовнішньої привабливості членів подружніх пар: учасники контрольної групи визначили їй останнє місце за рівнем суперечностей, а в експериментальній групі вона посіла передостаннє рангове місце. Це пояснюється особливостями подружніх стосунків

саме українських сімей, підґрунтям яких є кардоцентризм, відтак конфліктогенними факторами в українських молодих сім'ях (принаймні в більшості з них) ймовірніше можуть бути моральні та духовні особливості шлюбного партнера.

Останнє рангове місце за рівнем конфліктності в експериментальній групі посідає інтимно-сексуальна сфера: лише в 10 подружніх парах виявилися суперечності. Однак відносна відсутність значних суперечностей в даних стосунках не забезпечила високого рівня сімейної благополучності представникам даної групи, що ще раз підтвердило зазначену тезу про ймовірність вищої конфліктогенності аксіологічних факторів подружньої взаємодії.

На основі обґрунтованих критеріїв виміру молодих сімей (рівень знань про сімейний конфлікт, задоволення шлюбом, рівень конфліктності, стиль конфліктної взаємодії, узгодження очікувань і домагань, стиль сімейного співжиття) виділені рівні готовності родин до подолання конфліктів (додаток Е.2.). Аналіз зазначених параметрів дав можливість визначити рівень готовності членів молодих подружніх пар контрольної та експериментальної груп до подолання конфліктів на констатувальному етапі. Так, для контрольної групи був характерний наступний розподіл – найвищий рівень – 5,6%; високий – 25%, середній – 47,2%; низький – 22,2%; найнижчий – 0%. Співвідношення рівнів готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів у експериментальній групі виявилось таким: найвищий рівень – 0%; високий – 0%; середній – 16,7%; низький – 72,2%; найнижчий – 11,1% (додаток Д.2.).

Розробивши на основі отриманих емпіричних даних характеристики подружніх пар різних рівнів, ми здійснили порівняльний аналіз сімей найвищого та високого рівнів із родинами низького та найнижчого. Зіставлення дало можливість встановити такі відмінності:

- особистісні:

- для чоловіків та дружин, що становили *найвищий та високий* рівень притаманною була психологічна сумісність: можливість уз-годження характерів та темпераментів; просімейна мотивація: сім'я, ро-динне благополуччя, кохання, взаємна повага, діти – становлять верхівку ієрархії цінностей; взаєморозуміння, взаємна поступливість, високий рівень емпатії; належний рівень комунікативних умінь, висока загальна культура поєднання фізичної та духовної інтимності тощо;

- члени подружжя низького та найнижчого рівнів благополучності ха-рактеризувалися високим ступенем егоцентризму, невмінням оцінити ситуа-цію з позицій шлюбного партнера, небажанням обмежувати власну свободу, відсутністю комунікативних умінь, стереотипністю сприйняття шлюбного партнера;

- соціально-педагогічні:

- серйозне ставлення до процесу формування родини, прагнення розширити сферу взаємних цінностей, усвідомлення відповідальності за життя, вчинки членів усієї родини, уміння застосування конструктивних форм поведінки в конфліктній ситуації, адекватне реагування на їх появу, готовність до народження і виховання дитини: прагнення нагромадити максимально можливу кількість знань про специфіку фізіологічного та психологічного становлення дитини, набуття символічного досвіду про догляд немовляти, – якості чоловіка й дружини високого та найвищого рівнів;

- неусвідомлення сутності природи подружнього життя; відсутність умінь та навичок ведення домашнього господарства, брак знань про сімейний конфлікт, нестача вмінь та навичок його подолання, нерозуміння відпо-відальності за виконання сімейних функцій, брак усвідомлення значущості появи дитини, нерозуміння вагомості сімейного виховання для подальшого становлення особистостей нащадків тощо – основні характеристики членів подружжя низького та найнижчого рівнів;

- зв'язки із найближчим оточенням: генетичні сім'ї членів подружжя високого та найвищого рівнів, як правило, схвально ставляться до шлюбного вибору дітей (89%), тоді як цей же показник для сімей низького та найнижчого рівнів благополуччя становить 10% (обидві генетичні сім'ї ставляться позитивно); чоловіки та жінки високого та найвищого рівнів, зазвичай, мають спільне коло друзів, представники низьких рівнів, як правило, не розділяють дружніх почуттів до близьких свого шлюбного партнера, будь-який негативний вплив поглиблює дисгармонію в системі чоловік – дружина.

Характеристика рівнів конфліктологічної готовності молодих сімей, порівняльний аналіз особливостей родин високих та низьких рівнів дають можливість виявити основні фактори виникнення конфліктів у молодій родині. До конфліктогенних об'єктивних можна віднести: орієнтацію на пропаганду ідеалу людини вільної, що прагне лише власної самореалізації; відмінність духовних і соціальних цінностей чоловіка та дружини; невміння узгодити традиції культур, носіями яких є члени подружжя; втручання батьків, що не схвалюють шлюбний вибір нащадка, у стосунки молодого подружжя; нерівномірний розподіл господарсько-побутових обов'язків.

Суб'єктивними чинниками, що породжують конфлікти у молодій сім'ї, можна вважати: соціальну незрілість членів молодого подружжя: нездатність самостійно створити матеріальну базу для розвитку сім'ї, нерозуміння особливостей сімейної життєдіяльності; відмінність ідеальних образів сучасної молодої сім'ї, сформованих в уяві чоловіка й дружини; прагнення одного чи обох членів подружжя до одноосібного лідерства в родині; відсутність комунікативних умінь: слухати, сприймати і розуміти співрозмовника; низький рівень загальної культури членів подружжя; нерозуміння важливості сімейного спілкування; гедоністичне ставлення одного чи обох членів подружжя до сімейного життя; невміння конструктивно поводитися в конфліктній ситуації; різні погляди на принципи виховання дітей; небажання одного із родини брати участь у вихованні дітей; невміння поєднувати соціальні (професійні) та родинні ролі.

Проаналізовані процеси життєдіяльності сімей, члени подружжя яких серед причин виникнення конфліктів називали зраду та схильність одного із членів подружжя до вживання алкогольних напоїв, дали змогу встановити вторинність даних факторів. Зокрема виявлено, що нерідко згадані форми поведінки пов'язані з тим, що один із членів подружжя вважає можливим такий спосіб виходу із конфліктної ситуації, або ж вони зумовлені загальним психологічним кліматом молодій родині: надмірним критицизмом шлюбного партнера, постійним пригніченням його почуття власної гідності, спричинені прагненням іншого із подружньої діади до одноосібного лідерства, способом уникнення розв'язання конфліктної ситуації, реакцією на відсутність бажання шлюбного партнера самовдосконалюватися, займатися підвищенням культурного рівня. Для подружніх пар, представлених в експериментальній групі, факти фізичного насилля, хронічного алкоголізму та наркоманії характерними не були.

Досліджені причини появи конфліктів у молодій родині, порівняльний аналіз шлюбних пар п'яти рівнів конфліктологічної готовності дають змогу підтвердити впливовість теоретично виведених умов подолання конфліктів у молодих сім'ях.

2.2. Реалізація соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї

Оскільки готовність членів молодих сімей до подолання конфліктів формується як результат цілеспрямованої підготовки, вважаємо за доцільне проаналізувати шляхи здійснення підготовки членів молодих шлюбних пар до діяльності щодо подолання конфліктів та реалізації соціально-педагогічних умов, що її детермінують.

У системі соціальної педагогіки значне місце відводиться питанню соціально-педагогічної роботи із молодю сім'єю. Її суть полягає у забезпеченні соціальної профілактики сімейного неблагополуччя; наданні соціальної допомоги з метою реалізації концепції державної сімейної політики.

Під соціально-педагогічною роботою із молодю сім'єю розуміють систему взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямовану на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширенні її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу [222]. Метою соціальної роботи з сім'єю є соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності.

Відтак, формування готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів у молодій сім'ї ми розглядаємо як різновид соціальної роботи із молодю сім'єю, суть якої полягає у наданні психолого-педагогічної, інформативно-консультативної допомоги з метою гармонізації сімейних стосунків.

Однією із ефективних форм роботи із молодю сім'єю більшість науковців (О. Бодальов, В. Столін, Г. Батищева, З. Зайцева, Л. Коваль,

С. Хлебик, І. Трубавіна, В. Сатир та ін.) вважають консультування. Воно розглядається як вид соціальної роботи, втручання, у перебігу якого соціальний працівник допомагає клієнту вивчити, зрозуміти існування проблеми або мети і розглянути різні відповіді, які можуть бути дані для рішення [238]. Консультування є своєрідною системою застосування різноманітних методів і прийомів, здійснення низки взаємозумовлених впливів на поведінку членів сім'ї, що відбуваються у межах певних форм соціально-педагогічної роботи з родиною. Останні трактуємо як варіанти організації консультативного процесу, його композиційну будову.

На думку І. Трубавіної, консультування необхідне при таких видах роботи: обслуговування сім'ї (коли розв'язуються поточні проблеми благополучної родини); супровід (коли розв'язуються складні проблеми неблагополучної чи прийомної сім'ї, коли родина вчиться долати труднощі, що не піддаються її самостійному вирішенню); реабілітація (коли сім'я, яка знаходиться в кризі з приводу різних причин, не в змозі адекватно оцінити свої проблеми, її необхідно „наштовхувати“ на шляхи розв'язання проблем); профілактика сімейних негараздів, негативних явищ, неблагополуччя (коли сім'я є благополучною, однак не готується до виконання завдань наступного свого розвитку, не знає про них та можливі проблеми) [238]. Таким чином, сімейне консультування розглядалося нами як можлива форма організації підготовки членів молодих шлюбних пар до діяльності щодо подолання подружніх конфліктів.

Типологія форм соціально-педагогічної роботи із сім'єю зумовлюється: об'єктом – сімейні, індивідуальні, групові (І. Трубавіна), завданням – лекційні та семінарські заняття для учнів, студентів, молодих батьків, різних типів неблагополучних родин; консультпункти, кабінети індивідуального консультування; навчально-консультативні пункти при рагсах; клуби для дівчат, молодих жінок; клуби молодої сім'ї; школи батьківської підтримки, школи молодої матері; консультативні пункти для батьків; навчально-консультативні пункти для сімей, у яких виховуються діти з обмеженими

фізичними можливостями; рекламно-інформаційні кампанії в співпраці зі ЗМІ; благодійні акції; проведення соціально-психологічних тренінгів; сімейні (родинні) свята (А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола); батьківські вітальні при дитячих дошкільних закладах; сімейні світлиці на базі профспілкових організацій промислових підприємств; школи сімейного життя при вузівських соціально-психологічних центрах; консультаційні пункти в сімейних гуртожитках тощо.

Розглядаючи вищезазначену підготовку як педагогічний процес, окреслюючи її мету (гармонізація сімейних стосунків), беручи до уваги структуру готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів ми розробили модель соціально-педагогічної роботи із молодого сім'єю щодо формування готовності членів молодих подружніх пар до подолання конфліктів (додаток Б). Зазначений вид соціально-педагогічної діяльності здійснювався шляхом реалізації взаємозв'язаних послідовних етапів.

Перший передбачав організаційно-педагогічну діяльність щодо залучення державних та виробничих організацій до соціально-педагогічної роботи із молодим сім'єю. Зважаючи на те, що в Україні дедалі більшого поширення набувають центри соціальної служби для дітей, сім'ї та молоді (І. Зверева, Н. Лавриченко, З. Зайцева, І. Трубавіна та ін.), координаційні групи створювалися на їх основі. Це дало можливість залучити до діяльності професійних соціальних педагогів та практичних психологів, організувати навчально-методичні семінари. До соціально-педагогічної діяльності також були залучені дитячі дошкільні заклади, промислові підприємства, ЖЕУ (консультаційні пункти за місцем проживання – ЦССДСМ), що сприяло інтеграції зусиль різноманітних організацій у наданні соціальної допомоги молодій сім'ї, популяризації діяльності ЦССДСМ, руйнуванню упередженого ставлення членів молодих сімей до діяльності соціальних педагогів та практичних психологів. На цьому ж етапі здійснювалася діагностика соціально-педагогічних умов виникнення конфліктів у молодій сім'ї.

Другий етап передбачав створення консультаційних пунктів, клубів молодих сімей, сімейних світлиць на виробництві при профспілкових організаціях, батьківських віталень у дитячих дошкільних закладах, охоплення соціально-педагогічною роботою молодих сімей за місцем проживання (консультаційні пункти при ЖЕУ, сімейних гуртожитках тощо). На цій же стадії проводився аналіз форм і методів соціально-педагогічної роботи із молодію сім'єю, здійснювалася діяльність щодо формування готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів: проводилися групові консультації за розробленою нами програмою (усього 10 занять тривалістю 2 години кожне), дискусії, тренінги, здійснювалися індивідуальні консультації для молодих подружніх пар за планами, розробленими для кожної сім'ї.

Метою реалізації програми групових консультацій було поглиблення знань членів молодого подружжя про сім'ю, функції чоловіка й дружини, подружні конфлікти та технології їх подолання. Її впровадження забезпечувало підвищення когнітивного рівня готовності членів молодих сімей. Тематика групових консультацій спрямовувалася на розкриття можливостей саморозвитку, самовдосконалення, самовідновлення сім'ї. Групові консультації здійснювалися у формі лекцій, тренінгів, дискусій, „прес-конференцій“, рольових ігор, бесід, аналізу конфліктних ситуацій тощо.

Цілями даного етапу були: створення позитивної мотиваційної сфери членів молодих сімей щодо співпраці із соціальними педагогами (вихователями, практичними психологами тощо), формування системи знань про конфлікт та конфліктологічних умінь і навичок, забезпечення творчого перенесення отриманих знань на площину взаємодії конкретної сімейної пари.

На третьому етапі визначався рівень готовності членів молодих подружніх пар до подолання конфліктів, ступінь усвідомленості природи конфліктів та методів їх подолання і попередження, здійснювався аналіз результатів соціально-педагогічного впливу, розроблялися методичні рекомендації щодо консультування молодих сімей.

Проведений нами формувальний експеримент дав змогу зробити висновок про те, що ефективними формами організації роботи, спрямованої на подолання високої деструктивної конфліктності молодого сім'ї, виявилися: батьківська вітальня для членів молодих подружніх пар, чиї діти відвідують дитячий дошкільний заклад, консультпункти при ЖЕУ за місцем проживання членів молодих подружніх пар, сімейна світлиця при профспілковій організації промислового підприємства, школи молодих сімей у гуртожитках.

Метою створення батьківської вітальні при дитячому дошкільному закладі було надання комплексної інформації членам молодих сімей про специфіку перебігу соціально-психологічних процесів у молодій родині; зумовленість подружнього конфлікту; функції, які він виконує; можливі шляхи його подолання; комунікативну сферу сім'ї; можливість створення оптимальних стосунків у родині для процесу соціалізації дитини; систему принципів виховання дитини в сім'ї; вирішення конфліктів між батьками та дітьми; налагодження стосунків із найближчим оточенням, значення впливу мікрофакторів на процес формування особистості, сприяння формуванню позитивного іміджу сімейного життя тощо. Структура батьківської вітальні охоплювала діяльність соціальних педагогів, методиста дитячого дошкільного закладу, вихователів, батьківського комітету, окремих молодих сімей.

Необхідною умовою ефективного функціонування батьківської вітальні є наявність плану роботи, що сприяє дотриманню принципу систематичності та науковості консультування молодих сімей. Перспективний план був складений відповідно до програми групових консультацій та методики індивідуального консультування, обговорювався на засіданнях батьківського комітету та груповій нараді учасників експериментальної групи.

Подібний план роботи складався соціальними працівниками й для діяльності сімейної світлиці та школи молодих сімей. Діяльність консультпункту за місцем проживання передбачала залучення молодих сімей до групових консультацій, що проводилися на базі дошкільних дитячих закладів чи виробництвах; індивідуальні консультації планувалися на

підґрунті конкретної домовленості соціальних педагогів та членів молодих сімей.

У перебігу експериментального дослідження використовувалися методи опитування, анкетування, інтерв'ювання, групового та індивідуального консультування, дискусії, творчих робіт (виставка виробів, створених руками дітей і батьків, „Сімейний портрет“ (самопрезентація сім'ї), фотовиставок: „Літня відпустка“, „Родинне дозвілля“), аналізу художніх текстів, рольових ігор, соціально-психологічних тренінгів тощо.

Діяльність консультпунктів, сімейної світлиці, школи молодих сімей була етапною: перша стадія передбачала проведення тематичних лекцій: „Молода сім'я в сучасному суспільстві“, „Виховання без крику й паска“, „Чи можливе подружнє життя без конфліктів?“, друга – групових дискусій: „Незареєстрований шлюб – втеча від відповідальності?“, „Розподіл влади в сім'ї: демократія чи стереотипи“, „Генетична родина та молода сім'я“; третя – індивідуальних та групових консультацій молодих сімейних пар, тренінгів сімейного спілкування, конструктивних суперечок.

Основними завданнями застосування даних форм роботи із молодими сім'ями були: сприяння формуванню просімейної мотивації обох членів подружньої пари, узгодженню очікувань та домагань чоловіка й дружини, усвідомленню значущості цінності сім'ї в житті людини; становлення мотиваційної сфери саморозвитку, саморозвиток кожного зі шлюбної пари, активізація бажання удосконалювати засоби виховного впливу на дітей, поглиблення знань про методи формування батьківського авторитету, оптимізація сфери спілкування батьків та дітей, розуміння негативного впливу хронічних подружніх конфліктів на життєдіяльність дітей та дорослих родини тощо.

Індивідуальні консультації проводилися за розробленою нами методикою, що передбачала реалізацію 5 послідовних етапів:

- усвідомлення причин і факторів, що зумовлюють появу конфліктів;

- аналіз недоліків конфліктної взаємодії; формування комунікативних та аналітичних навичок; вироблення правил конфліктної взаємодії;
- посилення позитивної просімейної мотивації;
- закріплення навичок конструктивної конфліктної взаємодії;
- узгодження ціннісної ієрархії сім'ї та вироблення перспективної мети сімейного співжиття.

Вибираючи систему методів впливу на членів молодої шлюбної пари, ми керувалися положеннями про те, що: структура особистості складається із трьох субстанцій: фізичної, духовної та соціальної (Д. Джеймс); провідною особливістю характеристики людини є її спрямованість (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, В. М'ясищев, Б. Ананьєв, А. Прангішвілі). Під спрямованістю розуміється сукупність стійких відносно незалежних від наявних ситуацій мотивів, що зорієнтовують діяльність особистості. Це настанови, що стають властивостями особистості й виявляються у таких формах як потяг, бажання, прагнення, інтерес, схильність, ідеал, світогляд, переконання. Причому в основі всіх форм спрямованості особистості лежать мотиви діяльності [139].

Виходячи із даних положень, ми припускали, що формування спільної мотиваційної сфери членів молодого подружжя сприятиме виробленню нової моделі поведінки чоловіка та дружини в сім'ї, що зумовить забезпечення перегляду (редакції) наявних правил взаємодії членів подружжя чи їх вироблення (за умови відсутності), підвищення рівня культури поведінки в конфліктних ситуаціях, а отже, зміну реальних умов існування членів молодого подружжя.

Ці міркування підкріплюються висновками С. Занюка, котрий розуміє мотивацію як сукупність мотивів і ситуативних факторів, які мають динамічний характер. До таких факторів він відносить вплив різних людей, специфіку діяльності й ситуації. Мінливість ситуативних факторів створює значні можливості впливу на мотиви й на діяльність особистості в цілому [94].

Таким чином, першою стадією психолого-педагогічної роботи з молодим подружжям – був виховний вплив, спрямований на забезпечення

усвідомлення дійсної причини виникнення конфліктної ситуації чи цілої низки конфліктів та зниження їх негативної дії. Для дослідження взаємостосунків членів подружжя та соціальних зв'язків молодого родини розроблено анкету (додаток К), спрямовану на визначення стилю життєдіяльності сім'ї, рівня конфліктності в процесі перебігу первинної адаптації, взаємних очікувань членів подружжя, соціально-психологічної сумісності членів шлюбної пари, структури молодого родини, її матеріального забезпечення, ставлення генетичних сімей до вибору шлюбного партнера тощо.

Для детального вивчення домінуючих стратегій виходу із конфліктних ситуацій членами подружжя використовувалася діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса, адаптована Н. Гришиною [135]. З її допомогою виявляли, наскільки особистість схильна до суперництва, співробітництва, компромісу, уникнення, пристосування у процесі конфліктної взаємодії.

Даний тест складається із 30 блоків тверджень, кожен із яких має два варіанти відповідей. Респондентові пропонувалося вибрати один, що відповідає його переконанням, власній самооцінці. Важливим у даній методиці є часовий фактор, причому термін виконання не встановлюється, однак інструкція містить прохання впоратися із завданням якомога швидше, що забезпечує відносну об'єктивність результату. Для обробки отриманих результатів використовувався ключ, що дає можливість створити уявлення про кількісне вираження певної стратегії.

Для встановлення комунікативного контакту із шлюбними партнерами, що брали безпосередню участь у роботі експериментальної групи, використовувалися методи бесіди, інформування, підтримування, особистісного діалогу [237], позитивної інтерпретації симптомів.

Особливо важливим на даному етапі роботи з сім'єю було застосування елемента, що визначається як позитивна інтерпретація симптомів. Ми спиралися на положення Н. Пезешкіана про те, що використання даного методу сприяє усвідомленню відносності систем відліку як соціального працівника,

так і членів шлюбної пари. Це дало можливість спонукати членів подружжя до альтернативних потенцій і рухатися в ті сфери, де член подружжя „почуває себе „позитивним“, тобто відносно вільним від симптомів, володарем сильного я і здатним до опору“ [189, 119 – 120].

Досить ефективними засобом педагогічного впливу на першому етапі виявилися методи: застосування притч та легенд (молодим сім'ям пропонувалося пояснити їх значення, знайти в описаній ситуації схожість із реальними обставинами у їхніх випадках та можливі способи примирення), творів на теми: „Яким я уявляю майбутнє своєї сім'ї“, „Сім'я моїх батьків“, „Я і мої батьки“, „Моє дитинство“, „Моя родина“, „Майбутнє моїх дітей“ (до творчого завдання додавався інструктаж, у якому членів родини просили детально описати розподіл обов'язків, склад сім'ї, професійну зайнятість членів подружжя, способи проведення вільного часу, стосунки між чоловіком та дружиною та їх відносини з дітьми, сімейні традиції, сімейні свята, родинні невдачі, сімейні цінності, способи висловлення захоплення та розчарування, теми бесід у діаді чоловік – дружина, захоплення, прагнення, бажання власні та іншого члена подружжя, способи додання труднощів, перебіг конфліктних ситуацій та правил, які в них використовувалися тощо).

Ці методи сприяли ознайомленню із традиційними сімейними сценаріями генетичних родин, стилями їх сімейного життя, структурами батьківських родин та розподілом влади, виховними стратегіями; давали можливість зробити висновки про ймовірність їх перенесення у подружні стосунки досліджуваної пари, сприяли усвідомленню ставлення батьків до одруження (заміжжя) їхньої дитини тощо.

Якщо перший етап передбачав більшу аналітичну активність консультанта, то на другому роль „дослідника“ переходила до функціональних обов'язків членів подружжя. Завданням другої стадії корекційної роботи з сім'єю було досягнення усвідомлення членів родини власних хиб характеру, вироблення навичок самокритичного аналізу своєї поведінки в конфлікті. Результатом даного етапу педагогічного впливу на молоду сім'ю

ставало вироблення членами родини певних правил поведінки в конфліктній ситуації, досягнення компромісних рішень щодо манери спілкування кожного в межах сімейної системи.

З цією метою обом членам подружжя пропонувалося скласти список вчинків та рис характеру свого партнера, які не задовольняють його, причому без взаємного обговорення (метод оцінювального листка) [78]. Завданням наступної консультативної зустрічі був аналіз взаємних претензій. Тому членам шлюбної пари пропонувався обмін оцінювальними листками, їх перегляд, висловлення своєї думки про згоду із зауваженнями чоловіка/дружини чи їх заперечення.

Попередньо обговорювалися умови проведення дискусії:

- право висловити власну думку має кожен;
- перебивати монолог чоловіка / дружини забороняється;
- у разі недотримання попереднього правила порушник повинен попросити вибачення;
- свою згоду чи заперечення претензій іншого обов'язково підтверджувати доведеннями;
- незгоду з позицією партнера висловлювати врівноважено, не вдаючись до образ чи порушень норм етики.

Результат даної дискусії оформлявся у формі укладення „сімейної угоди“ (за С. Кратохвілом), у якій виписувалися конкретні обов'язки чоловіка та дружини, виконання яких забезпечувало стабілізацію подружніх стосунків [83].

Як показала наша практика, дану угоду визнати легітимною береться не кожен член подружжя. Появу даного факту ми пов'язуємо із включенням психічних механізмів захисту „Я-концепції“, неусвідомленням значущості потреби самовдосконалення для оптимізації подружніх стосунків. Досить дієвим методом, що сприяв виробленню мотивації поворотів манери поведінки, був „зміна ролей“ членів подружжя [78]. Чоловіку пропонується уявити себе дружиною, сісти на її місце й навпаки. Потім членів подружжя

просять повторити претензії „чоловіка“ до „дружини“ та „дружини“ до „чоловіка“. У такій ситуації чоловікові та дружині доводилося реагувати на власні претензії з позиції шлюбного партнера, що сприяло переоцінці власних очікувань, усвідомленню завищення рівня вимог до іншого члена подружжя.

Позитивно стимулюючим фактором у даному випадку є метод групових дискусій (звичайно, якщо члени шлюбної пари згоджуються добровільно брати в них участь або ж під час дискусії не аналізується конкретний епізод із життя молодого подружжя, а обговорюється подібна чи така ж проблема, однак зберігається анонімність її носія). Групові дискусії переконують членів молодого подружжя, що „проблемність“ – не є присутньою характеристикою виключно їхньої подружньої взаємодії, спонукають до вироблення усвідомлення потреби різнопланового аналізу власної поведінки, створюють можливість вибору із пропонованих під час обговорення способів сімейної взаємодії, сприяють формуванню настанови на розгляд альтернативних варіантів трактування поведінки іншого члена подружжя тощо. Таким чином, групова робота сприяє узагальненню різних типів поведінки. Приклади одних подружніх пар можуть стимулювати переоцінку принципів життєдіяльності інших, стати зразками для наслідування чи мотивацією до аналізу власних шлюбних взаємин.

У тому разі, якщо члени подружжя не вміють слухати один одного й рідко звертають увагу на позитивні повідомлення іншого, молодому подружжю пропонували техніку тренінгу „Потік умінь“, розробленого А. Гольдштейном [65]. Застосування цього методу забезпечує формування й закріплення практичних навичок одного із головних комунікативних процесів – слухання (сприймання мовлення іншої людини).

„Потік умінь“ – це психовиховний підхід до навчання багатьом просоціальним умінням, за яким клієнтам пропонується:

а) демонстрація зразків поведінки, а також умінь, яких помітно бракує вихованцям (моделювання);

- б) можливість набуття міжособистісних умінь (рольова гра);
- в) зворотний зв'язок щодо вправності використання вміння в рольовій грі (виконавська майстерність вихованця);
- г) заохочення активності, котра забезпечує стійкість сталість і доступність набутих під час тренінгу умінь (перенесення вишколу).

Програма вироблення кожного вміння передбачає освоєння вихованцями п'яти поведінкових кроків: так, вміння слухати формується в результаті опрацювання таких етапів:

1. Дивіться на шлюбного партнера, який спілкується з вами.
2. Обміркуйте, про що з ним говорите.
3. Чекайте своєї черги висловитися.
4. Висловлюйте свою думку.
5. Моделювання вміння (рольова гра) за пропонованими ситуаціями [65].

Створювані ситуації для драматизації можуть стосуватися будь-якої сфери сімейного життя. Зокрема, ми в процесі роботи орієнтувалися на таку тематику: „Чоловік/дружина з сумом розповідає про службові проблеми“, „Один із членів подружжя висуває претензії до поведінки іншого“, „Розповідь про цікавий кінофільм“, „Захоплюючий футбольний матч“, „Успіхи/невдачі дітей“, „Розповідь дружини про мрії її матері“, „Спогади чоловіка про сімейні свята, проведені в батьківському домі“, „Міркування дружини щодо придбання побутової техніки“, „Роздуми чоловіка про необхідність скорочення грошових витрат у зв'язку із придбанням нових меблів“ тощо. Застосування даного тренінгу сприяє виробленню не лише вміння слухати, а й висловлювати свої думки правильно, чітко, логічно, послідовно, зрозуміло, оскільки членам подружжя вдавалося потренуватися у складанні досить немалих розповідей на запропоновану тему.

Доцільним було використання методики Р. Шермана та Н. Фредмана „Подружня конференція“, за якою чоловік та дружина зустрічаються в такому місці, що забезпечує відсутність зовнішніх впливів. Один із партнерів

озвучує свій монолог на будь-яку тему упродовж якогось фіксованого часу (півгодини), інший зобов'язаний уважно слухати, не вдаючись до жодних сторонніх дій. Коли час мовлення першого вичерпується, другий повинен коротко переповісти зміст розказаного. По тому члени подружжя міняються ролями: мовець стає слухачем і навпаки [83].

Перші два етапи психолого-педагогічної взаємодії із членами молодого подружжя покликані стабілізувати міжособистісні стосунки у системі чоловік – дружина, що були деформовані в результаті конфліктної активності. Оскільки первинна адаптація пов'язана із узгодженням світоглядів та звичних способів життя членів подружжя, то в основі більшості конфліктних ситуацій, що мають місце в цей період сімейної життєдіяльності, лежать когнітивні детермінанти, які можуть трансформуватися і в мотиваційні. Процес динаміки когнітивного конфлікту супроводжується формуванням двох феноменів: почуття несправедливості та образу ворога шлюбного партнера. Поява цих психічних новоутворень спричинює ослаблення позитивної мотивації сімейної взаємодії.

Попередні стадії консультування молодої сім'ї забезпечували послаблення впливу негативних когнітивних детермінантів на перебіг життєдіяльності шлюбної пари, однак усе ще існувала потреба позитивної стимуляції чоловіка й дружини. У своєму міркуванні ми спиралися на положення І. Трубавіної про те, що для відтворення функціональної спроможності членів подружньої пари можливими є такі типи сімейного захисту як: зміцнення вуз любові, взаєморозуміння, співпраці, ідентифікації, підвищення стійкості до впливу емоційних розладів тощо.

Посиленню позитивної просімейної мотивації сприяло відновлення позитивного образу шлюбного партнера. Регенерація іміджу, що викликає схвальні реакції, можлива шляхом застосування методів ретроспективи та порівняльного [166].

Найшвидше викликали позитивні емоції, що були підґрунтям доброзичливого налаштування на сприйняття образу шлюбного партнера,

спогади медового місяця чи періоду залицяння (передшлюбного). Оскільки ця стадія передшлюбних стосунків, як правило, позначена впливом романтичного кохання (більше 60% наших респондентів саме цей хронологічний період назвали найбільш вдалим у розвитку подружніх стосунків), то спогади зумовлювали відтворення позитивних характеристик партнера.

Доцільним було використання сімейних фото- та відеоальбомів, адже саме в них відображена історія зародження почуттів, момент створення сім'ї, народження первістка. Перегляд світлин та плівки сімейної хроніки супроводжувався сплеском позитивних емоцій, допомагав пригадати події.

Після розповіді-спогаду про знайомство, освідчення, весілля, перші місяці подружнього життя чоловікові та дружині пропонувалося виконання індивідуального завдання: скласти список позитивних рис характеру партнера (не менше 10) і розказати про їх значущість для сімейного життя. Така методика сприяла об'єктивації уявлень про чоловіка/дружину, глибшому розумінню вдачі, позитивній інтерпретації раніше неоцінених якостей.

Далі члени подружньої пари обмінювалися листками: на аркушах поряд зі своїми позитивними рисами (визначеними шлюбним партнером) описували хиби власного характеру й пояснювали, як чоловіку/дружині вдається із ними змиритися.

Позитивна настанова, сформована упродовж даного заняття, може бути короткотривалою, якщо її не підтримувати. До способів підтримки відносимо романтичні побачення удвох (походи до театру, перегляд кінофільмів, вечеря в ресторані чи улюбленому кафе, прогулянка парком, мандрівка в інше місто тощо), які повинні обов'язково влаштовувати молоді чоловік та дружина; метод „Зупини шлюбного партнера...“ (К. Вітек), суть якого полягає в тому, що один член подружньої пари зупиняє іншого тоді, коли той робить щось гарне, і говорить йому про це. Таким чином, кожен із подружжя щоденно відмічає для себе хоча б один радісний момент, створений для нього партнером. До означених епізодів відносяться різноманітні випадки із життя та побуту: подяка за смачний обід, допомогу, підказку, підтримку, співчуття,

сюрприз, подарунок, поцілунок, посмішку, добро, розуміння, вибачення, певний вид поведінки під час сексуального контакту, послугу тощо. Така взаємна інформація зумовлює вироблення потреби частіше робити приємне один одному.

Дана методика сприяє реформуванню структури ієрархії цінностей подружжя: зростає значимість самої сім'ї, як однієї з головних вартостей, що спричинює формування наступних не менш важливих умінь: іти на поступки, вибачати, знаходити компромісне рішення.

На цьому ж етапі членам молодих сімей пропонувалася так звана бібліотерапія. Соціальний педагог складав список рекомендованої літератури. Прочитані твори обговорювалися наступного заняття: кожен із подружжя розповідав про те, що найбільше сподобалося, чим зацікавився, а також визначав, що із порад можна уже на цьому етапі застосувати в сімейній взаємодії, які нововведення потребують ґрунтовнішої роботи щодо удосконалення сімейних стосунків. До орієнтовного переліку входили такі твори:

1. Банник Л. Причини та шляхи подолання подружньої дисгармонії // Журнал для батьків. – 2000. – № 2. – С. 26 – 29.
2. Витек К. Проблемы супружеского благополучия. – М.: Прогресс, 1988.
3. Добрович А., Ясицкая О. Милые бранятся... – М.: Московский рабочий, 1986.
4. Калошин В. Налагодимо сімейні відносини за допомогою методу раціонального мислення // Журнал для батьків. – 2000. – № 2. – С. 30 – 33.
5. Кравець В. П. Психологія сімейного життя: Навч. посібник для студентів педвузів, що здобувають спеціальність „Практична психологія“. – Тернопіль: Міністерство освіти України, 1995. – Ч. 1.
6. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей // Книга для родителей. – К.: Радянська школа, 1987.
7. Мы и наша семья: Книга для молодых супругов / Сост. Зацепин В.И., Цимбалюк В.Д. – М.: Молодая гвардия, 1973.

8. Обозов Н.Н. Женщина + мужчина = ?! – СПб.: ЛНПП „Облик“, 2000.
9. Сухомлинский В.А. Письма к сыну. – М.: Просвещение, 1979.
10. Постовий В.Г. Сучасна сім'я і її педагогіка. – К.: Освіта, 1994.

Члени подружжя мали право вибору щодо порядку опрацювання літератури. Звичайно, усі запропоновані твори не були розглянуті на індивідуальних заняттях, однак члени подружжя, зацікавившись, могли розширити власний кругозір, репертуар способів подружньої взаємодії у процесі самостійної роботи з літературою. Водночас такий вид роботи мав мотивуючий вплив, оскільки прочитані твори змушували аналізувати власну поведінку, змінювати стереотипні уявлення про різні сфери сімейного життя.

Попередні стадії консультування молодої сім'ї забезпечили стимуляцію процесу узгодження рівнів очікувань членів подружжя, вироблення позитивної просімейної мотивації, спрямованість на узгодження системи правил взаємодії у межах сімейної системи тощо. Це сприяло появі можливості формування вміння членів молодої шлюбної пари аналізувати й контролювати власну поведінку в конфліктній ситуації. У вирішенні даного завдання ми виходили з положення про те, що сім'я є системою, основною властивістю якої є здатність до самоактуалізації, самовідновлення. Детермінантами такої властивості можуть бути взаємні почуття кохання, симпатії, поваги, любов до дітей, єдність мети співжиття орієнтація на вищі моральні цінності, порівняно високий рівень освіти чоловіка та дружини тощо. Однак відсутність уміння контролювати власну поведінку призводить до активізації та використання захисних механізмів, покликаних зберегти „недоторканність“ почуття власної гідності, самооцінки.

Для перетворення типових зразків поведінки чоловіка та дружини в конфліктній ситуації, вироблення навички детально розбирати власну стратегію ведення конфліктів, контролювати динаміку психічних явищ доцільним було використання методики психологічної діагностики й корекції конфліктного спілкування в сім'ї В. Смехова [220]. Вона передбачає в процесі роботи з

молодим подружжям аналіз 11 рефлексивних планів, котрі допомагають усвідомити динаміку психічного стану:

1. Короткий зміст конфліктної ситуації.
2. Як реально я себе поведив?
3. Як я хотів би себе поводити в даній ситуації?
4. Як я повинен був поводити себе в такій ситуації?
5. Як реально поведив він себе?
6. Як він повинен був поводити себе в такій ситуації?
7. Як він хотів би себе поводити в даній ситуації?
8. Яким він бачив мене в цій ситуації?
9. Якій формі моєї поведінки в схожій ситуації він віддав би перевагу?
10. Якій формі його поведінки в подібній ситуації я віддав би перевагу?
11. Які причини, цілі й обставини всього, що відбулося?

Аналізувати можна як конфліктну ситуацію, що дійсно мала місце в життєдіяльності подружжя, так і штучно створену (рольову гру) конфліктну взаємодію, засновану на типових для подружжя причинах. Даний метод сприяє розширенню уявлень чоловіка й дружини про самих себе (формування адекватної Я-концепції), про існування альтернативних способів поведінки в момент конфліктної взаємодії. Ця важлива особливість дозволяє вважати його ефективним для формування навички здійснювати самоаналіз та контроль поведінки у процесі конфліктних інтеракцій.

П'ятим, завершальним, етапом роботи із сім'єю була фаза, основне завдання якої – узгодження ціннісної ієрархії сім'ї та вироблення єдиної мети співжиття членів подружжя. Визначальна особливість останнього етапу зводилась до відносної самостійності членів подружжя у вирішенні поставлених перед ними проблем. Для цього чоловіку й дружині пропонували створити індивідуальні рангові списки сімейних цінностей, по тому – на основі індивідуальних узгодити єдиний сімейний.

Оскільки на попередніх етапах члени шлюбної пари вже виробили настанову на позитивне сприйняття один одного, усвідомили необхідність потреби самовдосконалення та сімейної реалізації, виробили ціннісну ієрархію сімейного життя, то можна констатувати наявність мотиваційного підґрунтя для з'ясування й схвалення чоловіком та дружиною загальної мети співжиття, яку їм рекомендували обговорити та узгодити. Вона могла бути орієнтована на далеку перспективу (молоді подружжя саме так спрямовують свою діяльність), тоді членам шлюбної пари пропонували визначити найбільш суттєві завдання найближчого періоду сімейного життя. Радячи молодим чоловіку та дружині „подрібнення“ головної мети на конкретні завдання, спрямовані на вирішення сьогоденних проблем, ми виходили із положення про те, що розгорнута діяльність передбачає досягнення конкретних цілей (у певній послідовності); чим диференційованіша загальна мета, чим більше виділено етапів та проміжних цілей, тим легшою стає діяльність, а досягнення проміжної мети (завершення певного етапу) створює ситуацію успіху, дає емоційний заряд, спонукає до кінцевої мети, посилює мотивацію людини [94].

Кількість необхідних консультувань для кожної пари визначалася індивідуально з урахуванням специфіки сімейних стосунків. У середньому число занять із конкретною сім'єю становила 15 – 20. Консультування проводилися з частотою одне заняття на тиждень. Така періодичність дозволяла членам подружжя осмислити зміст попереднього заняття, провести апробацію вироблених вмій на практиці, з'ясувати, що становить найбільшу трудність, визначити коло проблем, які потребують участі професійного медіатора, прочитати запропоновану соціальним працівником літературу. Окрім того, такий розклад не становив надмірної труднощі для молодого подружжя, що й так, зазвичай, потерпає від дефіциту часу.

Для студентських сімей, окрім групових консультацій, проводився семінар (додаток Л). Це пов'язано зі специфікою діяльності студентських пар. Окрім того, бажання взяти участь у семінарі виявили студенти, що здобувають спеціальність „соціальна педагогіка“. Семінарські заняття перед-

бачали поєднання міні-лекцій із творчими завданнями для слухачів, дискусіями, рольовими іграми, тренінгами. Проведення семінару було розраховане на групу, що складається із 12 – 16 осіб. Тематика семінарських занять доповнювала пропоновані теми для групових консультацій. Зокрема, розглядалися питання значення сім'ї в житті людини, психологічна та соціальна адаптація, мислений і реальний образ майбутньої сім'ї, особливості сімейного спілкування, феномен прощення. Даний вид роботи розрахований на 6 академічних годин. Методичні рекомендації щодо проведення семінару можуть бути використані соціальними педагогами. Практичними психологами, викладачами освітніх закладів.

Окрім лекційних консультацій для членів молодих сімей пропонувалися групові дискусії, колективні обговорення типових подружніх конфліктів, рольові ігри, сімейні прес-конференції тощо. Застосування колективних форм роботи було зумовлене такими факторами: у груповій роботі створюється ефект миттєвого зворотного зв'язку, котрий дає можливість учасникам об'єктивно оцінити різні ситуації, критично переглянути своє ставлення до них, участь у груповій діяльності дозволяє учасникові випробувати себе в новій ролі, змінити поведінку за пропонованим зразком, відкрити нові, до цього моменту не усвідомлювані форми вирішення сімейних проблем тощо.

Поєднання групових та індивідуальних консультацій забезпечувало розвиток дієвості знань, стійкість поведінкових новоутворень, вироблених членами подружжя в процесі спільної роботи із соціальним педагогом, актуалізацію прихованих можливостей членів родини.

Для популяризації позитивного іміджу сучасної молоді родини створювалися й демонструвалися фотовиставки: „Літня відпустка“, „Родинне дозвілля“; виставка виробів, створених руками дітей і батьків. Проводилися зустрічі із сім'ями, що мають тривалий шлюбний стаж „У гості до родини“, у дитячому дошкільному закладі влаштовувалося свято сім'ї, у якому брали участь як діти, так і батьки.

Таким чином, упродовж творчо-перетворювального (формувального) експерименту здійснювалася підготовка членів молодих сімей експериментальної групи до діяльності щодо подолання конфліктів: надавалися інформативні консультації, проводилася індивідуальна робота, спрямована на вироблення навичок конструктивної поведінки в перебігу конфліктної взаємодії, гуманізацію стосунків у субсистемі подружньої пари, створювалися ситуації творчого пошуку можливого рішення складної проблеми, формувалася позитивна просімейна мотивація; проводилася популяризація позитивного іміджу молоді сучасної родини; реалізовувалася інтеграція інституцій соціалізації особистості з метою надання інформативно-консультаційної допомоги молодим сім'ям. Результатом проведеної роботи було виявлення позитивних кількісних та якісних змін рівнів готовності членів молодих шлюбних пар до подолання конфліктів.

2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Згідно з проведеними дослідженнями було здійснено порівняння кількісного та якісного проявів рівнів готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів експериментальної та контрольної груп на констатувальному та контрольному етапах. Результати вимірювання дали можливість встановити: значущі позитивні кількісні та якісні зміни відбулися в експериментальній групі. Для контрольної групи були характерні незначні трансформації.

Співставлення вимірювань констатувального та контрольного етапів дало можливість засвідчити зменшення кількості сімей низького та найнижчого рівнів експериментальної групи. Так, якщо число найнижчого рівня до початку формувального експерименту становило 4 (11,1%), то після його завершення виявилася лише 1 пара даного рівня. Позитивна динаміка спостерігається й на інших рівнях: зменшилася кількість сімей низького – із 23 (63,8%) до 6 (16,7%). Число пар середнього рівня помітно зросло: із 7 (17%) на констатувальному етапі до 22 (61,1%) на контрольному. Після проведення формувального експерименту в експериментальній групі збільшилася кількість молодих сімей високого рівня готовності до подолання конфліктів до 5 (13,8%), на констатувальному етапі тільки 1 (2,8%) із опитаних сімей відповідала високому рівню. Відбулися зміни і в найвищому рівні – 2 пари (5,6%), хоча на початковому етапі даний рівень готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів був мінімальний (1). Таким чином, можна відзначити наявність якісних змін в експериментальній групі: збільшення кількості молодих сімей в основному середнього та високого рівнів за рахунок зменшення низького та найнижчого (таблиця 4).

Завершення формувального експерименту позначилося підвищенням рівня знань про конфлікт, способи його конструктивного вирішення у членів молодих сімей. Констатувальний експеримент засвідчив низький рівень знань зазначеного типу – загальна кількість сімей низького та найнижчого рівнів становила 27 пар, що у відсотковому співвідношенні дорівнювало

Динаміка рівнів готовності молодих сімей до подолання конфліктів

рівні готовності	контрольна група				експериментальна група			
	ДЕ		ПЕ		ДЕ		ПЕ	
	кільк. сімей	%	кільк. сімей	%	кільк. сімей	%	кільк. сімей	%
найвищий	1	2,8	1	2,8	1	2,8	2	5,6
високий	3	8,3	3	8,3	1	2,8	5	13,8
середній	19	52,7	18	50	7	17	22	61,1
низький	11	30,6	12	33,3	23	63,8	6	16,7
найнижчий	2	5,6	2	5,6	4	11	1	2,8

ДЕ – до експерименту; ПЕ – після експерименту

75%. Проведення формувального експерименту зумовило покращення результатів. Так, сімей низького та найнижчого рівнів знань виявлено 7 (17%), значно зросло число середнього рівня – до 22 (61,1%) пар, істотно збільшився й високий рівень – із 1 (2,8%) пари до 5 (13,8). Найвищий рівень становили 2 (5,6%) сім'ї.

Відмічалось й загальне зниження конфліктності у сім'ях експериментальної групи. Фіксувалася позитивна динаміка особистісних утворень членів молодих сімей: на зміну звичці імпульсивно реагувати на будь-яке невдоволення чи претензію шлюбного партнера прийшло вміння аналізувати повідомлення іншого члена подружжя, змінився стиль висловлювань: намітилася тенденція до зменшення кількості конфліктогенів у мовленні чоловіків та жінок. Звичайно, члени молодих сімей свідомо активізували настанову на самоконтроль мовлення та поведінки, однак результат – зниження загальної напруги стосунків, поступова гармонізація подружніх стосунків мав стимулюючий вплив на поведінку чоловіків та дружин.

Помітно змінилося ставлення членів молодих шлюбних пар до конфлікту як явища життєдіяльності. Як чоловіки, так і жінки (72%) визначали його як закономірний факт процесу розвитку, визнавали як негативну, так і позитивну функції конфлікту, заперечували конструктивність уникнення як

способу врегулювання стосунків. Жоден із респондентів не назвав розлучення можливим засобом припинення конфліктної взаємодії, аналіз, причин і наслідків конфлікту, власної стратегії поведінки розцінювався як один зі способів подальшого вдосконалення подружніх стосунків, попередження можливої появи суперечностей у майбутньому.

Засвідчують конструктивність змін експериментальної групи й порівняння застосовуваних стилів поведінки в конфліктній ситуації. Якщо на початку експерименту кількість чоловіків, що використовували деструктивні форми поведінки в конфлікті (суперництво, уникнення, пристосування), становила 29 (80,6%), а жінок 25 (69,4%), відповідно число чоловіків (7 – 19,4%) і жінок (11 – 30,6%), які застосовували конструктивні (співробітництво, компроміс), було значно менше, то на контрольному етапі ситуація докорінно змінилася. Так, кількість прихильників конструктивного способу вирішення конфлікту збільшилася: чоловіки – 24 (66,7%), жінки – 26 (72,2%), відповідно зменшилася кількість членів подружжя, що вдавалися до деструктивних: чоловіки – 12 (33,3%), жінки – 10 (27,8%). Дані показники засвідчили зміну поведінки членів молодих шлюбних пар, сформованість уміння контролювати власні емоції у ході конфліктної взаємодії, а також навичок аналізу та передбачення можливої появи протиріч у сімейній взаємодії. Динаміка критеріїв дає можливість підтвердити: оволодіння членами сімей техніками конструктивних переговорів у конфліктах; підвищення загальної культури спілкування у субсистемах подружньої пари, батьків, батьків та дітей; зниженні рівня конфліктогенів у подружньому спілкуванні. Окрім того, такий результат підтверджує ефективність застосованої методики консультування молодих сімей

Посилилася й просімейна мотивація членів шлюбних пар експериментальної групи: помітно зміцнилася потреба в подружньому спілкуванні, члени молодих сімей навчилися співвідносити та узгоджувати власні та загальносімейні потреби, простежувалася чітка тенденція до становлення відповідальності за власні вчинки, життя інших членів сім'ї, усвідомлення

значущості сімейних обов'язків, узгодження поля власної свободи та сімейного, розподіл сімейних ролей та участь у домашній роботі ставали відносно рівномірними.

Показники останнього етапу експерименту контрольної групи суттєво не відрізнялися від значень констатувального: загальна кількість чоловіків, що вдавалися до суперництва, уникнення, пристосування, на початку експерименту – 20 (55,6%), жінок – 20 (55,6%); на контрольному етапі – 22 (61,1%) та 24 (66,7%) відповідно. Однакове число членів подружніх пар за статевим поділом (16 – 44,4%), що застосовували конструктивні форми поведінки в конфліктних ситуаціях, незначно змінилося – 14 (38,9%) чоловіків та 12 (33,3%) жінок.

Відзначався динамікою й інший критерій вимірювання – узгодження сімейних цінностей (УСЦ) (методика РОД А. Волкової). Констатувальний експеримент дав можливість виявити те, що для більшості молодих сімейних пар найнижчого та низького рівнів подружнього благополуччя показник різниці між шкалами задоволеності чоловіка та дружини сягав значення 4, а головним чином більшого. Так, для абсолютно неблагополучних пар експериментальної групи середнє значення відмінності між шкалами, що відображає рівень ймовірної конфліктності, становив 5,45, коливаючись у межах від 4 до 8, при критичному значенні 3. Кількість конфліктогенних сфер у абсолютно неблагополучних становила 6 для 75% та 7 для 25%. Зрідка в неблагополучних парах найвищий показник сягав 9 (у 2 сім'ях), а середнє значення конфліктності – 7,3 (у зонах конфлікту), однак рівень задоволеності шлюбом був вищим (хоч і не значно), ніж в абсолютно неблагополучних родинах. Узагалі ж середнє значення узгодження сімейних цінностей становило – 5,43, що не набагато нижче, ніж цей же показник абсолютно неблагополучних сімей.

На контрольному етапі дослідження були зафіксовані інші значення як кількості конфліктогенних сфер, так і середнього показника узгодженості. Число перших у сім'ях, що на початку дослідження були віднесені до неблагополучних, скоротилося від середнього 5 до 2,55; відповідно в парах, що

початково класифіковані як абсолютно неблагополучні – із 6 до 4. Значно зменшився й рівень розбіжностей очікувань та домагань членів подружжя (УСЦ) у сферах, позначених підвищеною кризовістю – 4,01, тобто спостерігалася тенденція до узгодження очікувань і домагань чоловіків та жінок в основних сферах життєдіяльності, оскільки різниця УСЦ наблизилася до найнижчого показника конфліктності подружжя.

Наступною частиною аналізу отриманих даних було встановлення кількісних змін, що відбулися у визначених рівнях сімей контрольної та експериментальної груп. Як свідчать результати останнього опитування (тест-опитувальник задоволеності шлюбом – В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко), кількість молодих сімей різних типів змінилася: так, число абсолютно неблагополучних в експериментальній групі із 4 (11,1%) зменшилося до 1 (2,8%), кількість неблагополучних сімей відповідно із 15 (41,7%) до 4 (11,1%), ймовірно неблагополучних із 8 (22,2%) до 2 (5,6%). Таким чином, загальна кількість родин неблагополучного типу зменшилася із 27 до 7. Число сімей перехідного та високого рівнів навпаки збільшилася: перехідні – із 5 (13,9%) до 11 (30,6%), ймовірно благополучні – із 2 (5,6%) до 12 (33,3%), благополучні – із 1 (2,8%) до 5 (13,9%), абсолютно благополучні – із 1 (2,8%) до 2 (5,6%), загальна кількість перехідних – із 5 до 11, благополучних – із 4 до 18 (додаток Г.2.).

Збільшення кількості сімей, що позитивно оцінюють свій шлюб свідчить про наявність в експериментальній групі чіткої тенденції до гармонізації подружніх стосунків, оскільки збільшення відсотку задоволеності шлюбом підтверджує конструктивний характер конфліктної взаємодії членів подружньої пари, адекватну реакцію на присутність протиріч у міжособистій взаємодії як у субсистемі подружньої пари, так і в субсистемі батьків, сформованість уміння членів подружньої пари переводити конфлікт із деструктивного поля, здатність членів подружжя прогнозувати й долати конфлікти. Окрім того, даний показник засвідчує сформованість соціальних (просі-

мейних мотивів) чоловіка й дружини, наявність усвідомлення необхідності обмежувати власну свободу, поєднувати особистісні та сімейні потреби.

Узагальнення результатів аналізу обґрунтованих критеріїв (табл. 5) дає можливість зробити висновок про підвищення рівня готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів.

Таблиця 5

Динаміка критеріїв готовності молодих сімей до подолання конфліктів
(експериментальна група %)

крит./ рівні	найвищий		високий		середній		низький		найнижчий	
	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ
ЗШ	2,8	5,6	2,8	13,9	19,4	61,1	63,9	16,6	11,1	2,8
РК	-	5,6	2,8	16,6	19,4	58,4	66,7	19,4	11,1	-
СК	2,8	8,3	2,8	19,4	25	55,6	58,4	13,9	8,3	2,8
УСЦ	2,8	11,1	2,8	19,7	22,2	52,8	52,8	13,9	19,7	2,8
РЗ	2,8	5,6	2,8	13,9	17	66	63,9	17	11,1	2,8

ЗШ – задоволеність шлюбом, РК – рівень прояву конфліктності, СК – стиль конфліктної взаємодії, УСЦ – узгодження сімейних цінностей, РЗ – рівень знань

У контрольній групі згаданих тенденцій не відмічалось. Рівень готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів неістотно знизився. Число сімей найвищого та високого рівнів майже не змінилось, незначно зменшилось наповнення середнього рівня за рахунок збільшення низького. Такий результат був очікуваним, він пов'язується із народженням дітей, вступом членів молодих подружніх пар до вищих навчальних закладів тощо. Ставлення чоловіків та дружин до конфлікту залишилося стереотипним, не спостерігалася тенденція до зміни репертуару стратегій конфліктної взаємодії, стилю спілкування, посилення просімейної мотивації.

Відсутність статистично значущих змін між числовим значенням вимірюваних критеріїв підтверджують і результати візуального порівняння (таблиця 6).

Аналіз показників рівнів готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів дав можливість підтвердити наявність значущих змін в експери-

ментальній групі. Зміни, характерні для середнього та низького рівнів контрольної групи, не мали значного впливу на прояв готовності.

Таблиця 6

Динаміка критеріїв готовності молодих сімей до подолання конфліктів
(контрольна група %)

крит./ рівні	найвищий		високий		середній		низький		найнижчий	
	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ
ЗШ	2,8	2,8	8,3	8,3	52,7	50	30,6	33,3	5,6	5,6
РК	8,3	8,3	11,1	8,3	58,3	52,7	11,1	19,5	8,3	8,3
СК	5,6	5,6	2,8	2,8	52,7	50	33,3	38,9	5,6	5,6
УСЦ	5,6	5,6	8,3	8,3	52,7	50	30,6	33,3	5,6	5,6
РЗ	2,8	2,8	8,3	8,3	52,7	52,7	30,6	33,3	5,6	5,6

З метою обґрунтування ефективності сформованих соціально-педагогічних умов подолання конфліктів було сплановано алгоритм статистичної обробки результатів експерименту. Розрахунки проводилися в такій послідовності: визначення середніх значень і надійних (довірчих) інтервалів у кожному вимірюванні; порівняння результатів початкового та кінцевого вимірювань досліджуваних ознак (задоволеності шлюбом, рівня конфліктності, узгодження сімейних цінностей, стилю конфліктної поведінки); виявлення статистичного зв'язку між деякими досліджуваними ознаками.

Для розрахунку середнього значення використовувалася формула:

$$x = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}.$$

На основі результатів створено таблицю порівняння середніх значень (таблиця 7).

Візуальний аналіз таблиці дав можливість відзначати:

1. Порівняння середніх значень в обох групах на констатувальному етапі засвідчує, що числовий показник задоволеності шлюбом, рівня знань вищий у контрольній групі: $x_{cp2} > x_{cp1} = 21,76$; однак рівень конфліктності та середній показник різниці шкал сімейних цінностей має більше числове значення в експериментальній групі: $x_{cp1} > x_{cp2}$.

Таблиця 7

Порівняння середніх значень критеріїв

Параметри	Експерим. гр.		Контрольн. гр.	
	x_{cp1}		x_{cp2}	
	ДЕ	ПЕ	ДЕ	ПЕ
РК	2,81	2,08	2,33	2,56
УСЦ	≈ 4	≈ 3	≈ 3	≈ 3
РЗ	38,61	54,72	46,7	46,7
ЗШ	21,76	28,39	29,91	27,57

2. В експериментальній групі середнє значення рівня знань та задоволеності шлюбом на контрольному етапі вище, ніж на констатувальному. Цей результат очікувався в процесі перебігу експерименту. Спостерігалось незначне зниження середнього значення задоволеності шлюбом в контрольній групі на другому етапі, що є закономірним, оскільки в структурі молодих сімей та життєдіяльності подружжя відбувалися зміни: поява дітей (у деяких парах), збільшення у зв'язку з цим фізичного та психологічного навантаження на чоловіка й дружину.

Наступним етапом було порівняння середніх значень на контрольному етапі: візуальний аналіз дав можливість зробити висновок про те, що середнє значення задоволеності шлюбом та рівня знань більше в експериментальній групі: $x_{cp1} > x_{cp2}$, що підтверджує теоретичні припущення зроблені на початку експерименту, оскільки нерівність змінилася на користь експериментальної групи.

Висновки порівняльного аналізу середніх значень підтвердилися й методом розрахунку t-критерію Ст'юдента. Даний критерій використовується для перевірки H_0 -гіпотези шляхом співставлення фактичного (t_f) та статистичного значення (t_s) t-критерію. При $t_f > t_s$ H_0 -гіпотеза відхиляється і

робиться висновок про впливовість сформованих факторів. Дані обчислення зазначеного критерію вміщено в таблицю 8.

Таблиця 8

Порівняння фактичного та статистичного значення t-критерію на контрольному етапі

Параметри	Експерим. гр.		Контрольн. гр.	
	t_{ϕ}	t_{st}	t_{ϕ}	t_{st}
РК	5,67	1,99	1,41	1,99
УСЦ	5,91	1,99	0,8	1,99
РЗ	4,24	1,99	1,66	1,99
ЗШ	5,55	1,99	1,6	1,99

Як засвідчує порівняння, для всіх показників експериментальної групи (РК, УСЦ, РЗ, ЗШ) правильною є нерівність $t_{\phi} > t_s$. Таким чином, для експериментальної групи H_0 -гіпотеза відкидається, робиться висновок про впливовість сформованих соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї. Для контрольної групи дана нерівність неприйнятна, оскільки $t_{\phi} < t_s$. Отже, для контрольної групи H_0 -гіпотеза приймається, що доводить відсутність статистично значущих змін у даній групі.

Такі неостаточні підсумки свідчать про те, що формувальний експеримент мав позитивний ефект. Окрім того, візуальний аналіз показників виявляє можливість оберненого зв'язку між задоволеністю шлюбом та рівнем конфліктності: чим вищий рівень задоволеності, тим нижчий показник конфліктності. Для встановлення такої залежності скористалися розрахунком коефіцієнта парної кореляції між зазначеними вище показниками. Результати виявилися такими:

- для експериментальної групи $\sigma = -0,207$ на констатувальному етапі та $\sigma = -0,204$ на контрольному;

- для контрольної групи $\sigma = -0,847$ на констатувальному та $\sigma = -0,896$ на контрольному.

Від’ємний результат кореляційного аналізу свідчить про наявність оберненої залежності двох досліджуваних ознак. Візуально встановлюється – обернена залежність більша в контрольній групі, що очікувалося в перебігу експериментального дослідження. Однак статистично значущою є різниця лише контрольної групи, тому робити висновок про наявність оберненого зв’язку між вказаними критеріями не можна.

Перевірка висунутої нами гіпотези проводилася також способом застосування F -критерію Фішера: фактичне значення показника порівнюється із критичним. Якщо $F_{\phi} < F_{st}$, то гіпотеза дослідження приймається. Згідно з результатами обчислень, F_{ϕ} експериментальної групи всіх критеріїв був меншим F_{st} (таблиця 9).

Таблиця 9

Порівняння фактичного та статистичного значення F -критерію

Параметри	Експерим. гр.		Контрольн. гр.	
	F_{ϕ}	F_{st}	F_{ϕ}	F_{st}
РК	0,49	0,57	0,93	0,57
УСЦ	0,37	0,57	0,93	0,57
РЗ	1,04	1,76	1	0,57
ЗШ	1,11	1,76	0,95	0,57

Таким чином, $F_{\phi} < F_{st}$, відтак гіпотеза підтверджується, тобто відповідні сформовані умови подолання конфліктів у молодих сім’ях впливають на величину стандартного відхилення.

Порівняльний аналіз результатів констатувального та контрольного етапів засвідчує збільшення відсоткової частки чоловіків у веденні домашнього господарства в експериментальній групі. Так, показнику 40 – 50% на початковому етапі, за оцінками дружин, відповідала кількість 7 (19,5%) чоловіків, тоді як на останньому – 25 (69,5%). Що, у свою чергу, свідчить про

становлення рівномірного розподілу господарських обов'язків чоловіка та дружини у більшості сімей експериментальної групи після проведення формувального експерименту. Описані вище дані та попередні висновки підтверджує й застосований t-тест для середніх значень. На початку експерименту середнє значення участі чоловіків у домашньому господарстві становило 36,94%. Даний показник є порівняно низьким, оскільки встановлено, що для благополучних подружніх пар відсоток участі чоловіків становить не менше 40%. Середнє значення даного показника на констатувальному етапі становило в експериментальній групі – 45,28%, що на 8,34% більше від попереднього.

Для контрольної групи також характерні зміни, проте вони відрізняються за своїми основними властивостями від динаміки критерію участі членів подружжя в господарській сфері. На констатувальному етапі середнє значення цього показника для чоловіків становило 37,5%, що є меншим критичної межі благополучних родин, однак більшим від середнього значення даного показника експериментальної групи на початку дослідження: $37,5 > 36,97$. На етапі контрольного експерименту середнє значення даної групи зменшилося й становило – 28,89%, що відповідає загальній тенденції змін у даній групі. Отже, статистичний аналіз отриманих даних під час експериментального дослідження дає можливість зробити висновки:

- між числовими значеннями досліджуваних величин констатувального та контрольного етапу дослідження існують значущі відмінності в експериментальній групі, свідченням чого є показник t-критерію Ст'юдента, двовибірковий F-тест Фішера, збільшення кількісних показників середнього, високого та найвищого рівнів готовності молодих родин до подолання конфліктів за рахунок зменшення найнижчого та низького, порівняння теоретичних та дослідних даних контрольного етапу експерименту тощо;

- значущої різниці між показниками констатувального та контрольного етапів експерименту в контрольній групі не виявлено, що підтверджується результатом статистичного дослідження.

План проведення статистичних розрахунків, здійснений аналіз і його результати погоджені з кафедрою інформаційних технологій Національного аграрного університету.

Висновки до II розділу

Проведене експериментальне дослідження та аналіз емпіричних даних дають можливість зробити наступні висновки:

а) експериментальне дослідження охоплювало три етапи: констатувальний, формувальний, контрольний. Концепція дослідження ґрунтувалася на принципах добровільності, гуманізму, толерантності, опори на потенційні можливості сім'ї;

б) втрата репродуктивною та виховною функціями пріоритетної значущості в сімейній життєдіяльності свідчить про формування сім'ї нового типу – подружньої. Виявлено тенденцію молодих шлюбних пар щодо відстрочки появи первістка: 77,05% подружніх діад, що брали участь в експерименті, перенесли народження дитини на пізніший термін;

в) конфліктна активність членів молодих сімей є досить високою. Ставлення до конфлікту виявилось стереотипне: однозначно негативне (84% респондентів). Рівень знань про способи врегулювання сімейних конфліктів є низький – понад 60% вважають, що конфлікти не піддаються врегулюванню, 25% можливим способом розв'язання складних протиріч визнають розлучення. Більше 50% опитаних висловили упереджене ставлення до професійного медіаторства;

г) між числовими значеннями аналізованих величин констатувального та контрольного етапу дослідження існують значущі відмінності в експериментальній групі, свідченням чого є показник t-критерію Ст'юдента, двовибірковий F-тест Фішера, збільшення кількісних показників середнього, високого та найвищого рівнів готовності молодих родин до подолання конфліктів за рахунок зменшення найнижчого та низького, порівняння теоретичних та дослідних даних контрольного етапу експерименту. Відтак гіпотеза експериментального дослідження є прийнятною.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми подолання конфліктів у молодій сім'ї, що виявляється в теоретичному обґрунтуванні ефективних соціально-педагогічних умов подолання конфліктів у молодій сім'ї та експериментальному підтвердженні доцільності їх реалізації. Результати дослідження довели достовірність гіпотези, засвідчили вирішення поставлених завдань, дали підстави для таких висновків:

1. Встановлено, що зміни, яких зазнало українське суспільство, впливають на процеси життєдіяльності молоді сім'ї. Її прогресивна динаміка позначена труднощами, сукупність яких зумовлює кризовий стан. Його наслідками є дестабілізація подружніх стосунків, зниження виховних можливостей сім'ї, збільшення кількості дітей, народжених поза шлюбом тощо. Окрім того, утвердження нуклеарної сім'ї ускладнює процес передачі соціального досвіду від генетичних сімей до молоді. Відтак актуальність дослідження проблеми подолання конфліктів у молодій сім'ї є очевидною. Вивчення наукової літератури, сучасних тенденцій у становленні молоді сім'ї, практика роботи із молодими сім'ями дозволили виявити недостатню теоретичну й практичну розробленість проблеми подолання конфліктів у молодій сім'ї.

Теоретичне дослідження дало змогу уточнити поняття „молода сім'я“ – це перший початковий період життєдіяльності чоловіка й дружини (що можуть мати дітей дошкільного віку), сімейна активність яких характеризується формуванням подружності та батьківства. При цьому у ході дослідження нами виявлені критерії молоді сім'ї: подружній стаж, наявність/відсутність дітей, віковий ценз дітей, черговість шлюбу, вік дружини, віковий ценз членів подружжя, зміна умов життєдіяльності. Найбільш прийнятними серед яких, на нашу думку, є черговість шлюбу, наявність дітей дошкільного віку, подружній стаж. З метою проведення експериментальної роботи визначено загальні характеристики молоді сім'ї: становлення подружності, нетривала бездітність, вироблення правил взаємодії з генетичними родинами, формування матеріальної бази спільного подружнього життя, народження дітей, уз-

годження професійних та сімейних настанов, опанування ролей батька й матері, що супроводжується психолого-педагогічними процесами набуття особистостями батьків нової ідентичності й формування їх практичних навичок догляду та соціалізації дитини, налагодження стосунків з іншими соціальними групами та інститутами, порівняно висока соціальна активність членів молодого подружжя. Зазначені характеристики стали підставою для виокремлення такого типу, як студентська сім'я. Це молода сім'я, вік членів якої не перевищує 28, а стаж сімейного життя 5 років. Її специфіка полягає в тому, що члени подружжя характеризуються високим ступенем зайнятості навчальною діяльністю, більшим рівнем завантаженості у порівнянні з іншими молодими сім'ями, значною залежністю від батьківських сімей, низьким рівнем матеріального забезпечення.

Аналіз теоретичної літератури дав змогу окреслити прояв ще таких ознак молодій сім'ї: спроможність адаптації (матеріально-побутової, морально-психологічної, інтимно-особистісної), інтеграції (становлення механізмів „спільності долі“, „емоційної ідентифікації з сім'єю“); вироблення нового стилю життєдіяльності (опанування соціальних ролей батька та матері; поява протиріч, зумовлених особистими характеристиками жінки та чоловіка; особливості розподілу сімейних обов'язків тощо); формування нового стилю спілкування (інтенсивність, інтимність, ревності), що зумовлено багатоаспектністю стосунків (економічні, ідеологічні, емоційно-психологічні, статеві, морально-родинні).

Вивчення наукової літератури дозволяє окреслити вплив генетичних родин на процес формування молодій сім'ї. Він виявляється у виборі шлюбного партнера, виробленні правил міжособистісного спілкування, перенесенні сімейного сценарію, розподілі сімейних ролей, виборі методів виховання дітей, формуванні матеріальної бази життєдіяльності родини. Стосунки між молодим подружжям та генетичними сім'ями реалізуються у спілкуванні; соціальному контролі батьків над дітьми, емоційному зв'язку та солідарності; економічній залежності чи незалежності.

Аналіз молоді сім'ї як інституту, що являє собою підсистему інших складних структур, дав змогу з'ясувати сутність поняття „соціально-педагогічні умови життєдіяльності молоді родини“ – сукупність соціально-педагогічних взаємозв'язків, що зумовлюють внутрішньосімейні процеси й виявляють взаємозалежність сім'ї та соціального середовища.

2. На підґрунті аналізу концептуальних положень соціальної педагогіки встановлено, що основою процесу подолання конфліктів є управління ними засобами перевіреної педагогічної технології. Доцільність діяльності щодо подолання конфліктів зумовлена необхідністю вирішення педагогічного завдання, сутність якого полягає в зміні спрямованості конфліктогенної активності та переведенні її в функціональне русло (Є. Тонков). Педагогічне управління конфліктом розглядається як свідомий цілеспрямований вплив на процес конфлікту на всіх етапах його виникнення, розвитку та завершення, що забезпечує розв'язання соціально значущих завдань (Г. Ложкін, Н. Пов'якель). Відтак подолання конфліктів у молодій сім'ї розглядаємо як соціально-педагогічну суб'єкт-суб'єктну взаємодію членів молодого подружжя (з можливим посередництвом соціального педагога), спрямовану на узгодження позицій опонентів конфлікту та вироблення стратегії конструктивної поведінки.

З метою виконання другого завдання нами виявлено, що найбільш доцільними засобами діагностики сучасних молодих сімей є застосування стандартизованих методик діагностування. Як показала практика, ефективними виявилися опитувальник задоволеності шлюбом (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко), методики діагностики міжособистісних стосунків (Тест Т. Лірі, адаптований Н. Гришиною), методика ретроспективного аналізу біографій (РАБ), техніка РОД (рольові очікування та домагання), розроблена А. Волковою, тест визначення рівня конфліктологічних знань.

У дисертації розглядаються методи вирішення конфліктів (переговори, етична бесіда, дискусія, диспут, метод моделювання конфліктних ситуацій, картографія, рольова гра, логічний аналіз, мозковий штурм, метод оцінювальних листків тощо), аналізуються методики, спрямовані на формування

умінь та навичок конструктивного вирішення конфлікту: „Конструктивна суперечка“, „Подружня угода“ (С. Кратохвіл), „Подружня конференція“ (Н. Шерман, Н. Фредман), методика психологічної діагностики і корекції конфліктного спілкування В. Смахова, „Зупини шлюбного партнера“ (К. Вітек) тощо.

Вивчення концепцій з проблем конфліктів (філософської, психологічної, соціологічної, педагогічної) дозволило обґрунтувати основні феноменологічні ознаки даного явища. Нами виявлено, що в соціальній педагогіці конфлікт розглядається як взаємодія 2 або більше суб'єктів, які мають взаємовиключні цілі й реалізують їх у збиток один одному (або один за рахунок іншого). Типологічними характеристиками конфлікту є: наявність протиріч між інтересами, цінностями, цілями, мотивами; протистояння опонентів, прагнення принизити почуття власної гідності іншого; поява негативних емоцій.

Розгляд різноманітних підходів до дослідження соціального конфлікту дозволив визначити відсутність інтегрованого погляду на конфлікт, що зумовлює труднощі психолого-педагогічного аналізу зазначеного феномену в аспекті розробки методики соціально-педагогічного консультування молодих сімей. З'ясовано, що будь-який конфлікт є соціальним, оскільки в його основі лежить міжособистісна взаємодія та соціальні норми, що її регламентують.

У процесі вирішення завдань ми встановили, що функціями конфлікту є деструктивна (руйнівна – психотравмування, емоційна напруга, девіантні реакції тощо) та конструктивна (формувальна – вироблення загальноприйнятних цінностей, настанов, норм спілкування, що зумовлює розвиток груп (соціуму)). Також виявили, що динаміка зазначеного феномену зумовлюється такими процесуальними характеристиками як латентність, демонстративність, агресивність. Відповідно до цього існують стадії конфлікту: латентна, демонстративна, агресивна, батальна чи латентна, відкрита, постконфліктна. А саму динаміку як процес забезпечують: мета, об'єкт конфлікту, відношення об'єкт – опонент чи опонент – об'єкт.

Виокремлені ознаки й характеристики конфлікту дозволяють стверджувати, що сімейному конфлікту притаманні описані вище функції, структура й динаміка. Основні феноменологічні ознаки подружнього конфлікту засвідчують, що він виникає як результат взаємодії чоловіка й дружини в процесі спілкування та спільної діяльності; зумовлюється пошуком засобів стабілізації взаємин; характеризується протидією членів подружжя та їх негативними емоціями, водночас вимагає наявності певних протиріч, окрім того конфлікт визначає шляхи подальшого розвитку членів подружжя та всієї сім'ї.

Із позицій конфліктології (Л. Сердюк, В. Левкович, О. Зуськова, Я. Іванова), визначають декілька сфер життєдіяльності сім'ї (фізичну, матеріальну, культурну, сексуальну й індивідуально-психологічну), що достатньо повно виражають характер уявлень членів шлюбної пари про сім'ю та один про одного. Посилаючись на динаміку оцінок та самооцінок членів подружньої пари, вирізняють „конфліктогенні блоки“: „Культура спілкування“, „Господар – господиня“, „Голова сім'ї“, „Пізнання“, „Емоційний комфорт“, „Захист Я-концепції“. Результати дослідження свідчать, що найбільш конфліктогенними сферами для молодого сім'ї є господарсько-побутова та виховна.

Практика проведення експерименту дала можливість встановити типові причини конфліктів у молодих сім'ях, що сприяло визначенню основних напрямків соціально-педагогічного консультування молодих подружніх пар щодо проблеми подолання конфліктів.

3. Аналіз психолого-педагогічної літератури, проведене експериментальне дослідження дозволили виокремити низку показників готовності молодих сімей до шлюбу: фізичний, психологічний, педагогічний, юридично-правовий, соціально-моральний. Окремо ми вважаємо за доцільне назвати ще один аспект – готовність молодих сімей до подолання конфліктів.

Вивчення психолого-педагогічної літератури дало можливість виявити два підходи до визначення поняття „готовність“: функціональний – розуміється як певний стан психічних процесів, що є умовою успішного виконання діяльності; особистісний – розглядається готовність до певного виду діяльно-

сті як складне особистісне утворення. З метою розв'язання третього завдання, на основі теоретичного дослідження, ми виявили види готовності – ситуативна (тимчасова) та тривала (постійна). Підґрунтям такої диференціації стали цілісні виявлення суб'єкта, що зумовлюють специфіку діяльності.

Готовність до подолання конфліктів ми розуміємо як прояв особистості, що виявляється у здатності членів молодого подружжя конструктивно вирішувати конфліктні ситуації і прогнозувати можливу появу суперечностей у процесі співжиття. Позитивне значення готовності членів молодих шлюбних пар до подолання конфліктів полягає в тому, що чоловік і жінка здобувають досвід вирішення конфліктної ситуації без застосування агресії, насилля.

Обґрунтування поняття „готовність“ дозволило встановити його багатокомпонентну структуру (М. Дьяченко, Л. Кандилович, Ф. Генев, А. Капська, Л. Савенкова та ін.). Це дозволило визначити складники готовності молодих шлюбних пар до подолання конфліктів: мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний, емоційно-вольовий і соціальний.

Мотиваційний – становить сукупність цілей, інтересів, настанов, прагнень, бажань членів молодого подружжя, яка зумовлює усвідомлення необхідності відходу від стереотипних форм поведінки в конфліктній ситуації, критичного ставлення до власної стратегії конфліктної взаємодії, набуття нових знань і вмінь конструктивного подолання сімейних конфліктів.

Когнітивний передбачає освоєння чоловіком та дружиною знань, що сприяють правильному вибору засобів для залагодження конфліктної ситуації, знаходження компромісного рішення, з'ясування причин виникнення протиріч у взаємодії тощо. До них належать: теоретичні відомості про спілкування (комунікацію), основи конфліктології, технології урегулювання конфліктів, специфіка процесів початкового періоду життєдіяльності молодого подружжя, способи діагностики емоційного стану людини.

Операційно-процесуальний – формування конфліктологічних умінь: комунікативних (слухання, відтворення, говоріння, культура спілкування), аналітичних (аналіз станів і процесів, виділення проблем, причин, факторів,

умов, розрізнення вимог і потреб, прийняття рішень), прогностичних (прогнозування розвитку конфліктологічної діяльності з урахуванням наявних та ймовірних проблем кожного члена подружньої взаємодії чи сім'ї в цілому).

Емоційно-вольовий – здатність чоловіка й дружини керувати поведінкою в процесі конфліктної взаємодії, яка зумовлює можливість зосередження на об'єкті конфлікту, формування відповідальності за свої дії, адекватної оцінки ефективності власної поведінки в конфлікті, емоційної стійкості.

Соціальний передбачає наявність просімейної потреби членів молодого подружжя: необхідності й бажання брати участь у сімейній взаємодії, усвідомлення багатогранності особистості шлюбного партнера, уміння підпорядковуватись інтересам сім'ї.

Таким чином, ґрунтовний аналіз структури готовності членів молодого подружжя до подолання конфліктів дав можливість визначити критерії її вимірювання: наявність соціальних, комунікаційних мотивів; рівень конфліктологічних знань, стиль конфліктної взаємодії, рівень конфліктності, задоволеність шлюбом, узгодження сімейних цінностей членів молодої шлюбної пари. На основі даних про готовність членів молодих подружніх пар до подолання конфліктів ми визначили п'ять груп молодих сімейних пар, які належать до одного із рівнів: найвищого, високого, середнього, низького, найнижчого.

За результатами дослідження, до найвищого рівня готовності відносяться сімейні пари, що вирізняються: наявністю соціальних та комунікаційних мотивів, повними знаннями про конфлікт, наявністю знань про найрізноманітніші сфери подружнього життя, демократичним стилем сімейної взаємодії, високим рівнем задоволеності шлюбом, конструктивним стилем конфліктної поведінки (компроміс та угода), низьким рівнем прояву конфліктності.

Для представників високого рівня характерні: просімейна мотивація, достатній рівень знань про конфлікт, наявність розуміння специфіки етапу формування подружніх взаємин, демократичний стиль сімейної взаємодії, досить високий показник задоволеності шлюбом, середній чи низький рівень конфліктності, компроміс та угода як стилі конфліктної взаємодії.

Шлюбні пари середнього рівня готовності характеризуються такими особливостями: суперечність мотивів взаємодії, рівень конфліктності середній і високий, середній показник задоволеності шлюбом, конфліктологічні знання фрагментарні, ставлення до опонента в конфлікті стереотипне, кількість „конфліктогенних зон“ – 3-4, використання стратегії угоди та уникнення під час конфліктної взаємодії, стиль сімейного співжиття централізований.

Сім'ї низького рівня відзначаються неусвідомленістю соціальних мотивів, низьким ступенем задоволеності шлюбом, високим рівнем вияву конфліктності, неузгодженістю сімейної взаємодії, фрагментарністю знань про конфлікт, однозначно негативним ставленням до названого феномена, боротьбою членів шлюбної пари за головування в сім'ї, орієнтацією обох членів подружжя на власні потреби, деструктивними формами поведінки в конфлікті, можливістю застосування психологічного насилля тощо.

Подружньому життю молодих сімей найнижчого рівня притаманні: відсутність стійкої мотивації, наслідування родинного сценарію батьків, спотворені уявлення про конфлікт, його функції і способи подолання, анархічний стиль сімейної взаємодії, висока конфліктність, вибір деструктивної форми конфліктної поведінки, значна кількість „конфліктогенних зон“.

4. У процесі експериментальної роботи нами виявлено, що ефективність подолання конфліктів у молодій сім'ї залежить від адекватних соціально-педагогічних умов. Такими визначальними соціально-педагогічними умовами подолання конфліктів є: гуманізація взаємин у субсистемі подружньої пари; реалізація методики консультування молодих сімей, що забезпечує мотивацію вибору конструктивних стратегій подолання конфліктів; інтеграція діяльності соціальних інституцій соціалізації особистості з метою надання психолого-педагогічної допомоги молодим сім'ям; популяризація позитивного іміджу сучасної молодої сім'ї; відкритість молодої родини.

5. Ефективність дії соціально-педагогічних умов перевірялася нами шляхом впровадження моделі соціально-педагогічної роботи із молодою сім'єю щодо формування готовності до подолання конфліктів.

Виявлена на основі аналізу динаміка збільшення кількості сімей експериментальної групи з найвищим (від 2,8% до 5,6%), високим (від 2,8% до 13,8%), середнім (від 17% до 61,1%) та зниження з низьким (від 63,8% до 16,7%) і найнижчим (від 11% до 2,8%) рівнями готовності до подолання конфліктів свідчить про ефективність дії сформованих соціально-педагогічних умов.

За результатами експериментальної роботи нами були розроблені методичні рекомендації: програма групового консультування молодих сімей, методика індивідуального консультування проблемних молодих сімей, методичні рекомендації щодо проведення семінарів „Методика формування готовності молодих сімей до подолання конфліктів“, „Основи сімейних стосунків“. Їх реалізація сприяє підвищенню рівня готовності молодих сімей до подолання конфліктів, активізує потенційні можливості членів подружніх пар щодо зміцнення шлюбу, згуртування сім'ї. Дані навчально-методичні матеріали можуть бути використані соціальними педагогами та практичними психологами центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, вихователями дитячих дошкільних закладів, вчителями середніх шкіл, викладачами вищих навчальних закладів, членами молодих сімей та молоддю шлюбного віку.

Отже, аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи підтверджує гіпотезу нашого дослідження та ефективність дії запропонованих технологій вирішення проблеми подолання конфліктів у молодій сім'ї. Доведено, що застосована модель соціально-педагогічної роботи із молоддю сім'єю сприяє гармонізації подружніх стосунків, актуалізації потенційних можливостей молоді сім'ї.

Водночас проведене дослідження засвідчує необхідність розробки програм соціально-педагогічної роботи із молоддю сім'єю, спрямованих на формування гендерної рівності. Подальшого дослідження потребують такі напрями: вплив масової субкультури на рівень прояву конфліктності сім'ї; значення особливостей соціалізації членів подружжя у процесі формування сучасної молоді сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверин А.Н. Психологический тренинг как метод формирования позитивной Я-концепции и профилактики внутриличностного конфликта // Конфликтология: междисциплинарные исследования. Статьи и сообщения на Международной научно-практической конференции „Конфликт и личность в изменяющемся мире“ / Отв. ред. Н.И. Леонов, С.Ф. Сироткин. – Ижевск, 2000. – С. 130 – 131.
2. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопросы психологии – 1987. – № 2. – С. 152 – 158.
3. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов // Вопросы психологии – 1986. – №1. – С. 95 – 101.
4. Адохан М. Семейные связи: Как лучше понимать тех, кого мы любим. – К.: Задруга, 2001. – 100 с.
5. Азаров Ю.П. Педагогика семейных отношений. – М.: Знание, 1977. – 96 с.
6. Аксиевич М.Т., Мельник Л.И. Навстречу друг другу. – Минск: Народная асвета, 1992. – 127 с.
7. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Заг. ред. А.Й. Капської. – К.: НДПУ ім.. Драгоманова, ДЦССМ, 2002. – 164 с.
8. Алексеєнко Т.Ф. Батьківська стратегія: Первинна соціалізація дитини у родинному середовищі // Дошкільне виховання. – 1997. – № 6. – С.12 – 13.
9. Алексеєнко Т.Ф. Педагогічні проблеми молоді сім'ї. – К.: АПН України, Ін-т педагогіки, 1997. – 114 с.
10. Алексеєнко Т. Ф. Формування компетентності молоді сім'ї у вихованні дитини та подоланні конфліктів // Гуманістично спрямований

виховний процес і становлення особистості (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): Збірник наукових праць / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: ВіРА Інсайт, 2001. – Кн. I. – С. 192 – 197.

11. Алёшина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – М.: Ред.-изд. центр Консорциума „Социальное здоровье России“, 1994. – 172 с.

12. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии. – 1991. – № 4 – С.74 – 81.

13. Альманах психологических тестов / Сост. Римские Р.Р. и С.А. – М.: КСП, 1995. – 400 с.

14. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высш. учебных заведений. – М.: Наука, 1994. – 324 с.

15. Андреева Т.В. Семейная психология: Учеб. пособие. – СПб: Речь, 2005. – 244 с.

16. Антонов А. И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ: Изд-во Междун. университета бизнеса и управления („Братья Карич“), 1996. – 304 с.

17. Антонов Г.В. Педагогічні засади запобігання і розв'язання конфліктів у навчально-виховному середовищі вищих навчальних закладів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2006. – 21 с.

18. Антонов Г.В. Управління педагогічними конфліктами: методи діагностики конфліктів // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: Зб. наук. праць. – Харків: ХНПУ, 2005. – Вип. 23. – С. 3 – 13.

19. Анцупов А.Я. Эволюционно-междисциплинарная теория конфликтов // Конфликтология: междисциплинарные исследования.

Статьи и сообщения на Международной научно-практической конференции „Конфликт и личность в изменяющемся мире“ / Отв. ред. Н.И. Леонов, С.Ф. Сироткин. – Ижевск, 2000. – С 7 – 11.

20. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологических исследований. – М.: Московский университет, 1984. – 105 с.

21. Астахова В.И. Образование и воспитание детей в системе семейных ценностей // Ділові жінки і сім'я: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: Видавництво НУА, 2005. – С. 3 – 5.

22. Бабанский Ю.К., Победоносцев Г.А. Комплексный подход к воспитанию учащихся: В вопросах и ответах. – К.: Рад. школа, 1985. – 256 с.

23. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І., Основы психології і педагогії: Підручник. – Харків: Національний ун-т внутр. справ, 2003. – 336 с.

24. Банник Л. Причины та шляхи подолання подружньої дисгармонії // Журнал для батьків. – 2000. – № 2. – С. 26 – 29.

25. Баянов И.М., Усманов С.М. Статистическая обработка результатов психолого-педагогических исследований: Учеб. пособие. – Уфа: БИРО, 2001. – 136 с.

26. Бевз Г. Приемні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку). – К.: Главник, 2006. – 112 с.

27. Бевз Г.М., Главник О.П. Технологія проведення тренінгів з формування здорового способу життя молоді. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2005. – Кн.. 1. – 176 с.

28. Бевз Г.М., Пеша І.В. Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 101 с.

29. Бекетова Е.В. Молодая семья в период первичной адаптации в междисциплинарных исследованиях // Сборник материалов конференции «Социально-психологические подходы в работе с молодой семьей» // http://orenstatus.narod.ru/konfer7a_tezis.htm

30. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – Минск: Прамеб, 1992. – 384 с.

31. Бессчетнова О.В. Девиации семейно-брачных отношений в современной России. – Балашов: Арья, 2001. – 22 с.

32. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2-х книгах. – К.: Либідь, 2003. – К. 1. – 278 с. – К. 2. – 342 с.

33. Бех І.Д. Виховання особистості в соціогенетичному дискурсі // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): Збірник наукових праць / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: ВіРА Інсайт, 2001. – Кн. I. – С. 8 – 16.

34. Бех І.Д. Від волі до особистості. – К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.

35. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 1997. – 336 с.

36. Білоус О.С., Масна А.М. Ділові жінки в Україні і сім'я // Ділові жінки і сім'я: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: Видавництво НУА, 2005. – С. 23 – 24.

37. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Московский университет, 1982. – 200 с.

38. Бодалев А.А. Психология общения. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: МОДЭК, 1996. – 256 с.

39. Бодалев А.А. Психология о личности. – М.: Издательство Московского ун-та, 1988. – 188 с.

40. Бойко В.В. Малодетная семья: Социально-психологический аспект. – М.: Мысль, 1988. – 237 с.
41. Боришевський М.Й., Кушнірюк В.М. Гуманізація оцінних ставлень як умова попередження конфліктів у педагогічному процесі // Конфлікти в педагогічних системах. Збірник доповідей науково-практичної конференції 20 – 21 травня 1997 р. – Вінниця: ВДГУ, 1997. – С. 33 – 35.
42. Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание: конфликт! – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1989. – 190 с.
43. Булах І.С., Виногородський А.М. Рефлексивний пошук як механізм вирішення конфліктів у підлітковому віці // Конфлікти в педагогічних системах. Збірник доповідей науково-практичної конференції 20 – 21 травня 1997 р. – Вінниця: ВДГУ, 1997. – С. 35 – 37.
44. Буленко Т.В. Формування про соціальної компетентності як засіб вирішення міжособистісних конфліктів // Конфлікти в педагогічних системах. Збірник доповідей науково-практичної конференції 20 – 21 травня 1997 р. – Вінниця: ВДГУ, 1997. – С. 40 – 42.
45. Вайнола Р.Х. Особливості використання ігрових технік в соціальній вуличній роботі: Методичні рекомендації для соціальних педагогів. – К.: НПУ, 2001. – 48 с.
46. Васьковская С.В., Горностай П.П. Психологическое консультирование: Ситуационные задачи. – К.: Вища школа, 1996. – 192 с.
47. Ващенко Г. Виховання волі й характеру. – К.: Школяр, 1999. – 385 с.
48. Введение в научное исследование по педагогике: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. В.И. Журавлева. – М.: Просвещение, 1988. – 239 с.

49. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун“, 2002. – 1440 с.
50. Витек К. Проблемы супружеского благополучия. – М.: Прогресс, 1988. – 144 с.
51. Выготский Л.С. Психология. – М.: Апрель пресс: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 1008 с.
52. Вовк Л.П., Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: завдання і ситуації: Практикум. – К.: Знання-Прес, 2006. – 429 с.
53. Вовк Л.П. та ін. Українсько-англійський словник навчально-педагогічних понять та термінів: методичний посібник. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 168 с.
54. Волкова Н.П. Педагогічні комунікації. – Дніпропетровськ: РВВДНУ, 2002. – 93 с.
55. Вяхирева Е.А. Методика социальной работы с семьей / Под ред. Дурасановой Т.П. – Балашов: Издатель Николаев, 2001. – 56 с.
56. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Основи Педагогіки та психології вищої школи в Україні: Навч. посібник. – К.: Інтел, 1995. – 168 с.
57. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи“, 2003. – 172 с.
58. Генов Ф. Психологические особенности мобилизации готовности спортсмена. – М.: Физ-ра и спорт, 1971. – 245 с.
59. Гершунский Б. Педагогическая прогностика: Методология, теория, практика. – К.: Вища школа, 1986. – 200 с.
60. Говако Б.И. Студенческая семья. – М.: Мысль, 1988. – 158 с.
61. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: МГУ, 1987. – 176 с.
62. Голод С.И. Будущая семья: какова она? (социально-нравственный аспект). – М.: Знание, 1990. – 63 с.

63. Голод С.И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
64. Голод С.И. Удовлетворенность супружеством как фактор стабилизации семьи // Редкол.: Васильева Э.К. (гл. ред) и др. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С. 57 – 62.
65. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. – К.: Либідь, 2003. – 520 с.
66. Гончаренко О.В. Процес реконструкції національно-культурних міфів як перепона до реалізації особистості у професійно-діловій сфері жінки // Ділові жінки і сім'я: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: Видавництво НУА, 2005. – С. 34 – 35.
67. Гончаров В.Н., Тищенко В.В. Конфликтная ситуация: опыт работы менеджера // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика. / Ред. А.М. Гірник. – К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1999. – С. 21 – 29.
68. Горбунова-Рубан С.А. Роль семьи в жизни деловой женщины // Ділові жінки і сім'я: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: Видавництво НУА, 2005. – С. 5 – 10.
69. Городская и сельская семья / Д.И. Валентай и др. – М.: Мысль, 1987. – 284 с.
70. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: Учеб. пособие для студентов пед. институтов. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.
71. Гришина Н.В. Психология конфликта. – Спб.: Питер, 2005. – 464 с.
72. Гришина Н.В. Интерсубъектный конфликт и диалог (универсальная форма психологических конфликтов и универсальная форма их разрешения) // Конфліктологія: междисциплинарные исследования. Статьи и сообщения на Международной научно-

практической конференции „Конфликт и личность в изменяющемся мире“ / Отв. ред. Н.И. Леонов, С.Ф. Сироткин. – Ижевск, 2000. – С. 34 – 35.

73. Гендерний розвиток у суспільстві: (конспекти лекцій) / Фурман А.В., Надвична Т.Л., Свида Т.О., Цокур О.С., Іванова І.В., Стрельчук Н.В., Дерій Н.О., Вороніна Т.О. – К.: ПЦ „Фоліант“, 2005. – 351 с.

74. Дементьева И.Ф. Первые годы брака: Проблемы становления молодой семьи. – М.: Наука, 1991. – 112 с.

75. Диагностика межличностных отношений в семье / И. Слободянюк и др. – Винница: Континент-ПРИМ, 1997. – 32 с.

76. Діти, жінки та сім'я в Україні: Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2000. – 534 с.

77. Джил Э. Игра в семейной терапии. – М.: Эксмо, 2003. – 288 с.

78. Добрович А., Ясицкая О. Милые бранятся... – М.: Московский рабочий, 1986. – 176 с.

79. Добрович А. Кто в семье психотерапевт? – М.: Знание, 1985. – 80 с.

80. Донцов А.И. Психология коллектива: Методологические проблемы исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 206 с.

81. Дружинин В.В., Конторов Д.С., Конторов М.Д. Введение в теорию конфликта. – М.: Радио и связь, 1989. – 286 с.

82. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. – Минск: БГУ, 1976. – 174 с.

83. Елизаров А.Н. Основы индивидуального и семейного психологического консультирования: Учеб. пособие. – М.: Ось-89, 2003. – 336 с.

84. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2001. – 656 с.

85. Энциклопедия молодой семьи / Под ред. Г.И. Герасимович. – Минск: Белорусская Советская Энциклопедия, 1990. – 709 с.
86. Этикет. Умение жить и вести себя дома, в семье и в обществе / Ред. А. Ланецкий. – М.: Цитадель-триада, 1999. – 224 с.
87. Євтух М.Б., Сердюк О.П. Соціальна педагогіка: Підруч. для студ. вищих навч. закладів – К.: МАУП, 2002. – 229 с.
88. Жаровцева Т.Г. Неблагополучна сім'я: своєрідність, проблеми, педагогічна підтримка. – Одеса: СВД М.П. Черкасов, 2004. – 220 с.
89. Жизнедеятельность семьи: тенденции и проблемы / Отв. ред. А.И. Антонов. – М.: Наука, 1990. – 128 с.
90. Загальна психологія: Навчальний посібник / О. Скрипченко, Л. Волинська, З. Огороднійчук, Т. Зелінська, Т. Лисянська, Н. Співак, Н. Зубалій, І. Булах, О. Артемчук, Л. Зінченко, В. Власенко, О. Ільїн, Н. Абрамян, О. Гоголь. – К.: АПН, 2002. – 464 с.
91. Зайчук С.В., Левицький В.М. Конфліктні сімейні відносини як причини виникнення емоційних порушень у дітей // Конфлікти в педагогіч-них системах: Збірник доповідей науково-практичної конференції 20-21 травня 1997 р. – Вінниця: ВДТУ, 1997. – С. 115 – 118.
92. Зайцев Г.К., Зайцев А.Г. Валеология. Культура здоровья. Книга для учителей и студентов педагогических специальностей. – Самара: Издательский дом „БАХРАХ – М“, 2003. – 272 с.
93. Зайцева З.Г. Форми і методи роботи із молодістю сім'єю. – К.: УДЦССМ, 2000. – 68 с.
94. Занюк С.С. Психологія мотивації: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2002. – 304 с.
95. Засуха В.А., Лисенко В.П., Голуб Б.Л. Прикладна математика: Підручник. – К.: Арістей, 2005. – 228 с.

96. Зацепин В. О жизни супружеской. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 192 с.
97. Зацепин В. Ритмы любви // Мы и наша семья: Книга для молодых супругов / Сост. Зацепин В.И., Цимбалюк В.Д. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 367 с.
98. Иванова Л.М. Судьба молодой семьи – М.: Знание, 1989. – 192 с.
99. Ишмуратов А.Т. Конфлікт і згода: основи когнітивної теорії конфліктів. – К.: Наукова думка, 1996. – 190 с.
100. Каган М.С., Едкин А.М. Индивидуальность как объективная и субъективная реальность // Вопросы психологии. – 1989. – № 4.– С. 5 – 15.
101. Каджаспирова Г.М., Каджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. – М.: МарТ, Ростов н/Д: МарТ, 2005. – 448 с.
102. Калошин В. Налагодимо сімейні відносини за допомогою методу раціонального мислення // Журнал для батьків. – 2000. – № 2. – С. 30 – 33.
103. Капрара Дж., Серван Д. Психология личности. – СПб: Питер, 2003. – 640 с.
104. Кеэрберг А. Выполнение функции семьи и удовлетворенность браком // Исследования по качеству брака: Проблемы семьи. – Тарту: Тартуский государственный университет, 1982. – С. 58 – 77.
105. Кізь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. – 2002 // <http://www.ji.lviv.ua>
106. Кізь О.Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї: Автореферат дисертації...канд. психол. наук: 19.00.07. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 26 с.

107. Ковалев С.В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: тесты, опросники, ролевые игры: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 143с.
108. Ковалев С.В. Психология семейных отношений. – М.: Педагогика, 1987. – 159 с.
109. Ковалёв С.В. Психология современной семьи: Информационно-методические материалы к курсу „Этика и психология семейной жизни“: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
110. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
111. Ковчина І.М. Сучасні технології соціальної роботи за рубежом: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. А.Й. Капської. – К.: Логос, 2001. – 96 с.
112. Кодекс про шлюб та сім'ю України. – Ужгород: ІВА, 2001. – 499 с.
113. Козлов В.П. Коррекция одностороннего воспитания в семье // Семейная психотерапия при неврозах и психических заболеваниях. – Л.: Ленинградский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева, 1978. – С. 93 – 96.
114. Комісарова С.М., Білогорка М.В., Шаплавський М.В. Мистецтво сімейного життя. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 100 с.
115. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
116. Консультування сім'ї: методичні поради для консультування батьків. – Частина 2 / За ред. В.Г. Постового. – К.: ДЦССМ, 2003. – 303 с.
117. Корнбихлер Т., Пезешкиан Н. Восток – Запад: позитивная психо-терапия в диалоге культур. – Черкасы: Ваш Дом, издатель ЧП Дикий А.А., 2004. – 216 с.

118. Кравець В.П. Гендерна педагогіка: Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
119. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки: Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
120. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: Навч. посібник для студентів педвузів. – Тернопіль: Міністерство освіти України, 1995. – Ч. 1. – 311 с.
121. Кравець В. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. – К.: Академія, 2001. – 244 с.
122. Кравець В. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. – К.: Київська правда, 2000. – 688 с.
123. Кравець В.П., Кікінежді О.М. Педагогіка і психологія: гендерний аспект. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. – 2004. – 124 с.
124. Кравченко Л. Життєві сценарії сім'ї // Педагогіка і психологія. – № 1 – 2. – 2002. – С. 61 – 67.
125. Кроник А.А. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я: Психология значимых отношений / А.А. Кроник, Е.А. Кроник. – М.: Мысль, 1989. – 204 с.
126. Круглов Б.С. Правовое сознание как элемент психологической подготовки молодежи к семейной жизни // <http://www.voppsy.ru/issues/1986/864/864063.htm>
127. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 286 с.
128. Лавриненко Н.В. Гендерні відносини в родині // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. / Відп. ред. Скорик М.М. – К.: К.І.С., 2004. – 536 с.

129. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. – К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
130. Леви В. Я и мы. – М.: Молодая гвардия, 1973. – 288 с.
131. Левитов Н.Д. Детская и педагогическая психология. – М.: Уч.-пед. изд-во, 1960. – 427 с.
132. Левкович В.П., Зуськова О. Э. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов // Психологический журнал. – 1985. – № 3. – С. 126 – 134.
133. Левкович В.П., Зуськова О. Э. Методика диагностики супружеских отношений // Вопросы психологии – 1987. – № 4 – С. 129 – 134.
134. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М.: МГУ, 1997. – 40 с.
135. Ложкин Г.В., Повякель Н.И. Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.
136. Ложкін Г.В., Сьомін С.В., Петровська Т.В., Кисельова О.О. Конфлікти в сумісній діяльності. Монографія. – К.: Сфера, 1997. – 95 с.
137. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навчально-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 112 с.
138. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей // Книга для родителей. – К.: Радянська школа, 1987. – 384 с.
139. Маклаков А.Г. Общая психология: Учеб. для вузов. – СПб.: Питер, 2005. – 583 с.
140. Малярова Н.В. Особенности социологического анализа семейных конфликтов // Социологические исследования. – 1984. – № 1. – С. 17 – 27.
141. Мацковский М.С. Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики. – М.: Наука, 1989. – 116 с.

142. Мдинарадзе Н. Некоторые вопросы молодой семьи в Грузинской ССР // Становление брачно-семейных отношений / Ред. Мацковский М., Гурко Т. – М.: Ин-т социологии АН СССР, 1989. – С. 119 – 121.

143. Меньшутин В.П. Помощь молодой семье: Заметки психолога. – М.: Мысль, 1987. – 203 с.

144. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии – М.: Независимая фирма „Класс“, 1998. – 304 с.

145. Мишина Т.М. Психологические исследования супружеских отношений при неврозах // Семейная психотерапия при неврозах и психических заболеваниях. – Л.: Ленинградский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева, 1978. – С. 13 – 20.

146. Мишина Т.М. Психология и психотерапия супружеских пар (Обзор зарубежной литературы) // Семейная психотерапия при неврозах и психических заболеваниях. – Л.: Ленинградский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева, 1978. – С. 146 – 152.

147. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.

148. Мы и наша семья: Книга для молодых супругов / Сост. Зацепин В.И., Цимбалюк В.Д. – М.: Молодая гвардия, 1973. – 367 с.

149. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: Навчальний посібник. 4-е видання. – К.: ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика“, 2003. – 615 с.

150. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку: Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 р. / Керівники авторського колективу – А.М. Нору,

О.О. Яременко. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140 с.

151. Молода сім'я України 90-их / Ред. колегія: Якубова Ю.М., Головатий М.Ф., Яременко О.О. – К.: А.Л.Д., 1997. – 104 с.

152. Молодая семья: социально-экономические, правовые, морально-психологические проблемы / В.И. Зацепин, А.В. Берещенко, Л.М. Бучинская. – К.: Украина, 1991. – 314 с.

153. Морозов А.В. Природа межличностных конфликтов // Конфликтология: междисциплинарные исследования. Статьи и сообщения на Международной научно-практической конференции „Конфликт и личность в изменяющемся мире“ / Отв. ред. Н.И. Леонов, С.Ф. Сироткин. – Ижевск, 2000. – 154 с.

154. Мушкевич М.І. Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 – Луцьк, 2002. – 251с.

155. Мюриэл Дж. Брак и любовь. – М.: Прогресс, 1985. – 192 с.

156. Мягер В.К. Теоретические предпосылки семейной психотерапии // Семейная психотерапия при неврозах и психических заболеваниях. – Л.: Ленинградский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева, 1978. – С. 5 – 8.

157. Навайтис Г.А. Опыт психологического консультирования супружеских конфликтов // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 3. – С. 70 – 73.

158. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. – М., Воронеж: Московский психолого-социальный институт. МОДЭК, 1999. – 224 с.

159. Начала семейной жизни / А.И. Кочетов. Мужчина и женщина: Отношения полов / А.А. Логинов. – Минск: Полымя, 1989. – 448 с.

160. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск: Издатель В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
161. Обозов Н.Н. Женщина + мужчина = ?! – СПб.: ЛНПП „Облик“, 2000. – 112 с.
162. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости // Вопросы психологии. – 1981. – № 6. – С. 98 – 101.
163. Обозова А.Н., Штильбанс В.И. Аксиомы супружества (Психология супружеских отношений). – Л.: Знание, 1984. – 32 с.
164. Омельченко Л.М. Алкоголізм та наркоманія як чинники деструктивних конфліктів у молодій сім'ї // Здоровий спосіб життя: Зб. наук. статей. – Львів: Бодлак, 2005. – Випуск 6. – С. 37 – 40.
165. Омельченко Л.М. Девіація сімейно-шлюбних стосунків у сучасній сільській молодій сім'ї // Науковий вісник Національного аграрного університету. – Випуск 76. – К.: НАУ, 2004. – С. 338 – 341.
166. Омельченко Л.М. Подружній конфлікт у молодій сім'ї: Методичний посібник. – К.: Науковий світ, 2006. – 49 с.
167. Омельченко Л.М. Психолого-педагогічні методи діагностики та корекції конфліктних подружніх стосунків у молодій сім'ї // Науковий вісник Національного аграрного університету. – К.: НАУ, 2005. – № 69. – С. 234 – 243.
168. Омельченко Л.М. Психолого-педагогічні підходи до формування реалістичного образу сім'ї у студентів-аграрників // Реформування системи аграрної вищої освіти в Україні: досвід і перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 21 квітня 2005 р. Національний аграрний університет. – Ч. II. – К.: НАУ, 2005. – С. 11 – 14.

169. Омельченко Л.М. Соціально-педагогічні причини виникнення конфліктів у молодій сім'ї // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2005. – № 4. – С. 64 – 66.

170. Омельченко Л.М. Соціально-педагогічні умови подолання конфліктів у молодій сім'ї // Педагогічна освіта: Теорія і практика: Зб. наук. праць: Психологія. Педагогіка / Інститут проблем виховання АПН України; Київський міський педагогічний університет ім. Б.Д. Грінченка / І.Д. Бех (гол. ред. кол.). – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2006. – № 5. – С. 25 - 29.

171. Омельченко Л.М. Соціально-педагогічні умови формування духовного здоров'я сучасної молоді сім'ї // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Збірник наукових праць / За ред. ак. АПНУ Євтуха М.Б. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – № 29. – С. 82 – 85.

172. Омельченко Л.М. Теоретико-методологічні аспекти аналізу подружнього конфлікту в молодій сім'ї // Соціалізація особистості: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. За заг. ред. проф. А.Й. Капської. Том XXV. – К: Логос, 2005. – С. 21 – 31.

173. Омельченко Л.М. Уявний образ сім'ї як один із факторів сімейної стабільності // Здоровий спосіб життя: Збірник наукових статей. – Львів: Бодлак, 2005. – Випуск 5. – С.54 – 57.

174. Омельченко Л., Стахневич В. Гендерні стереотипи як чинники конфліктів у молодій сім'ї // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції (3 – 5 листопада 2005 р.). – К.: СПД „Микола Мельник“, 2005. – С. 220 – 225.

175. Они жили долго и счастливо... Книга о тайнах создания семейного очага / А.Л. Крупанин, И.М. Крохина (сост.); М.С. Макаров (ред.). – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 544 с.

176. Основи педагогіки вищої школи: Навчально-методичний комплекс для аспірантів і магістрів / Уклад. Л. Вовк, О. Падалка, Р. Семерникова. – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. – 59 с.

177. Основи психології / За заг. ред. Киричука О.В. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.

178. Основи соціальної роботи / Н.Б. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін. // Соціальна робота: В 3 ч. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2004. – Ч. 1. – 178 с.

179. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник / Відп. ред. Скорик М.М. – К.: К.І.С., 2004. – 536 с.

180. „Осторожно: семейный конфликт!“ (Методические рекомендации для учителей, родителей, социальных работников, психологов) / З.И. Белоусова, В.В. Коваль. – Запорожье: Запорожский государственный университет, 1993. – 114 с.

181. От я до Мы: Азбука семейной жизни / Сост. С.В. Ковалев. – М.: Педагогика, 1990. – 336 с.

182. Пальчевський С.С. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 560 с.

183. Панкова Л.М. У порога семейной жизни: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 144 с.

184. Пащенко Д.І. Зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання. – К.: Знання, 1999. – 208 с.

185. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – К.: Вища школа, 2004. – 422 с.

186. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
187. Педагогический энциклопедический словарь / Б.М. Бим-Бад (гл. ред.). – М.: Большая российская энциклопедия, 2002. – 527 с.
188. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: Семья как терапевт. – М.: Смысл, 1993. – 331 с.
189. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов. – СПб.: Речь, 2001. – 288 с.
190. Перлз Ф. Гештальт семинары. Гештальт-терапия до-словно. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 1998. – 325 с.
191. Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). – К.: Логос, 2000. – 87 с.
192. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид. – М.: Мысль, 1999. – 528 с.
193. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: учебн. для пед. вузов. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1. – 576 с.
194. Постовий В.Г. Сучасна сім'я і її педагогіка. – К.: Освіта, 1994. – 64 с.
195. Потапчук Є.М. Психопрофілактика міжособистісних конфліктів у сім'ях військовослужбовців прикордонних військ: Дисертація... канд. пси-хол. наук: 20. 02. 02. – Хмельницький, 1998. – 169 с.
196. Психа В.Л. Вскоре после свадьбы. – Краснодар: Кн. изд-во, 1988. – 96 с.
197. Психология семейных отношений: Учебно-методическое пособие / Авт.-сост. М.В. Семина. – Чита: Изд-во ЗабГПУ, 2000. – 82 с.
198. Работа с молодой семьей по разрешению конфликтов в эмоциональных отношениях: Методические рекомендации / Сост. Казиминова

В.И. – Луганск: Луганский областной центр социальной службы для молодежи, 1996. – 25 с.

199. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. – М.: Просвещение, 1991. – 128 с.

200. Рыбакова Н.А. Социальная работа и социальное образование: условия сохранения и развития жизненных сил человека в динамике социобытия. – Псков: ПГПИ им. Кирова, 2000. – 182 с.

201. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. – М.: Владос, 1995. – 529 с.

202. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 268.

203. Ружже В.Л., Єлисеєва І.І., Кадибур Т.С. КПД семейной группы // Современная семья / Редкол.: Васильева Э.К. и др. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С. 71 – 81.

204. Румянцева Ю.В. Механизмы конструктивного разрешения межличностных конфликтов // Конфликтология: междисциплинарные исследования. Статьи и сообщения на Международной научно-практической конференции „Конфликт и личность в изменяющемся мире“ / Отв. ред. Н.И. Леонов, С.Ф. Сироткин. – Ижевск, 2000. – С 35 – 37.

205. Савенкова Л.О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: Монографія. – К.: КНЕУ, 2005. – 212 с.

206. Савка В. Є. Соціальний потенціал сучасної сільської сім'ї: проблеми формування та реалізації: Автореф. дис... канд. соціологічних наук: 22.00.03/ НАН України, Ін-т соціології. – К., 1996. – 25 с.

207. Самыгин С.И., Столяренко Л.Д. Психология управления: Учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс; М.: Зевс, 1997. – 509 с.

208. Сатир В. Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика – Пресс, 1992. – 192 с.
209. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Ювента, 1999. – 283 с.
210. Сборник материалов научно-практической конференции „Молодая семья в XXI веке“ / Сост.: В.Н. Кузовкин, П.А. Шалунов, О.Е. Семенова, И.А. Ласкина. – М.: Комитет по делам молодежи Московской области, 2000. – 68 с.
211. Семья глазами психолога (Сборник методик) / Сост. С.Ф. Спи-чак. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: МОДЭК, 1995. – 64 с.
212. Семья в психологическом консультировании / Под ред. А.А. Бо-далева, В.В. Столина. – М.: Педагогика, 1989. – 208 с.
213. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. – М.: Мысль, 1989. – 173 с.
214. Сысенко В.А. Устойчивость брака: Проблемы, факторы, условия. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 199 с.
215. Скотт Дж. Конфликты и пути их преодоления. – К.: Внеш-торгиздат, 1991. – 190 с.
216. Скляр О.П. Поняття „соціально-педагогічне” в категоріаль-ному апараті соціального пізнання: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – Суми, 2000. – 173 с.
217. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За заг. ред. А.Й. Капської, І. М. Пінчук, С.В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
218. Словник-довідник педагогічних і психологічних термінів / В.М. Глазиріна, Т.М. Десятов, А.І. Кузьмінський, Л.І. Прокопенко. – Черкаси: Вид-во ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – 112 с.

219. Словник навчально-педагогічних понять і термінів: методичний посібник / Укл. Л.П. Вовк, Г.Д. Падалка, О.С. Падалка та ін. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2001. – 83 с.
220. Смехов В.А. Опыт психологической диагностики и коррекции конфликтного общения в семье // Вопросы психологии. – 1985 – № 4. – С. 25 – 29.
221. Социальная конфликтология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н.П. Дедов, А.В. Морозов, Е.Г. Сорокина, Т.Ф. Сушлова / Под ред. А.В. Морозова. – М.: Академия, 2002. – 336 с.
222. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник / За ред. А.Й. Капської. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, УДЦССМ, 2000. – 264 с.
223. Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навчальний посібник / Л.Г. Коваль, І.Д. Зверєва, С.Р. Хлебик. – К.: ІЗМН, 1997. – 390 с.
224. Соціальна педагогіка і адаптивність особистості: науково-методичне видання / За ред. В. Слюсаренка. – Суми: Мрія, 1994. – 548 с.
225. Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України / Ред. колегія: В.І. Довженко, О.М. Ситник, О.О. Яременко, Ю.М. Якубова. – К.: Академпрес, 1998. – 152 с.
226. Социальная психология: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / А.Н. Сухов, А.А. Бодалев, В.Н. Казанцев и др.; Под ред. А.Н. Сухова, А.А. Деркача. – М.: Академия, 2001. – 600 с.
227. Стахневич В.І., Омельченко Л.М. Подружній конфлікт у молодій сім'ї // Науковий вісник Національного аграрного університету. – К.: НАУ, 2005. – № 88. – С. 199 – 204.
228. Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы / В.А. Балцевич, С.Н. Бурова, А.К. Воднева, Л.М. Горбатенкова,

И.В. Дегтярик, Н.А. Залыгина, З.Л. Королева, И.В. Левицкая, Н.А. Местковский. – Минск: Университетское, 1991. – 104 с.

229. Супружеская жизнь: Гармония и конфликты / Сост. Л. А. Богданович. – М.: Профиздат. – 176 с.

230. Сухомлинский В.О. Как воспитать настоящего человека: Советы воспитателям. – К.: Рад. школа, 1975. – 235 с.

231. Сухомлинский В.А. Письма к сыну. – М.: Просвещение, 1979. – 96 с.

232. Тавит А. Отношение супругов с их родными // Исследования по качеству брака: Проблемы семьи. – Тарту: Тартуский государственный университет, 1982. – С. 114 – 125.

233. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За ред. А.Й. Капської. – НДПУ, 2000. – 372 с.

234. Тонков Е.Е. Педагогическое управление конфликтом: Монография. – М. – Белгород: Изд-во Белгор. гос. ун-та, 1999. – 294 с.

235. Торохтий В.С. Психология социальной работы с семьей. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1996. – 218 с.

236. Трубавіна І.М. Консультування сім'ї. Науково-методичні матеріали. – Ч. I. – К.: ДЦССМ, 2003. – 88 с.

237. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посібник. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132 с.

238. Трубавіна І.М., Бугаєць Н.А. Методи вивчення сім'ї: Науково-методичні матеріали / За ред. І.М. Трубавіної. – Харків: УДЦССМ, 2001. – 68 с.

239. Тхостов А.Ш., Степанович Д.А. Влияние кризисной жизненной ситуации на структуру самооценки // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 128 – 133.

240. Удовиченко И.А. Динамика семейных ценностей современной молодежи и проблемы семейной политики // Современная семья: проблемы и перспективы развития / Материалы Всероссийской научной заочной конференции. – Тверь: Тверской государственный технический университет, 2001. – С. 67 – 68.

241. Федоренко Р.П. Психологічні особливості перебігу сімейної кризи у молодому подружжі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1999. – 21 с.

242. Федорова Л.А., Панова Н.В. Молодая семья: факторы формирования и развития // Современная семья: проблемы и перспективы развития / Материалы Всероссийской научной заочной конференции. – Тверь: Тверской государственный технический университет, 2001. – С. 58 – 59.

243. Філософія: Навчальний посібник. – 3-є вид., стереотипне / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2003. – 457 с.

244. Философский энциклопедический словарь / Ред. Е.Ф. Губский и др. – М.: ИНФРА – М, 1997. – 576 с.

245. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.

246. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина – М.: Издательство политической литературы, 1963. – 544 с.

247. Филюкова Л.Ф. Современная молодая семья / Под ред. Жбанковой И.И. – Минск: Наука и техника, 1986. – 80 с.

248. Флоренская Т.А. Диалог как метод психологии консультирования (Духовно ориентированный подход) // Психологический журнал. – 1994. – № 5. – С. 44 – 55.

249. Форми і методи роботи із молодією сім'єю / Упор. З.Г. Зайцева. – К.: ДЦССМ, 2000 – 68 с.
250. Формування здорового способу життя: Київський досвід / Н. Комарова, П. Шатц, О. Яременко, Т. Безулик, О. Бобильова, Ю. Босих та ін. – К.: Український ін-т соц. дослідж., 2001. – 55 с.
251. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. Яременко, О. Балакірєва, О. Вакуленкота ін. – К.: Український ін-т соц. дослідж., 2000. – 207 с.
252. Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини: Методичні рекомендації для тренера / Упорядник: І. Братусь та ін.; Під заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2002. – 51 с.
253. Фрейд З. Основы психологической теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа. – СПб.: Алтейя, 1999. – 251 с.
254. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно. – СПб.: Алтейя, 1998. – 252 с.
255. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы (Социально-демографическое исследование). – М.: Статистика, 1978. – 223 с.
256. Хейли Дж., Эриксон М. Стратегии семейной терапии – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2001. – 448 с.
257. Херсонский Б.Г., Дворяк С.В. Психология и психопрофилактика семейных конфликтов. – К.: Здоровья, 1991. – 192 с.
258. Хямяляйнен Ю. Воспитание родителей: Концепции, направления и перспективы. – М.: Просвещение, 1993. – 112 с.
259. Черкасова О.В. Современная семья: Проблемы и перспективы развития. – Самара: Самарский университет, 2000. – 72 с.

260. Чернов Р.П. Семья как форма стабилизации общественных отношений. Людологический анализ // Современная семья: проблемы и перспективы развития / Материалы Всероссийской научной заочной конференции. – Тверь: Тверской государственный технический университет, 2001. – С. 57 – 58.

261. Чумиков А.Н. Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 52 – 57.

262. Шапиро А.З. Психолого-гуманистические проблемы позитивности – негативности внутрисемейных взаимоотношений // Вопросы психологии. – 1994. – № 4. – С. 45 – 56.

263. Шведчикова Т.А. Некоторые наблюдения при работе с парами, ожидающими ребенка // Конфликтология: междисциплинарные исследования. Статьи и сообщения на Международной научно-практической конференции „Конфликт и личность в изменяющемся мире“ / Отв. ред. Н.И. Леонов, С.Ф. Сироткин. – Ижевск, 2000. – С. 128.

264. Шерман Р., Фредман Н. Структурированные техники семейной и супружеской терапии: Руководство. – М.: Класс, 1997. – С. 181 – 184.

265. Шмелев А.Г. Острые углы семейного круга. – М.: Знание, 1986. – 96 с.

266. Шнейдер Л.Б. Основы семейной психологии: Учеб. пособие. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 928 с.

267. Юнг К.Г. Брак как психологическое отношение. – [htt: // www / deol. ru / culture / astrolog / brak. Htm](http://www/deol.ru/culture/astrolog/brak.Htm)

268. Язвинская Е.С. Влияние уровней притязаний супругов на семейные отношения: Диссертация... кандидата психологических наук: 19.00.01. – Одесса, 2000. – 172 с.

269. Якунин В.А. Обучение как процесс управления. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 160 с.
270. Feldman Robert S. Understanding psychology. – Massachusetts – Amherst: McGraw-Hill College, 1999. – p. 4 – 216, 606 – 645.
271. Formation of students sexual role identity // FiNuT 2005 – Gezeitenwechsel 31. Kongress "Frauen in Naturwissenschaft und Technik" 5 – 8 Mai 2005. – Bremen, 2005. – p.43.
272. Stakhnevych V. Training Courses for Future Teachers and Students in the National Agricultural University // Proceedings of Reports from the XIX / International Agricultural – Pedagogical Colloquium – The teachers Mission a Learning Society. – Prague, 2000. – p. 99-101.
273. Wallerstein J.S. Psychological tasks of marriage: part 2. // American Journal of Orthopsychiatry. 66 (2), 1999.

ДОДАТОК А

Тест для вимірювання конфліктологічних знань членів молодого подружжя

Практика засвідчує той факт, що початковий період життєдіяльності молодих пар є складним. Найбільшу трудність для членів подружжя становить процес урегулювання подолання конфліктів. Даний тест спрямований на аналіз уявлень і знань чоловіка та дружини про конфлікт, його функції та специфіку.

Пропоновані Вам питання містять орієнтовні відповіді. Виберіть із трьох можливих ту, яка найбільше відповідає Вашим уявленням.

Дякуємо за співпрацю.

1. Подружній конфлікт – це:
 - а) несумісність характерів членів подружжя;
 - б) примхи одного або обох зі шлюбної пари;
 - в) закономірне явище, що зароджується в процесі міжособистісної взаємодії.
2. Подружні конфлікти часто виникають у молодих сім'ях тому, що:
 - а) чоловік і дружина мають різні характери;
 - б) процес взаємної адаптації є завжди складним;
 - в) після укладення шлюбу почуття кохання зникає.
3. Конфлікт у процесі становлення молодої сім'ї виконує таку(і) функцію(ї):
 - а) однозначно негативну;
 - б) сприяє налагодженню стосунків;
 - в) як негативну, так і позитивну.
4. Значення позитивної ролі конфлікту полягає:
 - а) у збільшенні впливовості одного зі шлюбної пари;
 - б) у з'ясуванні протиріч, усвідомленні необхідності їх вирішення та аналізі способу взаємодії чоловіка й дружини.
 - в) в усвідомленості помилковості суджень одного з подружжя;

5. Основну проблему, що повинна вирішуватися в процесі перебігу конфлікту, можна сформулювати так:
- а) будь-яким способом довести свою „правоту“;
 - б) з'ясування питання: хто є істинним винуватцем конфлікту;
 - в) пошук оптимальних способів розв'язання конфлікту й подальшої взаємодії шляхом аналізу ситуації, що склалася.
6. Найдоцільніший спосіб реагування на очікування шлюбного партнера:
- а) повне ігнорування претензій шлюбного партнера;
 - б) обговорення й взаємне узгодження домагань і очікувань обох членів подружжя
 - в) мовчазне накопичування образи за надмірну вимогливість;
7. Якщо Ви відчули несправедливість у ставленні до себе шлюбного партнера, то наступним Вашим кроком буде:
- а) щире тактовне висловлення своєї образи;
 - б) прихована, не висловлена (з метою збереження спокою) образа;
 - в) негайний докір шлюбному партнерові за несправедливе ставлення.
8. Найпростішим способом подолання конфліктів, спричинених розподілом сімейних ролей є:
- а) чітке визначення „чоловічих“ та „жіночих“ ролей;
 - б) рівномірний розподіл сімейних обов'язків;
 - в) покладення більшості господарських доручень на „плечі“ батьків.
9. У процесі конфліктної взаємодії потрібно:
- а) чітко визначити проблему, що спричинила непорозуміння;
 - б) з метою профілактики „нагадати“ всі минулі образи;
 - в) перерахувати особистісні риси шлюбного партнера, що стали причиною непорозуміння.
10. Чи потрібен аналіз конфлікту:
- а) ні, його потрібно швидше забути;

- б) так, оскільки це сприяє усвідомленню помилок, самовдосконаленню;
- в) це даремна трата часу.

Ключ: 1-в, 2-б, 3-в, 4-б, 5-в, 6-б, 7-а, 8-б, 9-а, 10-б.

За кожну правильну відповідь нараховуються 2 бали. Таким чином, максимальна кількість балів за виконання тесту не перевищує 20.

Показник засвоєння знань вираховується зі співвідношення:

$$O = \Phi / \Pi \cdot 100\%,$$

де O – оцінка успішності, Φ – фактичний обсяг засвоєних знань, Π – повний обсяг знань, запропонований для вивчення.

Наприклад, кількість правильних відповідей становить 8. Для отримання оцінки в балах множимо 8 на 2, отримуємо результат – 16. Використовуючи формулу, обчислюємо відсотковий показник: $16/20 \cdot 100\% = 80\%$

За результатом визначається рівень знань:

- Найвищий – 90 – 100%: член подружжя володіє досить повними знаннями про конфлікт, визначає його як закономірне явище, тобто виявляє адекватне реагування на його появу, розуміє суперечність його функцій, усвідомлює значущість аналізу конфліктної взаємодії для подальшої гармонізації подружніх взаємин, знає про необхідність чіткого визначення кола обговорюваних проблем під час конфліктної взаємодії, визнає необхідність рівномірного розподілу сімейних ролей, необхідність щирого висловлення своїх думок і переживань;

- Високий 70 – 80%: достатній для сімейної взаємодії рівень знань про конфлікт, особливості його перебігу, наявність розуміння специфіки подружньої взаємодії на етапі формування подружніх взаємин, визначення обох функцій конфлікту, визнання можливості його позитивного впливу, володіння правильними способами реагування на претензії шлюбного партнера, визнання необхідності гендерної чутливості, однак присутня деяка

недооцінка зосередження на конкретній проблемі, що обговорюється у перебігу конфлікту чи інших питань.

- Середній: 50 – 60: конфлікт визнається як закономірне явище, однак присутнє нерозуміння причин його появи, недооцінюється позитивний вплив конфлікту на подружню взаємодію, хоча визнається необхідність звужувати змістовий його вияв, простежується відсутність знань про правильні способи реагування на претензії шлюбного партнера, нерозуміння значущості щирого висловлення своїх думок щодо несправедливості з боку шлюбного партнера тощо.

- Низький: 30 – 40% фрагментарність знань про конфлікт та його особливості, стереотипне ставлення до партнера.

- Найнижчий 20 – 0% наявність випадково отриманої інформації про конфлікт чи її повна відсутність, стереотипне ставлення до функцій конфлікту.

Додаток Б

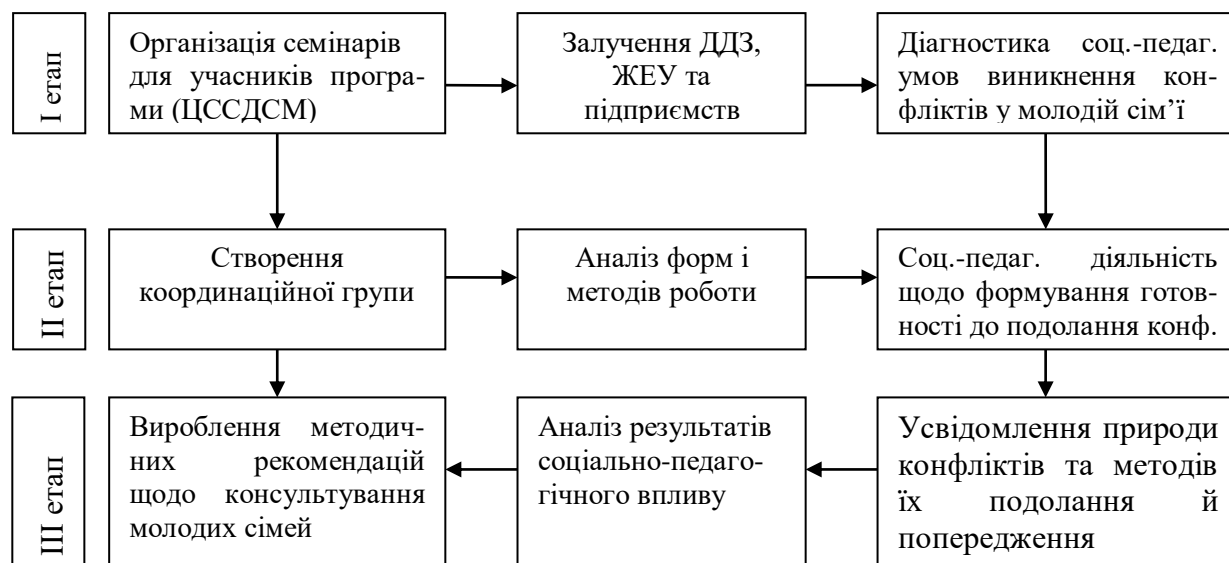

Рис. Б 1. Модель соціально-педагогічної роботи з молодю сім'єю щодо формування готовності до подолання конфліктів

Додаток В

Програма групового консультування молодих сімей

Молода сім'я є об'єктом міждисциплінарного дослідження. Підвищена увага до цієї соціальної інституції зумовлена її еволюційними процесами: якщо в недавньому минулому основними функціями сім'ї були господарська, економічна, репродуктивна та виховна, то на сучасному етапі більшого значення набувають функції емоційної підтримки, психокорекційна. Однак неготовність членів молодого подружжя до виконання цієї діяльності часто зумовлює конфліктні ситуації, а то й спричинює розірвання шлюбної угоди.

Метою реалізації пропонованої програми є поглиблення знань членів молодого подружжя про сім'ю, її функції, подружні конфлікти та технології їх подолання. Тематика групових консультацій спрямована на розкриття можливостей саморозвитку, самовдосконалення, самовідновлення сім'ї.

Програма містить три тематичні блоки: сім'я, її ознаки й функції; сімейні конфлікти, стратегії їх подолання; культура дозвілля.

1. Соціально-психологічні функції сім'ї. Сімейні ролі. Сім'я як мікросоціальна група. Структурна і педагогічна (за рівнем благополуччя) типології сім'ї. Репродуктивна, виховна, соціальна, рекреативна, праксеологічна, господарсько-побутова функції сім'ї. Сімейні ролі: чоловік, дружина; батько, мати.

2. Молода сім'я. Її ознаки. Шлюбна адаптація. Розподіл господарсько-побутових обов'язків. Державні соціальні програми, спрямовані на підтримку молодої сім'ї.

3. Психологічний клімат сім'ї, його складові. Визначення поняття „психологічний клімат”. Сприятливий і несприятливий психологічний клімат. Згуртованість, можливість багатогранного розвитку особистості кожного члена сім'ї, висока доброзичлива вимогливість, почуття

захищеності, гордість за належність до своєї сім'ї, відповідальність, відкритість родини як ознаки сприятливого психологічного клімату.

4. Подружня сумісність та її рівні. Подружня сумісність як основний показник сімейного психологічного клімату. Соціальна, фізіологічна, психологічна, інтелектуальна, духовна сумісності. Умови їх досягнення.

5. Поняття сімейного конфлікту. Типологія конфліктів і рівні їх вияву. Структура, динаміка розвитку. Види сімейного конфлікту (загальносімейний і подружній). Типи: актуальний, прогресуючий, звичний, прихований, явний. Конструктивний і деструктивний сімейні конфлікти. Фактори, що впливають на подружню стабільність.

6. Перший і другий кризові періоди розвитку сім'ї та їх вплив на конфліктність. Хронологічні межі та загальна характеристика труднощів, властивих даним етапам сімейного життя.

7. Стратегії виходу із конфліктів. „Конфронтація”, „відхід”, „згладжування”, „пристосування” як традиційні стратегії подолання конфліктів. Компроміс – найбільш ефективна форма подружньої взаємодії чоловіка й дружини в конфліктній ситуації. Умови його досягнення.

8. Методи конструктивної взаємодії в конфлікті („Конструктивна суперечка“, „Подружня угода“ (С. Кратохвіл), „Подружня конференція“ (Н. Шерман, Н. Фредман), методика психологічної діагностики й корекції конфліктного спілкування в сім'ї В. Смєхова, „Зупини шлюбного партнера“ (К. Вітек). Правила конфліктної поведінки.

9. Педагогічна культура батьків. Сімейне виховання та його специфіка. Батьківський авторитет. Основні методи сімейного виховання. Ранній розвиток дітей.

10. Сімейне дозвілля. Його роль у створенні системи сімейних цінностей. Форми сімейного дозвілля. Сімейні цінності, їх вплив на соціалізацію особистостей членів родини.

Додаток Г

Таблиця Г.1

Розподіл подружнього стажу молодих сімей
(на початку експерименту)

Тривалість шлюбного життя	Експериментальна група		Контрольна група	
Щойно одружені	–		–	
0,5 р.	4	11,1%	3	8,33%
До 1 р.	8	22,2%	6	16,7%
2 – 3 р.	10	27,8%	8	22,2%
4 – 5 р.	9	25%	12	33,33%
Понад 5 р.	5	13,9%	7	19,44%

Таблиця Г.2.

Розподіл сімей у групах

Тип сім'ї	Контр. гр.				Екс. гр.			
	ДЕ		ПЕ		ДЕ		ПЕ	
	абс	%	абс	%	абс	%	абс	%
Абсолютно неблагополучна	2	5,6	2	5,6	4	11,1	1	2,8
Неблагополучна	5	13,9	5	13,9	15	41,6	4	11,1
Ймовірно неблагополучна	6	16,6	7	19,4	8	22,2	2	5,6
Перехідна	10	27,8	10	27,8	5	13,9	10	27,8
Ймовірно благополучна	9	25	8	22,2	2	5,6	12	33,2
Благополучна	3	8,3	3	8,3	1	2,8	5	13,9
Абсолютно благополучна	1	2,8	1	2,8	1	2,8	2	5,6

ДЕ – до експерименту; ПЕ – після експерименту

Додаток Д

Таблиця Д.1.

Динаміка рівнів знань

рівні знань	контрольна група				експериментальна група			
	ДЕ		ПЕ		ДЕ		ПЕ	
найвищий	1	2,8%	1	2,8%	1	2,8%	2	5,6
високий	3	8,3%	3	8,3%	1	2,8%	5	13,8%
середній	19	52,7%	18	50%	7	17%	22	61,1%
низький	11	30,6%	12	33,3%	23	63,8%	6	16,7%
найнижчий	2	5,6%	2	5,6%	4	11%	1	2,8%

Таблиця Д.2.

Динаміка рівнів готовності членів молодих сімей до подолання конфліктів

рівні готовності	контрольна група				експериментальна група			
	ДЕ		ПЕ		ДЕ		ПЕ	
	кільк. сімей	%	кільк. сімей	%	кільк. сімей	%	кільк. сімей	%
найвищий	1	2,8	1	2,8	1	2,8	2	5,6
високий	3	8,3	3	8,3	1	2,8	5	13,8
середній	19	52,7	18	50	7	17	22	61,1
низький	11	30,6	12	33,3	23	63,8	6	16,7
найнижчий	2	5,6	2	5,6	4	11	1	2,8

Додаток Е.1.

Таблиця Е.1.1.

Числове значення задоволеності шлюбом та рівень конфліктності подружжя
(експериментальна група)

№ з/п	ЗШДЕ	ЗШДЕ	ЗШДЕ	ЗШПЕ	ЗШПЕ	ЗШПЕ	РКДЕ	РКПЕ
	жін.	чол.	серед.	жін.	чол.	серед.		
1.	30	32	31	39	41	40	2	1
2.	17	18	17,5	20	22	21	4	3
3.	26	25	25,5	31	30	30,5	3	2
4.	20	23	21,5	27	31	29	3	2
5.	24	22	23	29	27	28	3	3
6.	26	28	27	30	33	31,5	3	2
7.	22	24	23	28	30	29	3	2
8.	28	27	27,5	33	33	33	3	2
9.	17	20	18,5	23	26	24,5	2	1
10.	26	26	26	32	31	31,5	2	2
11.	21	23	22	29	28	28,5	2	2
12.	24	23	23,5	28	28	28	3	2
13.	13	15	14	18	21	19,5	3	2
14.	19	20	19,5	26	28	27	2	2
15.	27	28	27,5	34	33	33,5	3	2
16.	18	22	20	27	27	27	3	2
17.	23	26	24,5	28	33	30,5	3	2
18.	19	17	18	25	25	25	2	2
19.	22	22	22	29	31	30	2	2
20.	18	21	19,5	29	27	28	3	2
21.	22	16	19	31	27	29	4	3
22.	23	25	24	28	31	29,5	3	2
23.	18	21	19,5	26	29	27,5	3	2
24.	15	23	19	27	28	27,5	3	2
25.	12	14	13	16	20	18	3	2
26.	25	20	22,5	31	30	30,5	4	3
27.	20	21	20,5	28	27	27,5	3	3
28.	27	28	27,5	33	36	34,5	2	2
29.	16	16	16	27	28	27,5	2	2
30.	28	26	27	33	35	34	2	2
31.	19	23	21	26	28	27	3	2
32.	15	31	23	27	29	28,5	2	2
33.	24	26	25	29	33	31	3	2
34.	15	16	15,5	17	21	19	3	2
35.	20	21	20,5	27	28	27,5	4	2
36.	22	17	19,5	30	27	28,5	3	2

ЗШДЕ – задоволеність шлюбу до експерименту; ЗШПЕ – задоволеність шлюбу після експерименту

Додаток Е.2.

Таблиця Е.2.2.

Числове значення задоволеності шлюбом та рівень конфліктності подружжя
(контрольна група)

№ з/п	ЗШДЕ	ЗШДЕ	ЗШДЕ	ЗШПЕ	ЗШПЕ	ЗШПЕ	РКДЕ	РКПЕ
	жін.	чол.	серед.	жін.	чол.	серед.		
1.	18	20	19	16	21	18,5	3	3
2.	20	26	23	23	25	24	3	3
3.	29	34	31,5	26	30	28	2	2
4.	22	32	27	25	28	26,5	3	3
5.	27	27	27	25	29	27	3	3
6.	33	37	35	35	34	34,5	1	2
7.	25	29	27	23	26	24,5	3	3
8.	32	41	36,5	34	36	35	2	2
9.	25	29	27	29	23	26	3	3
10.	38	31	34,5	35	33	34	2	2
11.	26	37	31,5	23	25	24	2	3
12.	17	19	18	20	24	22	3	3
13.	29	28	28,5	29	30	29,5	2	2
14.	31	40	35,5	33	35	34	2	2
15.	25	23	24	17	22	19,5	3	4
16.	32	30	31	33	28	30,5	2	2
17.	26	28	27	24	20	22	3	3
18.	36	39	37,5	32	29	30,5	1	2
19.	30	30	30	32	26	29	2	3
20.	21	27	24	22	18	20	3	3
21.	45	40	42,5	41	43	42	1	1
22.	20	35	27,5	21	26	23,5	2	3
23.	27	36	31,5	26	30	28	2	3
24.	35	38	36,5	33	35	34	2	2
25.	18	22	20	17	18	17,5	3	3
26.	33	37	35	32	35	33,5	2	2
27.	23	32	27,5	25	27	26	3	3
28.	36	28	32	30	30	30	2	2
29.	43	47	45	43	41	42	1	1
30.	23	26	24,5	22	22	22	3	3
31.	37	39	38	32	35	33,5	2	2
32.	27	27	27	23	25	24	3	3
33.	34	39	36,5	29	34	31,5	2	2
34.	26	20	23	22	24	23	3	3
35.	24	32	28	20	25	22,5	3	3
36.	26	30	28	23	18	20,5	2	3

Додаток Ж

Таблиця Ж. 1.

Узгодження сімейних цінностей (експериментальна група)

номер шлюб- ної пари	сімейні цінності	інтимно- сексуальна		особистісна		господарсько- побутова		виховна		соц.активність		психо-терапевт		зовнішня привабливість	
1	ШСЦч	7	7	5	5	9	15	10	14	12	13	12	12	12	12
	ШСЦд	5	6	4	5	13	13	12	12	15	14	12	12	15	14
	УСЦ	2	1	1	0	4	2	2	2	3	1	0	0	3	2
2	ШСЦч	9	9	9	8	15	14	12	12	15	14	14	12	8	13
	ШСЦд	6	6	3	4	6	10	6	8	8	10	6	9	16	15
	УСЦ	3	3	6	4	9	4	6	4	7	4	8	3	8	2
3	ШСЦч	9	8	8	8	7	10	18	16	6	9	10	12	8	9
	ШСЦд	3	5	3	4	2	6	12	14	8	10	13	14	9	9
	УСЦ	6	3	5	4	5	4	6	2	2	1	3	2	1	0
4	ШСЦч	5	6	3	5	6	8	9	12	16	16	15	14	18	18
	ШСЦд	7	7	8	8	12	12	14	15	9	13	7	10	18	18
	УСЦ	2	1	5	3	6	4	5	3	7	3	8	4	0	0
5	ШСЦч	9	8	12	5	9	11	13	13	3	6	18	16	12	10
	ШСЦд	5	6	5	7	16	15	18	17	12	11	14	13	14	13
	УСЦ	4	3	3	2	7	4	5	4	9	5	4	3	2	3
6	ШСЦч	6	6	2	5	16	13	15	14	13	12	14	15	12	12
	ШСЦд	6	6	2	4	10	10	12	14	8	8	16	15	14	15
	УСЦ	0	0	0	1	6	3	3	0	5	4	2	0	2	3
7	ШСЦч	3	5	5	8	14	12	15	14	14	15	12	11	16	15
	ШСЦд	5	6	9	10	6	8	9	11	9	11	6	8	18	16
	УСЦ	2	1	4	2	8	4	6	3	5	4	6	3	2	1
8	ШСЦч	9	8	3	6	15	14	12	13	13	12	10	11	9	8
	ШСЦд	4	6	8	8	11	11	16	15	10	9	12	11	12	12
	УСЦ	5	2	5	2	4	3	4	2	3	3	2	0	3	4
9	ШСЦч	9	9	8	10	10	12	11	12	12	12	16	15	9	12
	ШСЦд	5	6	3	6	14	13	15	14	8	8	10	11	15	16
	УСЦ	4	3	5	4	4	1	4	2	4	4	6	4	6	4
10	ШСЦч	9	8	2	5	10	12	11	11	18	17	12	13	14	12
	ШСЦд	6	6	8	8	16	16	15	14	12	13	15	15	16	14
	УСЦ	3	2	6	3	6	4	4	3	6	4	3	2	2	2
11	ШСЦч	6	6	4	5	7	10	8	12	16	14	12	13	11	13
	ШСЦд	4	5	8	8	12	12	15	16	10	11	9	11	15	16
	УСЦ	2	1	4	3	5	2	7	4	6	3	3	2	4	3
12	ШСЦч	9	8	6	7	12	11	12	13	9	12	15	14	12	14
	ШСЦд	7	8	2	4	6	8	11	13	14	15	7	9	15	16
	УСЦ	2	0	4	3	6	3	1	0	5	3	8	5	3	2

13	ШСЦч	8	7	3	5	5	7	9	11	11	12	9	11	10	13
	ШСЦд	2	3	7	8	12	11	15	15	7	9	14	13	16	17
	УСЦ	6	4	4	3	7	4	6	4	4	3	5	2	6	4
14	ШСЦч	8	9	7	6	11	11	12	13	11	15	14	15	12	13
	ШСЦд	4	7	3	6	16	15	18	17	10	13	10	13	14	12
	УСЦ	4	2	4	0	5	4	6	4	1	2	4	2	2	1
15	ШСЦч	9	9	2	5	11	14	10	12	11	12	13	12	12	15
	ШСЦд	5	6	4	6	15	16	14	14	15	14	16	15	15	16
	УСЦ	4	3	2	1	4	2	4	2	4	2	3	3	3	1
16	ШСЦч	8	8	3	7	9	11	9	12	12	12	10	12	16	15
	ШСЦд	7	8	7	6	14	14	15	16	14	12	15	16	16	16
	УСЦ	1	0	4	1	5	3	6	4	2	0	5	4	0	1
17	ШСЦч	7	8	6	7	9	10	12	15	16	15	12	12	18	16
	ШСЦд	6	9	2	5	14	14	17	18	10	11	15	15	16	15
	УСЦ	1	1	4	2	5	4	5	3	6	4	3	3	2	1
18	ШСЦч	5	6	2	5	9	12	10	11	18	10	11	10	18	18
	ШСЦд	9	9	2	4	4	8	5	7	10	11	6	6	12	15
	УСЦ	4	3	0	1	5	4	5	4	2	1	5	4	6	3
19	ШСЦч	8	8	2	4	11	13	9	12	10	12	14	13	9	12
	ШСЦд	6	7	4	5	12	13	14	15	6	9	6	10	17	18
	УСЦ	2	1	2	1	1	0	5	3	4	3	8	3	8	6
20	ШСЦч	9	8	3	6	16	15	9	12	14	13	15	16	9	10
	ШСЦд	6	7	6	8	11	12	16	17	8	10	9	12	15	14
	УСЦ	3	1	3	2	5	3	7	5	6	3	6	4	6	4
21	ШСЦч	9	9	7	8	15	16	15	14	9	12	15	14	9	12
	ШСЦд	4	6	4	5	10	13	9	11	15	16	16	14	16	17
	УСЦ	5	3	3	3	5	3	6	3	6	4	1	0	7	5
22	ШСЦч	9	9	4	5	10	11	8	12	12	12	8	10	10	12
	ШСЦд	9	9	6	6	14	14	17	16	10	11	7	10	11	12
	УСЦ	0	0	2	1	4	3	9	4	2	1	1	0	1	0
23	ШСЦч	6	7	5	6	11	12	6	8	15	15	13	14	15	17
	ШСЦд	7	7	4	5	7	11	12	12	9	11	17	16	18	18
	УСЦ	1	0	1	1	4	1	6	4	6	4	4	2	3	1
24	ШСЦч	6	7	6	6	11	12	8	11	9	12	9	12	14	15
	ШСЦд	6	6	6	6	6	9	16	15	14	15	17	17	16	15
	УСЦ	0	1	0	0	5	3	8	4	5	3	8	5	2	0
25	ШСЦч	8	7	3	4	11	13	9	10	16	17	9	10	16	15
	ШСЦд	6	7	8	8	15	13	16	15	10	13	14	14	11	12
	УСЦ	2	0	5	4	4	0	7	5	6	4	5	4	5	3
26	ШСЦч	7	9	2	5	8	11	8	10	16	17	10	12	14	14
	ШСЦд	7	8	4	5	12	11	14	14	9	14	8	10	15	14
	УСЦ	0	1	2	0	4	0	6	4	7	3	2	2	1	0

27	ШСЦч	9	8	2	4	7	8	7	10	9	9	15	14	9	12
	ШСЦд	6	7	6	7	12	12	14	14	12	12	9	10	14	15
	УСЦ	3	1	4	3	5	4	7	4	3	3	6	4	5	3
28	ШСЦч	6	6	6	6	14	15	16	15	17	18	14	13	12	13
	ШСЦд	5	6	6	6	15	16	12	12	12	13	12	12	14	14
	УСЦ	1	0	0	0	1	1	4	3	5	3	2	1	2	1
29	ШСЦч	8	7	2	3	13	12	8	10	11	13	16	17	10	12
	ШСЦд	6	6	7	7	6	7	12	13	15	14	10	13	15	15
	УСЦ	2	1	5	4	7	5	4	3	4	1	6	4	5	3
30	ШСЦч	9	8	6	7	12	13	10	11	16	15	14	15	16	17
	ШСЦд	6	6	9	8	14	13	11	12	11	12	9	12	12	14
	УСЦ	3	2	3	1	2	0	1	1	5	3	5	3	4	3
31	ШСЦч	7	6	6	7	15	14	16	16	10	11	11	13	9	12
	ШСЦд	6	6	7	8	11	12	9	12	15	14	16	15	16	16
	УСЦ	1	0	1	1	4	2	7	4	5	3	5	2	7	4
32	ШСЦч	6	7	7	8	14	16	10	12	15	16	10	13	10	12
	ШСЦд	7	8	6	8	6	12	12	12	12	13	16	17	17	16
	УСЦ	1	1	1	0	8	4	2	0	3	3	6	4	7	4
33	ШСЦч	8	9	9	9	11	10	14	12	12	14	9	12	10	12
	ШСЦд	6	7	4	6	5	7	8	9	16	16	14	16	12	13
	УСЦ	2	2	5	3	6	3	6	3	4	2	5	4	2	1
34	ШСЦч	9	9	4	5	10	12	8	12	9	11	7	10	12	15
	ШСЦд	4	7	8	9	16	16	15	16	14	15	15	14	14	15
	УСЦ	5	2	4	4	6	4	7	4	5	4	8	4	2	0
35	ШСЦч	8	8	7	8	11	12	15	16	12	11	15	14	15	15
	ШСЦд	7	7	3	5	17	16	10	12	10	12	9	10	11	13
	УСЦ	1	1	4	3	6	4	5	4	2	1	6	4	4	2
36	ШСЦч	8	8	5	6	12	14	11	12	10	12	9	10	11	12
	ШСЦд	5	6	9	9	17	17	18	16	6	9	14	14	14	12
	УСЦ	3	2	4	3	5	3	7	4	4	3	5	4	3	0

ШСЦч – шкала сімейних цінностей чоловіка, ШСЦд – шкала сімейних цінностей дружини, УСЦ – узгодження сімейних цінностей

Таблиця Ж. 2.

Узгодження сімейних цінностей (контрольна група)

номер шлюб- ної пари	сімейні цінності	інтимно- сексуальна		особистісна		господарсько- побутова		виховна		соц.активність		психо-терапевт		зовнішня привабливість	
1	ШСЦч	8	9	7	8	10	9	14	12	10	15	6	6	12	11
	ШСЦд	4	4	3	3	16	15	18	18	12	13	12	14	15	15
	УСЦ	4	5	4	5	6	6	4	6	2	2	6	8	3	4
2	ШСЦч	9	8	5	4	9	8	14	14	10	11	11	11	14	15
	ШСЦд	4	4	8	9	15	15	7	8	9	9	10	10	16	12
	УСЦ	5	4	3	5	6	7	7	6	1	2	1	1	2	3
3	ШСЦч	8	8	8	6	14	16	15	16	14	15	14	15	15	14
	ШСЦд	8	7	6	9	11	11	12	12	12	12	13	11	16	16
	УСЦ	0	1	2	3	3	5	3	4	2	3	1	4	1	2
4	ШСЦч	8	8	6	5	15	16	12	12	11	10	13	14	12	11
	ШСЦд	5	4	9	9	11	10	16	17	16	16	13	15	14	12
	УСЦ	3	4	3	4	4	6	4	5	5	6	0	1	2	1
5	ШСЦч	9	8	9	8	10	9	12	11	14	14	12	14	12	10
	ШСЦд	5	5	4	4	16	16	16	15	18	17	12	15	14	13
	УСЦ	4	3	5	4	6	7	4	4	4	3	0	1	2	3
6	ШСЦч	8	8	7	8	14	16	15	11	10	10	15	14	14	12
	ШСЦд	7	7	6	6	15	14	15	14	12	11	16	17	15	14
	УСЦ	1	1	1	2	1	2	3	3	1	2	1	3	1	2
7	ШСЦч	8	7	8	9	12	11	14	12	12	16	17	18	12	11
	ШСЦд	4	3	5	4	16	16	16	16	13	13	13	14	10	15
	УСЦ	4	4	3	5	4	5	2	4	1	3	4	4	2	4
8	ШСЦч	8	7	9	8	12	15	14	15	16	15	13	12	10	11
	ШСЦд	8	8	6	5	12	12	12	12	14	12	14	15	13	12
	УСЦ	0	1	3	3	0	3	2	3	2	3	1	3	3	1
9	ШСЦч	4	5	4	4	12	12	8	10	10	16	12	12	15	15
	ШСЦд	8	9	7	8	16	17	12	14	12	12	10	11	14	13
	УСЦ	4	4	3	4	4	5	4	4	2	4	2	1	1	2
10	ШСЦч	8	8	6	7	11	14	15	12	13	14	15	15	9	10
	ШСЦд	6	7	7	8	10	11	16	15	12	11	12	12	12	12
	УСЦ	2	1	1	1	1	3	1	3	1	3	3	3	3	2
11	ШСЦч	8	9	8	8	12	12	13	12	10	10	13	12	14	12
	ШСЦд	6	5	6	5	14	16	16	16	13	15	14	15	16	16
	УСЦ	2	4	2	3	2	4	3	4	3	5	3	1	2	4
12	ШСЦч	8	8	5	4	10	9	12	11	12	11	14	12	15	14
	ШСЦд	3	4	9	8	6	6	16	16	8	7	17	15	10	10
	УСЦ	5	4	4	4	4	3	4	5	6	6	3	3	5	4

13	ШСЦч	8	9	6	7	10	11	12	15	14	13	12	14	12	11
	ШСЦд	6	6	9	9	14	15	16	12	11	10	10	16	12	14
	УСЦ	2	3	3	2	4	4	4	3	3	3	2	2	0	3
14	ШСЦч	8	7	7	6	12	15	10	10	14	13	12	11	14	14
	ШСЦд	7	8	6	7	14	12	10	13	16	16	13	14	15	16
	УСЦ	1	1	1	1	2	3	0	3	2	3	1	3	1	2
15	ШСЦч	8	8	4	5	9	8	12	10	9	9	12	14	9	10
	ШСЦд	4	3	8	9	13	13	14	15	12	14	7	7	14	14
	УСЦ	4	5	4	4	4	5	2	5	3	5	5	7	5	4
16	ШСЦч	8	8	5	7	12	11	11	12	12	12	13	12	16	15
	ШСЦд	7	6	7	4	14	14	15	16	13	14	15	14	16	16
	УСЦ	1	2	2	3	2	3	4	4	1	2	2	2	0	1
17	ШСЦч	7	7	6	7	9	9	12	14	16	15	12	12	18	16
	ШСЦд	6	3	4	2	13	14	16	18	10	11	15	15	16	15
	УСЦ	1	4	2	5	4	5	4	4	6	4	3	3	2	1
18	ШСЦч	7	6	2	5	14	12	16	18	8	10	11	10	18	18
	ШСЦд	9	9	2	4	15	9	13	7	10	11	8	7	15	15
	УСЦ	2	3	0	1	1	3	3	4	2	1	3	3	3	3
19	ШСЦч	8	8	2	4	11	13	9	12	10	12	14	14	14	15
	ШСЦд	6	7	4	5	12	13	13	16	8	9	11	10	17	18
	УСЦ	2	1	2	1	1	0	4	4	2	3	3	4	3	3
20	ШСЦч	9	8	3	4	16	16	12	9	14	13	15	16	13	11
	ШСЦд	4	3	6	8	11	10	16	14	10	8	12	12	15	14
	УСЦ	5	5	3	4	5	6	4	5	4	5	3	4	2	3
21	ШСЦч	9	9	7	8	15	16	15	14	14	12	15	14	16	16
	ШСЦд	7	6	4	5	13	13	12	11	15	15	16	14	16	17
	УСЦ	2	3	3	3	2	3	3	3	1	3	1	0	0	1
22	ШСЦч	9	9	4	5	10	9	12	12	12	12	11	12	10	12
	ШСЦд	9	7	6	6	14	14	17	18	17	18	7	7	11	12
	УСЦ	0	2	2	1	4	5	5	6	5	6	4	5	1	0
23	ШСЦч	6	7	5	6	11	12	9	8	15	15	14	13	15	17
	ШСЦд	7	7	4	5	8	8	12	12	12	11	16	17	18	17
	УСЦ	1	0	1	1	3	4	3	4	3	4	2	4	3	1
24	ШСЦч	6	7	6	8	11	12	18	12	11	12	15	14	14	15
	ШСЦд	6	6	6	5	10	9	16	15	14	15	17	17	16	18
	УСЦ	0	1	0	3	1	3	2	3	3	3	2	3	2	3
25	ШСЦч	8	9	4	4	11	13	9	10	14	17	10	10	16	15
	ШСЦд	4	3	8	8	15	6	14	15	10	12	14	14	14	12
	УСЦ	4	6	4	4	4	7	5	5	4	5	4	4	2	3
26	ШСЦч	7	9	3	5	15	14	11	10	16	17	10	12	14	14
	ШСЦд	7	8	4	3	12	11	14	14	13	14	8	10	15	14
	УСЦ	0	1	1	2	3	3	3	4	3	3	2	2	1	0

27	ШСЦч	9	8	2	4	7	8	10	10	9	9	15	14	10	12
	ШСЦд	6	7	6	8	12	12	14	14	12	12	10	10	14	15
	УСЦ	3	1	4	4	5	4	4	4	3	3	5	4	4	3
28	ШСЦч	6	6	6	6	14	14	16	15	15	18	14	14	12	10
	ШСЦд	6	5	6	6	15	16	13	12	12	13	13	12	14	14
	УСЦ	0	1	0	0	1	2	3	3	3	3	1	2	2	4
29	ШСЦч	8	8	5	4	13	12	10	10	12	11	16	17	13	12
	ШСЦд	7	6	7	7	12	9	12	13	15	14	14	15	15	15
	УСЦ	1	2	2	3	1	3	2	3	3	3	2	2	2	3
30	ШСЦч	8	8	5	4	10	10	9	10	12	10	12	10	12	11
	ШСЦд	4	3	9	9	14	16	12	15	15	14	17	16	14	14
	УСЦ	4	5	4	5	4	6	3	5	3	4	5	6	2	3
31	ШСЦч	9	9	9	9	14	13	12	14	15	16	17	17	15	15
	ШСЦд	8	8	7	6	16	16	12	11	12	13	15	14	13	12
	УСЦ	1	1	2	3	2	3	0	3	3	3	2	3	2	3
32	ШСЦч	8	8	5	4	9	8	12	12	10	12	14	15	15	13
	ШСЦд	5	4	9	9	12	14	16	17	9	8	10	11	12	17
	УСЦ	3	4	4	5	3	6	4	5	1	4	4	4	3	4
33	ШСЦч	8	9	8	6	14	12	14	16	15	12	14	16	15	14
	ШСЦд	7	5	8	8	16	15	16	13	18	15	16	13	16	16
	УСЦ	1	4	0	2	2	3	2	3	3	3	2	3	1	2
34	ШСЦч	4	5	8	7	6	7	10	11	6	8	11	10	14	14
	ШСЦд	8	9	5	3	12	14	15	15	12	13	16	15	9	10
	УСЦ	4	4	3	4	6	7	5	4	6	5	5	5	5	4
35	ШСЦч	8	8	7	4	10	12	16	17	12	11	16	17	14	13
	ШСЦд	6	4	7	9	14	17	11	11	15	16	13	12	16	15
	УСЦ	2	4	0	5	4	5	5	6	3	5	3	5	2	2
36	ШСЦч	6	8	8	7	9	9	12	11	10	9	14	11	12	11
	ШСЦд	9	4	6	9	13	15	15	16	13	14	16	15	16	15
	УСЦ	3	4	2	2	4	6	3	5	3	5	2	4	4	4

Додаток 3

Таблиця 3.1.

Оцінка внеску членів подружжя в домашню роботу
(контрольна група)

Внесок шлюбних партнерів у домашню роботу (%)	На констатувальному етапі експерименту		На контрольному етапі експерименту	
	ОДЧ	ОЧД	ОДЧ	ОЧД
10%	–	–		1 (2,8%)
20%	1 (2,8%)	7 (19,5%)	1 (2,8%)	14 (38,9%)
30%	1 (2,8%)	9 (25%)	2 (5,6%)	16 (44,4)
40 – 50%	10 (27,8%)	19 (52,7%)	4 (11,1%)	3 (8,3%)
60 – 70%	9 (25%)	–	14 (38,9%)	1 (2,8%)
80% і більше	15 (41,6%)	1 (2,8%)	15 (41,6%)	1 (2,8%)

ОДЧ – оцінка дружини чоловіком; ОЧД – оцінка чоловіка дружиною

Таблиця 3.2.

Рівні готовності шлюбних пар до подолання конфліктів

Критерії / рівні	Найвищий	Високий	Середній	Низький	Найнижчий
Рівень знань	найвищий	високий	середній	низький	найнижчий
Задов. шлюбом	39 – 48	33 – 38	27 – 32	17 – 26	0 – 16
Рівень конфліктності	1	1 – 2	2	3	3 – 4
Конфліктний стиль	компроміс угода	компроміс угода	угода уникнення	приспосув, суперництво	конфронтація
Узгодж. сім. цінностей	0 – 1	1 – 2	3 – 4	4 – 5	понад 5
мотиви	соціальні комунікац.	соціальні комунікац	соціальні	відсутність	відсутність

Додаток К
АНКЕТА

1. Прізвище ім'я по батькові
2. Стать
3. Вік
4. Подружній стаж
5. Назвіть мету укладення шлюбу (створення сім'ї)
6. Наявність/відсутність дітей
7. Якщо немає, то вкажіть причину:
 - перешкоджає кар'єра;
 - перешкоджає навчання;
 - перешкоджає відсутність окремого житла;
 - фізіологічні проблеми одного з подружжя;
 - відсутність спільних поглядів на проблеми виховання дітей;
 - матеріальні проблеми тимчасового характеру;
 - інша відповідь.
8. Кількість дітей (якщо вони є)
9. Наявність/відсутність роботи
10. Посада (якщо працюєте)
11. Місце проживання:
 - окрема власна квартира;
 - наймана квартира;
 - разом із батьками чоловіка/дружини;
 - гуртожиток;
 - інші варіанти.
12. Хто є головою родини:
 - чоловік;
 - дружина;
 - намагаєтеся всі питання вирішувати разом;
 - інші варіанти.

13. Як довго були знайомі до шлюбу:

- кілька днів,
- кілька місяців,
- півроку,
- рік,
- півтора року,
- два роки,
- кілька років,
- інша відповідь.

14. Який період подружнього життя вважаєте найщасливішим:

- шлюбний місяць;
- перші місяці;
- перший рік;
- час після появи дитини;
- даний період;
- інша відповідь.

15. Наскільки ваш шлюб відповідає уявленню про ідеальний (щасливий) шлюб:

- повністю;
- частково;
- лише за однією ознакою;
- взагалі не відповідає.

16. Чи з'являється у вас думка про можливість розірвання шлюбу:

- Ніколи не з'являється, бо людина, з якою я живу, поділяє мої погляди, переконання, уподобання, принципи, цінності.
- Ніколи не з'являється, бо ця людина задовольняє мої сексуальні потреби.
- Ніколи не з'являється, бо я усвідомлюю свою матеріальну залежність від чоловіка/дружини.

- Інколи – у момент емоційної напруги, пов'язаної зі схильністю чоловіка/дружини до надмірного контролю (ревнощів).
- Інколи – це пов'язано зі шкідливими звичками людини, з якою я одружений(на).
- Дуже часто – це пов'язано з відсутністю самоконтролю мого/єї чоловіка/дружини.
- Інша відповідь.

17. Чи обговорюєте ви конфліктні ситуації, що трапляються у Вашій сім'ї, з іншими:

- шлюбним партнером;
- батьками;
- друзями;
- колегами по роботі?

18. Чи є серед ваших знайомих/друзів людина, яка, на ваш погляд вам підходить краще, ніж Ваш чоловік (дружина)?

19. Чи хотіли б ви прожити зі своїм чоловіком/дружиною разом до кінця життя?

20. Як ви проводите вільний час:

- обов'язково разом;
- разом із друзями;
- разом із батьками;
- порізно;
- інша відповідь.

21. Як часто ви вступаєте в конфліктну взаємодію зі своїм(єю) чоловіком/дружиною:

- інколи;
- часто;
- дуже часто;

- намагаюсь уникати конфліктів;
- ніколи.

22. Що найчастіше стає причиною конфліктів:

- несправедливий розподіл навантаження в сім'ї;
- інтереси;
- погляди на сімейне життя;
- професійна зайнятість одного із членів подружжя;
- нестабільний фінансовий стан сім'ї;
- незадоволеність потреб одного із членів подружжя;
- втручання батьків одного (обох) членів подружжя;
- інша відповідь.

23. Як звичайно ви проводите вихідні дні та свята?

- щовечора;
- щоранку і щовечора;
- щосуботи/неділі;
- раз на місяць;
- ніколи.

Додаток Л

Семінар „Основи сімейних стосунків“

Однією з основних соціально-педагогічних умов високої конфліктності сучасних молодих сімей вважається відсутність готовності членів шлюбної пари до подружнього життя, яка передбачає розуміння молодими людьми соціальної сутності сім'ї, суспільної значущості своїх дій, відповідних взаємних зобов'язань, відповідальності за сім'ю та дітей, добровільне прийняття неминучих у сімейному житті турбот, обмеження особистої свободи. Тому головним завданням викладання курсів „сімейно-побутова культура та домашня економіка“ й „етика та психологія сімейного життя“ є формування просімейної мотивації молодих людей, реального досвіду вирішення конфліктів у подружній діаді шляхом засвоєння форм конструктивної поведінки у кризових ситуаціях.

Однак, як показує досвід, традиційні методи роботи зі студентами шлюбного віку не створюють мотиваційної сфери для активної діяльності юнаків та дівчат, оскільки нерідко, на їх думку, набувають рис проповідей, тлумачень загальновідомих істин, повчань, формальних занять. Таке упереджене ставлення студентів до даних курсів пов'язане із побутуванням у молодіжному середовищі міфу про всесильність кохання, яке спроможне здолати всі труднощі, що постануть на шляху молодого подружжя.

Перебороти впливовість подібного уявлення за допомогою традиційної лекції чи практичного заняття складно, більш ефективним методом роботи зі студентською аудиторією є інтерактивний семінар, що передбачає поєднання лекцій із творчими завданнями для слухачів, дискусіями, рольовими іграми, тренінгами. Звичайно, така форма навчальної діяльності не є універсальною (адже кожна студентська група має свої особливості), однак вона може бути підґрунтям творчого пошуку викладача. Доцільним буде застосування семінару на перших вступних заняттях, що сприятиме виробленню внутрішніх спонукань студентів до навчальної діяльності.

План проведення семінару „Основи сімейних стосунків“

Заняття 1

1. Вступ. Правила.
2. Знайомство (Цей етап може бути пропущеним, якщо семінар проводиться для викладачів одного вузу).
3. Значення сім'ї в житті людини (15 хв.).
4. Процес становлення молодої сім'ї: адаптація, розподіл ролей (25 хв.).
5. Дискусія про можливість існування альтернативних форм шлюбу (20 хв.).
6. Мислений і реальний образи майбутньої сім'ї, що утворюються в уяві членів молодого подружжя (25 хв.).
7. Інтерпретація притч – не більше двох (легенд, новел, розповідей про сім'ю) (20 хв.).
8. Оцінка роботи групи.

Заняття 2

1. Сімейне спілкування, його особливості (20 хв.)
2. Переваги і недоліки подружнього спілкування моєї (знайомої) сім'ї (15 хв.)
3. Подружній конфлікт, його специфіка (20 хв.)
4. Рольова гра (20 хв.)
5. Обговорення гри (15 хв.)
6. Оцінка роботи групи

Заняття 3

1. Феномен „прощення“ у психології сімейних стосунків (25 хв.)
2. Зміна ролей (20 хв.)
3. Оцінювання сильних рис вдачі шлюбного партнера (коханого) та власних недоліків (15 хв.)
4. Письмова творча робота „Моя майбутня сім'я“ (25 хв.)
5. Оцінка роботи групи

Організація семінару

- Проведення семінару розраховане на групу викладачів курсів „сімейно-побутова культура та домашня економіка“ й „етика та психологія сімейного життя“.
- Наповнюваність групи – від 10 осіб до 12. Бажано, щоб число учасників семінару було парним, оскільки значна кількість завдань орієнтована на виконання вдвох.
- Підбір форм роботи та їх послідовність забезпечують динаміку діяльності групи, максимальну активність та ініціативність її членів.
- Правила проведення семінару: ознайомлення з ними відбувається на вступному занятті. Правила обговорюються – у разі потреби редагуються, доповнюються учасниками семінару.
- Оцінювання заняття – забезпечує аналіз співвідношення очікувань учасників щодо роботи семінару та його реальних результатів.

Правила взаємодії учасників групи

1. Намагайтесь не запізнюватися на заняття.
2. Не бійтеся висловлювати власну думку.
3. Не оцінюйте себе та інших у процесі роботи – для цього відведений час.
4. Не перебивайте мовця.
5. З метою економії часу говоріть лаконічно.
6. Роблячи оцінку діяльності групи, аналізуйте ефективність заняття, свої враження, не вдавайтесь до критики інших учасників.

Методичні рекомендації щодо проведення семінару

Заняття 1

Мета: ознайомити учасників із правилами та вимогами проведення семінару, створити невимушену атмосферу; довести до відома членів групи практичні рекомендації щодо способів організації занять.

Знайомство. Цей етап допомагає членам групи познайомитися, зняти напругу, пов'язану із почуттям недовіри. Він може проходити у формі гри, наприклад, „Гра в імена“ (учасник називає своє ім'я, додаючи коротку характеристику, яка б починалася із тієї самої літери, що й ім'я), „Гра в міста“ (учасник називає місто, з якого прибув, а потім виголошує коротку самопрезентацію, у якій обов'язково розповідає про куточок, який любить відвідувати його родина), можна обійтися назвою імені та коротким представленням кафедри або вузу, у якому член групи працює.

Значення сім'ї в житті людини. У першій бесіді розкриваються такі питання:

- Сім'я як джерело виховання й підтримки особистості.
- Досягати високої мети легше разом із коханою людиною.
- Діти, виховані в любові, – щасливе майбутнє батька й матері.

Вона може проводитися у формі звичайної короткої лекції, насиченої цікавими цитатами і розповідями: „Сім'я – перше джерело, з якого починається велика ріка почуттів і переконань.“ (В. Сухомлинський), „Краще не створи сім'ї, якщо ти егоїст. Зміст щасливого кохання полягає в тому, щоб віддавати. Закоханий у себе віддавати нічого не може, він тільки бере і тим неминуче отрує все найкраще в коханні. Егоїзм тут заважає, як фізична вада.“ (В. Сухомлинський), „Справжньою школою виховання щедрості, душевності й чуйності є сім'я: ставлення до матері, батька, дідуся, бабусі, братів, сестер є випробування людяності“ (В. Сухомлинський), „Сім'я – найаристократичніша форма життя“ (В. Розанов), „Шлюб завдає багато прикрощів, однак його відсутність не спричинює ніякої радості“

(С. Джонсон), „Вдалий шлюб – це будівля, котру потрібно щодня реконструювати“ (А. Моруа), „Шлюб – це спілка, до якої входять пан, пані та два раби, загальною чисельністю у дві особи“ (А. Бірс), „Нащо клад, якщо в сім’ї лад“ (народна творчість), „Без сім’ї немає щастя на землі“ (народна творчість), „Своя сім’я не тяжка“ (народна творчість).

Можна відійти від традиційної форми, запропонувавши учасникам аналіз оповідання (із подальшими висновками щодо значущості сім’ї) про людину, яка відмовилася від родинного щастя.

Навіщо клад...

Самодостатній юнак мріяв про своє майбутнє. Хвилі фантазії піднесли його на суспільний олімп. Коли марево розвіялося, хлопець задумався:

– Приятелі майже всі одружені – диваки, метушаться, поспішаючи до своїх писклят. Ще нічого в житті не досягли, однак уже мають головний біль. Сім’я відволікає від справжнього життя, – задоволений собою, він продовжив будувати кар’єру.

Минув деякий час. Юнак став зрілим чоловіком. Він нещодавно пересів із тролейбуса у власне авто модної марки, насмішкою проводжаючи друзів, котрі, закохано дивлячись на дружин, повели своїх дітей до школи. Кепкуванням відповідав і на прохання матері частіше приїздити: мовляв, чого я там, у ваших рідних краях, не бачив.

Постаршав ще на декілька років наш герой. Тепер він мав власного водія. Однак уже дивувався, зустрічаючи друзів на презентаціях, престижних вечірках: „Коли вони все встигли?“. Із заздрістю він спостерігав за дружинами товаришів, які, ніжно тримаючи під руку своїх чоловіків, давали їм мудрі поради про те, як збільшити прибутки, та за їх дітьми, котрі захоплено наслідували батьків.

Минали роки. Не одну сиву волосину мав у зачісці чоловік. Дні почали здаватися йому довгими. Давно не стало батьків – так і не дочекалися вони сина. Часто тепер згадував він ніжність материнських рук, картав себе за

егоїзм, однак нічого змінити вже не міг. Не хотілося й до заміського великого будинку повертатися після робочого дня – пустою він дихав на чоловіка. Колишні коханки його давно забули, а купована пристрасть молодих дівчат чомусь не радувала. Обрид і розкішний офіс: у чиї руки він його передасть?!

Та найбільше боявся чоловік свят: колеги й друзі поспішали додому, а він залишався самотнім у величезному натовпі метушливої столиці. Хвилі фантазії тепер повертали його в роки юності – він відчайдушно намагався згадати колір очей дівчини, яка, стомившись від його життєвих принципів, розпачливо промовила: „Прощавай“.

„Навіщо клад, коли в сім’ї лад“, – не стомлювався повторювати сивий дідусь, задумливо дивлячись на згасаюче полум’я в каміні.

❖ *Порада.* Для забезпечення кращого сприйняття потрібно слухачам роздати текст оповідання.

Після короткого обмірковування кожному учаснику пропонують висловити свою думку про значення сім’ї для людини.

Якщо завдання викликає труднощі, можна скористатися питальником:

- Чому друзям юнака доводилося „метушитися“, „поспішати до своїх писклят“?
- Яку допомогу надавали дружини своїм чоловікам?
- Що робили діти, спостерігаючи за батьками?
- Чому обрид офіс головному героєві?
- Чому часто згадував батьків?
- Яке почуття постійно переслідувало чоловіка в похилому віці?

Після цього робиться колективний висновок, тези якого заносяться до конспекту (вони заздалегідь готуються у формі невеликих транспарантів, що прикріплюються до дошки):

- Сім’я підтримує зв’язок поколінь.

- Родина задовольняє потребу особистості в коханні, емоційній близькості, батьківстві, визнанні, психологічній підтримці.
- Сім'я є найсприятливішим середовищем виховання дітей.
- Родина забезпечує матеріальними засобами у разі непрацездатності.

Процес становлення молодого сім'ї: адаптація, розподіл ролей. У короткій лекції про специфіку формування молодого сім'ї розкривається суть понять „адаптація“, „механізм спільності долі“, „емоційна ідентифікація з сім'єю“, „розподіл ролей“, „подружня сумісність“, „пастки закоханості“ (детальний матеріал вміщено в першому розділі) тощо.

Специфікою даного заняття є наявність опорного конспекту, у якому коротко розкривається суть кожного поняття. Зразок конспекту вміщено в додатку.

При поясненні суті розподілу сімейних ролей можна використовувати метод евристичної бесіди. Наведемо орієнтовні питання:

- Які сімейні ролі виконує чоловік?
- Які сімейні ролі належать дружині?
- Як ви розумієте поняття подружньої рівності?
- Чи можна вдаватися до категоричних вимог щодо свого шлюбного партнера?
- Чи доречним у сім'ї є дух суперництва?
- Які стереотипи можуть зашкодити сімейній гармонії?

Дискусія про можливість існування альтернативних форм шлюбу. У процесі групової дискусії створюється миттєвий зворотній зв'язок, котрий дає учасникам можливість побачити себе „іншими очима“, випробуватися в новій якості, змінити свою поведінку за якимсь новим зразком, що народжується безпосередньо в момент дискусії, при чому у формі вільного обговорення. Цей момент є надзвичайно важливим: для формування твердих

переконань особистість не потрібно силою до них навертати, оскільки безпосередній тиск завжди спричинює спротив. Тому основне завдання проведення дискусії – створити атмосферу, у якій може розвиватися вільне обговорення.

З метою уникнення конфліктів унаслідок перехрещення полярних думок перед проведенням дискусії необхідно нагадати правила поведінки при веденні диспутів. Добре було б, якби кожен учасник отримав друковану пам'ятку із переліком згаданих норм – це дозволить зекономити час, окрім того такий роздатковий матеріал може бути використаним і під час проведення інших дискусій.

Правила зумовлюють конструктивність дискусії. Пропонуємо два варіанти правил. Організатор підбирає із цих варіантів оптимальний для даної групи.

Перший варіант

- Говорити лаконічно і тільки по темі.
- У дискусії беруть участь усі, ніхто не відмовчується.
- Усі мають право на слово.
- Допускаються тільки конструктивні висловлювання.
- Не можна вдаватися до повторів сказаного.
- Не потрібно соромитись критикувати певні принципи.
- Ідеї повинні висловлюватися без огляду на складність їх реалізації.
- Не підкріплювати ідеї аргументами, якщо досвід свідчить, що пропозиції не можна втілити в життя.

Другий варіант

- Насамперед подумай, про що будеш сперечатись.
- Дискутуй чесно й відверто, не спотворюй думок і слів інших учасників.
- Чітко й визначено озвуч положення, котрі будеш захищати й доводити.

- Пам'ятай, що доведенням і найкращим способом спростування є точні факти.
- Доводячи або спростовуючи, говори зрозуміло, просто, чітко, точно.
- Намагайся висловлюватися своїми словами. Якщо довели помилковість твого переконання, май мужність визнати правоту свого опонента.
- У кінці виступу зроби висновок.

Надзвичайно непростим моментом даної дискусії може стати відсутність оптимального рішення з приводу ставлення до альтернативних форм шлюбу. Тому викладачеві потрібно подбати про те, щоб усі ідеї фіксувалися. Доцільним є обрання незалежних експертів, які б заносили результати на спеціально підготовлені ватмани, що завчасно розвішуються по аудиторії, чи й просто на дошку. До того ж викладачеві варто пам'ятати, що він повинен стимулювати обмін думок учасників семінару, а не нав'язувати власне „правильне“ рішення, центруючи дискусію навколо себе за принципом „викладач – аудиторія“.

У перебігу дискусії педагог повинен бути окрилювачем думки, зобов'язаний уміти миттєво сприймати і розуміти основні переконання опонентів, бачити подібність суті ідей при вдаваній різниці форм. Об'єднуючи опонентів у суперечці, організатор дискусії спрямовує її рух, керуючись як власним „мегазавданням“, так і настроями та думками опонентів. Делікатно й тактовно він може переривати тільки тих учасників, що обрали хибний напрямок: відійшли від заданої мети та предмета суперечки.

Орієнтовні питання дискусії:

- Як ви ставитеся до пробного шлюбу?
- Чи можна категорично заперечувати шлюб із розрахунку?

- Чи поєднуються поняття „подружність“ і „сексуальна свобода“?
- Неповна сім'я: чи може вона замінити традиційну?

Перелік питань, що виносяться на обговорення, теж доцільно було б роздати диспутантам або спроектувати за допомогою технічних засобів на екран – це сприятиме дотриманню тематичних меж порушеного питання.

Мислений і реальний образи майбутньої сім'ї, що утворюються в уяві членів молодого подружжя. Аналізуючи уявний і реальний образи сім'ї, викладач звернеться до джерел формування цих уявлень:

- сучасна культура (перевага надається таким рисам, як самостійність, незалежність);
- зосередження на плані власної самореалізації;
- надмірна романтизація уявлень;
- небажання узгоджувати особисті цінності із сімейними тощо.

Для унаочнення порівняння образів, що існують в уяві людини, готової до створення сім'ї та її антипода можна використати фотографії будинку: на першій світлинці фокус не наведений, тому зображення розмите, невиразне, важко вгадуються контури, на другій – навпаки, чітко видно і сам будинок, і його оздоблення, і подвір'я з клумбами, на яких буяють барвами квіти.

Неабиякий інтерес у студентів викликають художні твори, присвячені питанням сім'ї, тому в лекціях, наводячи приклади, можна посилатися на відомі кінофільми („Жіноча інтуїція“ – реж. О. Байрак, „Собака на сні“ – реж. Я. Фрід, „Закоханий за власним бажанням, реж. – С. Мікаелян“ тощо), обговорювати цікаві новели, притчі, легенди. Благодатним ґрунтом для роздумів про проблеми вибору шлюбного партнера, духовну єдність членів молодого подружжя, відмінності кохання від закоханості є новели В. Симоненка зі збірки „Вино з троянд“, зокрема: „Кукурікали півні на рушниках“, „Вино з троянд“, „Весілля Опанаса Крокви“, „Чорна підкова“, „Він заважав їй спати“. Дещо складнішим виявився пошук легенд та притч (власне українських) про сім'ю та родину, тому текст деяких подаємо повністю.

Притча про два дерева

Якось із вишні впали дві сухі ягоди. За зиму кісточки вивільнилися від висохлих ягід – і вирости з них дерева. Одне із кремезною кроною, м'якою та багатою на гілля. Кожен його листок наповнювався теплом сонячного проміння, від чого саме дерево роздавалося вшир. Будь-який подорожній міг прихиститися від спеки, кожен зневірений тішився радістю й красою його цвіту, спраглий та голодний насичувався плодами.

Інше дерево верхівку свою спрямувало до сонця. Тоненькі листочки вузької крони жадібно вбирали небесне світло. Тінь від стовбура падала довга і немічна, а нерясний цвіт незвичної суворої краси ховався в листі. Плоди вишні так високо росли на гіллі, що навіть птахи не могли поласувати ними. Гордо, у холодному мерехтінні блискучого листа пишалася вишня над землею.

Люди приходили до цих двох дерев і дивувалися: обидві вишні спрямовані до сонця, однак спрямованість різна, обидва дерева мають крону, але й крони відрізняються, і цвітом, і плодом вони не схожі. Чому так?

Аж раптом відбувся землетрус, гігантська тріщина розшматувала землю – і побачили люди коріння дерев. Гіллясте, біле, заглиблене в землю, переплетене з корінням кущів та трав, міцно трималось за землю коріння першої вишні. Чорне, жорстке, вертикально заглиблене, прямим стовпом повністю оголилось коріння другого дерева.

Зрозуміли тоді люди причину відмінностей між деревами.

Вдруге затремтіла земля – зімкнулася тріщина, поглинувши другу вишню. Не втрималася вона.

Отак і в сім'ї: де чоловік із дружиною в злагоді живуть: одне про одного дбають, поза родиною себе не уявляють, бо вже, ніби коріння першої вишні, переплелися душами, – там взаєморозуміння і щастя панують. А та родина, у якій кожен лише за себе думає, приречена на занепад.

Притча про дві сім'ї

Був час весняної сівби. Прийшли до поля чоловік та дружина, кожен мав кошик із зерном. Почали вони сіяти: варто чоловікові кинути пшеницю, як тут же поряд і жінка своє розсіє. Так один поперед одного, гарячкуючи та сперечаючись, засіяли вони все поле. Невдовзі з'явилися перші паростки. Однак без турботливих рук стали вони слабнути, а оскільки були густими, то почали засихати, скоро залишилися поодинокі стебла – тонкі, сухі – ледве життя в них тепліє.

На іншому полі сіяла сусідська сім'я. Немаєтною вона була. Попросили Божого благословення, поклонилися один одному чоловік та дружина і стали до роботи. Щойно дістане чоловік із кошика зерна, як жінка вже спушує землю, де воно ростиме. Засіяли, заволочили. З'явилися вруна. Стали вони їх доглядати – разом, дружно, допомагаючи та підтримуючи один одного. Настали жнива – добрий урожай мали чоловік та дружина, вирощений у мирі та злагоді.

Дивувалися їхні сусіди: як це вдалося біднякам із одного напівпорожнього кошика зібрати кращий врожай, ніж їм із двох наповнених вщерть.

Заняття 2

Мета: з'ясувати значущість спілкування для сімейного життя; формувати культуру родинного спілкування, навички ведення конструктивної подружньої суперечки.

Сімейне спілкування, його особливості. Розкриваючи питання значення сімейного спілкування, викладач зосереджує увагу на таких аспектах:

- значення спілкування у життєдіяльності молодої шлюбної пари і зрілої сім'ї;
- інтенсивність, інтимність, ревності як основні властивості подружнього спілкування;
- позитивні й негативні детермінанти подружнього спілкування.

Важливим компонентом даної лекції є ілюстративний матеріал. Він повинен бути максимально наближеним до реальних сімейних обставин. З цією метою використовується відеоматеріал: фрагменти фільмів „Вам і не снилося“ (розмова батьків Романа про придбання нового костюма) – замаскована комунікація, „Собака на сіні “ (епізод „дарування“ Діаною ляпасів Теодоро) – подвійний зв'язок у спілкуванні, „Крейцерова соната“ (епізоди сварки, примирення) – ревності, періодичність, „Моя прекрасна нянька“ (розмова Вікторії із Максимом Вікторовичем) – хибне розуміння метафор.

Переваги і недоліки подружнього спілкування моєї (знайомої) сім'ї.

Для підвищення ефективності виконання студентами другого завдання необхідно передбачити аркуші-заготовки, на яких уміщується перелік можливих переваг і недоліків сімейного спілкування. Це сприятиме закріпленню щойно сприйнятого матеріалу, спростить складність виконання даної вправи, оскільки більшість юнаків і дівчат має лише символічний досвід подружнього спілкування.

Зразок

1. Які із нижчезазначених бар'єрів **найчастіше** зумовлюють проблеми спілкування Вашої (близької Вам) подружньої пари?

- невміння слухати свого партнера;
- нерозуміння значення метафоричних висловів;
- спотворення змісту сказаного;
- надмірна недовіра до висловлювань шлюбного партнера, викликана безпідставними ревностями;
- невиправданий критицизм;
- надмірна професійна зайнятість;
- тенденція до швидкого вирішення проблем;
- дух суперництва;

- небажання сприймати проблеми іншого члена сім'ї.

2. Що потрібно змінити даному подружжю у своїй поведінці для налагодження повноцінного спілкування?

Другу частину даного завдання учасники семінару виконують самостійно. Вона являє собою вправу на вирішення конкретної проблеми, що виникає в молодій сім'ї. Дане завдання передбачає творче застосування щойно сприйнятої і відтвореної інформації на практиці, що сприяє актуалізації знань та вмінь студентів.

Подружній конфлікт, його специфіка Тезовий виклад лекції:

1. Незадоволення потреб одного чи обох членів подружжя може спричинити появу конфлікту. Подружній конфлікт може бути зумовлений не лише об'єктивними, а й суб'єктивними причинами: підсвідомим мотивом поведінки одного або обох членів подружжя, специфікою когнітивних процесів чоловіка й дружини.
2. Конфлікт – природне явище для процесу формування молодого сім'ї. Він є „рушійною силою“ розвитку мотивації членів подружжя до самовдосконалення, вироблення єдиної мети співжиття чоловіка та дружини, створення сімейної „мікрокультури“.
3. Завдання членів подружньої пари полягає не в тому, щоб уникнути конфліктів, а в тому, щоб правильно їх вирішувати.
4. Основним питанням конфліктної взаємодії повинне стати питання: що робити?, а не хто винний?
5. У конфлікті можна:
 - обговорювати одне питання;
 - диспутувати з приводу однієї проблеми;
 - зосереджуватися на поведінці, діях;
 - обговорювати конкретні деталі;
 - висловлювати почуття;
 - оперувати фразами, що починаються займенником я;

- посилатися на конкретні факти;
- переговори спрямовувати на те, щоб дійти порозуміння.

6. Під час конфлікту не можна:

- обговорювати велику кількість питань;
- переходити із предмета суперечки на особистість;
- узагальнювати („ти завжди...“, „ніколи не...“ тощо);
- обговорювати слабкості партнера;
- вживати фрази, що розпочинаються словом „ти“;
- аналізувати мотиви опонента;
- вирішувати проблему „хто винен?“.

7. Етапна модель розв'язання конфліктів:

- сформулюйте проблему з позиції потреб обох членів подружжя;
- переформулюйте її так, щоб можна було врахувати потреби чоловіка й дружини водночас;
- проаналізуйте проблему, спробуйте висловити якомога більше ідей щодо альтернативних рішень;
- оцініть рішення;
- із числа можливих виберіть прийнятне для всіх рішення;
- символічно зафіксуйте рішення (обніміть свого шлюбного партнера, поцілуйте його).

Правила ведення конфліктної взаємодії („У конфлікті можна“, „Під час конфлікту не можна“), а також етапну модель розв'язання конфліктів учасники конфлікту повинні отримати в друкованому вигляді.

Зразок

У конфлікті можна	Під час конфлікту не можна
<ol style="list-style-type: none"> 1. обговорювати одне питання; 2. диспутувати з приводу однієї проблеми; 3. зосереджуватися на поведінці, діях; 4. обговорювати конкретні деталі; 5. висловлювати почуття; 6. оперувати фразами, що починаються займенником я; 7. посилатися на конкретні факти; 8. переговори спрямовувати на те, щоб дійти порозуміння 	<ol style="list-style-type: none"> 1. обговорювати велику кількість питань; 2. переходити із предмета суперечки на особистість; 3. узагальнювати („ти <u>завжди</u>...“, „<u>ніколи</u> не...“ тощо); 4. обговорювати слабкості партнера; 5. вживати фрази, що розпочинаються словом „ти“; 6. аналізувати мотиви опонента; 7. вирішувати проблему „хто винен?“.

Етапна модель розв'язання конфліктів:

- сформулюйте проблему з позиції потреб обох членів подружжя;
- переформулюйте її так, щоб можна було врахувати потреби чоловіка й дружини водночас;
- проаналізуйте проблему, спробуйте висловити якомога більше ідей щодо альтернативних рішень;
- оцініть рішення;
- із числа можливих виберіть прийнятне для всіх рішення;
- символічно зафіксуйте рішення (обніміть свого шлюбного партнера, поцілуйте його).

Рольова гра. Ця форма роботи ставить за мету підготовку учасників гри до тих ситуацій, котрі виникають в їх реальному сімейному житті, вона використовується для вироблення в учасників вміння приймати рішення в умовах невизначеності, у творчій ігровій атмосфері, де уява створює всі основні обставини реальної ситуації. Прикладом такої гри є запропонована нами ситуація.

Рольова гра „Завтра приїжджає мама“

Мета: виробити навички конструктивної поведінки в конфлікті.

Завдання: імітація конфліктної ситуації між чоловіком та дружиною, зумовленої небажаним приїздом тещі (свекрухи).

Виконавці: двоє – юнак, що грає роль чоловіка; дівчина – виконавиця ролі дружини.

Задум ситуації: він (вона) обстоює думку про те, що приїзд тещі (свекрухи) є недоречним, оскільки відбувається серед робочого тижня і викликає масу незручностей. Аналізується типовий (так, як найчастіше відбувається) та ідеальний (так, як повинно відбуватися) рівень конфлікту.

Обговорення гри власне влітається в структуру попереднього завдання, оскільки студенти ще не настільки володіють технікою ведення конфліктів, аби самотужки розв'язати поставлену перед ними проблему. Тому перехід до аналізу ідеального рівня конфлікту відбувається після колективного обговорення помилок та недоречностей, до яких вдалися виконавці, розігруючи реальний рівень. Важливим етапом застосування даної техніки є створення ефекту „виходу з ролі“ учасників гри – по закінченню виконання завдання висловити свої почуття, враження чи думки. Інакше виникає небезпека зниження (завищення) самооцінки акторів або спостерігачів.

Пропоновані ситуації для рольових ігор

- **Коли ми зважимося на дитину? Задум ситуації:** чоловік та дружина не можуть дійти згоди в питанні народження первістка: чоловік наполягає на тому, що не варто відтягувати момент появи дитини, дружина намагається переконати його в хибності цієї думки.
- **Чоловік затримався на роботі. Задум ситуації:** подружжя домовляється про романтичну вечірку, однак обставини склалися так, що чоловік був змушений затриматися на роботі, можливості попередити дружину про затримку не було.
- **Дружина збирається у відрядження. Задум ситуації:** дружина, виконуючи службові обов'язки, змушена вкотре виїхати у відрядження, категоричним противником якого є її чоловік. Він наполягає на тому, що маленька дворічна донька не повинна залишатися без маминого догляду.
- **Придбання нової техніки: комп'ютер чи домашній кінотеатр? Задум ситуації:** молоді чоловік та дружина зібрали певну суму, достатню для придбання одного технічного засобу. Члени подружньої пари роблять майже однакові внески до сімейного бюджету. Чоловік наполягає на придбанні комп'ютера, оскільки він давно про це мріяв, дружина пропонує придбати домашній кінотеатр, адже вона велика шанувальниця цього виду мистецтва.
- **Ти знову не помив після себе посуд. Задум ситуації:** чоловік притримується традиційних поглядів щодо розподілу ролей у сім'ї, тому переконаний, що функція прибирання, миття посуду – жіноча, дружина не поділяє його думок, адже вона, як і чоловік, працює, робить внесок до сімейного бюджету, тому вимагає відносно рівномірного розподілу обов'язків. Причиною чергового непорозуміння став посуд, який, традиційно, не був прибраний чоловіком.
- **Чи варто лупцювати сина? Задум ситуації:** п'ятирічний Славко знову бився в дитячому садочку. Батько, реагуючи на зауваження

виховательки, фізично покарав малого. Дружина категорично не погоджується із такими способами впливу на поведінку Славка.

• **Вихідний: футбольний матч чи театральна вистава? Задум ситуації:** чоловік та дружина не можуть вирішити, як провести вихідний день – дружина наполягає на перегляді прем'єрної вистави відомої театральної трупи, про яку всі говорять; чоловік доводить, що ігнорування доленосного матчу національної збірної є, щонайменше, не патріотичним.

• **Ти розмовляєш, як твоя мама. Задум ситуації:** чоловік не зміг заробити потрібної суми для придбання коштовної прикраси дружині, вона, ображена, вдається до докорів, використовуючи при цьому „традиційні“ фрази своєї матері. Аналізуючи поведінку своєї дружини, чоловік висловлює незадоволення не тільки недооцінкою його праці, а ще й прагненням дружини уподібнитися до своєї матері.

• **Твій друг мені не подобається. Задум ситуації:** молода дружина дорікає шлюбному партнерові за те, що він більше часу проводить зі своїм другом, ніж із нею, наполягає на розриві товариських стосунків. Чоловік не вважає аргументацію дружини переконливою.

• **Ми не можемо собі дозволити стільки витрат на одяг. Задум ситуації:** дружина намагається зробити все можливе, щоб зовнішній вигляд її власний та чоловіка відповідав останнім віянням моди. Шлюбний партнер, навпаки, переконаний у тому, що одяг – це не та сфера, на яку варто витрачати більшу частину бюджету.

• **Я не хочу допомоги твоїх батьків.** Батьки чоловіка матеріально допомагають молодому подружжю, тому вважають можливим втручання в стосунки сина та невістки. Дружина наполягає на припиненні допомоги і втручань.

• **Я не розумію твого захоплення „репом“.** Задум ситуації: молода дружина захоплюється „репом“, чоловік таке вподобання вважає не

жіночним, тому просить змінити музичні смаки, молода жінка розцінює його прохання як приниження власної гідності.

Заняття 3

Мета: сприяти усвідомленню того, що прощення сприяє гармонізації подружності, розумінню того, що вибачення і забування, прощення й примирення – різні поняття.

Феномен „прощення“ в психології сімейних стосунків

- поняття прощення;
- стадії процесу вибачення (відкриття, прийняття рішення, дії, результат);
- прохання про вибачення;
- вибачення і забування;
- пробачення й відновлення довіри.

Рольова гра „Зміна ролей“

Мета: вироблення навичок узгодження подружніх очікувань та взаємних вимог.

Завдання: імітація ситуації „зміни статей“.

Задум ситуації: обдумати і записати вимоги та претензії шлюбного партнера, які він традиційно висуває до свого „опонента“ (жінки записують претензії „чоловіка“, чоловіки – „дружини“), адресувати їх своєму шлюбному партнерові, висловити почуття, які виникають після почутих вимог. Зробити висновок про адекватність власних претензій.

Дана рольова гра буде своєрідним прологом до виконання наступного практичного завдання – ***оцінювання сильних рис вдачі шлюбного партнера (коханого)*** та власних недоліків, оскільки переогляд своїх претензій зумовить гідне ставлення до коханої людини. Як свідчить досвід, дана вправа викликає досить суттєві труднощі, бо передбачає „словесне втілення“

позитивних почуттів, тому учасникам можна запропонувати список пропозицій щодо оцінки чеснот партнера (він може бути надрукований).

Подаємо орієнтовний перелік:

- має прекрасне почуття гумору;
- уміє добре висловлювати свої думки;
- зібраний/а,
- організований/а;
- гарно готує,
- гостинний/а;
- любить спілкуватися з людьми;
- працелюб/на;
- золоті руки;
- добрий/а;
- чесний/а;
- сміливий/а;
- ощадливий/а;
- відданий/а;
- уважний/а;
- милосердний/а;
- має феноменальну пам'ять;
- красномовний/а;
- оптиміст/ка;
- обережний/а;
- уміло розпоряджається прибутками;
- фізично сильний/а;
- мужній,
- витривалий/а;
- розумний/а;
- веселий/а;

- терплячий/а;
- ввічливий/а;
- романтичний/а;
- обізнаний/а з інформаційними програмами;
- любить дітей;
- гарний вихователь.

Останнє творче завдання повинно бути анонімним, оскільки є формою оцінки роботи семінару: соціальний працівник має змогу оцінити – рівень просімейної мотивації, уявлення про майбутню сім'ю, орієнтацію щодо форми організації родини, ставлення до стилю подружніх стосунків, наявність / відсутність зацікавленості учасників опрацьованими проблемами. Можна також запропонувати слухачам оцінити роботу семінару – довільно: кожен висловлює власне ставлення, чи традиційно – за шкалою: незадовільно, задовільно, добре, відмінно. Для удосконалення форм роботи організаторів можна попросити назвати найцікавіше і найнудніше завдання семінару. Зворотній зв'язок передбачає суб'єкт-суб'єктний стиль роботи педагога та учасників, зумовлює атмосферу взаємної довіри.